

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kirkehistoriske
Samlinger

1990

*Styrelsen for Selskabet for Danmarks
Kirkehistorie:*

Professor, dr. theol. Jakob Balling
Lektor, dr. theol. Carsten Breengaard
Professor, dr. theol. K. E. Bugge
Lektor, cand. theol. Th. Lyby
Adjunkt, cand. mag. Knud B. Christoffersen
Professor, dr. theol. Troels Dahlerup
Professor, dr. theol. Leif Grane
Sognepræst Søren Bülow Jensen
Lektor, cand. theol. Jørgen I. Jensen
Lektor, dr. theol. Martin Schwarz Lausten,
formand
Sognepræst Christian de Fine Licht
Cand. mag. Eva Louise Lillie
Professor, dr. phil. Otto Norn
Arkivar, dr. phil. Erik Nørr
Stud. theol. Marianne de Perez
Cand. theol. Alice Pontoppidan
Landsarkivar, dr. phil. Anne Riising
Lektor, cand. theol. Jørgen Stenbæk
Professor, dr. theol. Anders Pontoppidan.
Thyssen
Provst Carl Trock

Kirke
historiske
samlinger
1990

Kirkehistoriske Samlinger udgives af
Selskabet for Danmarks Kirkehistorie under
redaktion af Carsten Breengaard,
Christian de Fine Licht, Eva Louise
Lillie og Martin Schwarz Lausten.

Kirke
historiske
samlinger
1990

Printed in Denmark
by Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN 87-89203-04-6

Udgivet med støtte fra J. Oskar Andersens legat
og fra Statens humanistiske Forskningsråd.

Indhold

Niels Refskou: Otto den Store og missionen	7
Karen Sorgenfrey: Kathoveddøren i Ribe domkirke – endnu en- gang	23
Thorben Sparre: En gotlandsk landsbykirkes portalikonografi ...	41
Carsten Bach-Nielsen: Christian den Fjerdes foliobibel og dens ikonografi	61
Paul Erik Engelhardt: Ang. en præsteansættelse i Bleking år 1660	91
Tue Gad: Om sjælens forlængsel	103
K. E. Bugge: Visdommens lænker	145
Rise Hansen: En henvendelse fra Sognepræst, dr. Christian Kal- kar til menighederne i Gladsaxe og Herlev	165
Leo Kamstrup Olesen: Årsoversigt 1989	169
Register	204

Otto den Store og missionen¹

Af Niels Refskou

Otto den Stores indsats for den kristne mission er nøje knyttet til de elbslaviske områder, og den skal ses i sammenhæng med hans forsøg på at bringe disse områder ind under saksisk overhøjhed og dermed sikre rigets østgrænser. Forholdet til elbslaverne var et problem, som han havde overtaget fra sin fader, Henrik I, og selv om det tilsyneladende lykkedes Otto den Store at skabe en vis stabilitet i områderne, faldt det hele fra hinanden under den store slaveropstand i 983, hvor bl.a. bispesæderne Havelberg og Brandenburg blev brændt og plyndret.

I forbindelse med vinterfelttoget 928/29, som startede mod hevellerne, var Henrik I kommet i besiddelse af Brandenburg. Herefter havde han vendt sig mod dalemintierne mod syd og undertvunget dem; her erobrede han i øvrigt fæstningen Jahna nordvest for Meissen. Derefter fortsatte han mod Böhmen til Prag, og Böhmen anerkendte Henrik I's overhøjhed. I 929 havde redarierne, der boede i den nordvestlige del af området mellem floderne Penne, Oder og Havel, påbegyndt et felttog mod Saksen, idet de formentlig ville udnytte, at Henrik I var optaget længere mod syd, men de blev overvundet ved Lenzen og måtte derefter ligesom de øvrige elbslaviske stammer bøje sig for hans magt. Efter disse kampe kunne Henrik I begive sig til Quedlinburg, hvor hans søn, Otto, skulle holde bryllup med den angelsaksiske prinsesse Edgitha. Otto har formentlig i 929, hvor Henrik I bestemte, at han skulle være enearving, også fået overdraget Magdeburg, som han nu gav Edgitha i morgengave. Overdragelsen af Magdeburg til Otto må ganske givet betyde, at Otto har fået til opgave at varetage Henrik I's østpolitik, en formodning, der bestyrkes af, at Ottos tilstedeværelse ved faderens hof herefter ikke bliver omtalt noget steds.

Henrik I fortsatte derefter sin sejrriige fremmarch. I 933 besejrede han ungarene ved Riade, og hvad der er mere betydningsfuldt i vor sammenhæng, i 934 besejrede han i flg. Widukind den danske konge Chnuba,² der må være identisk med Gorm den Gamle i Jelling, pålagde ham tribut og tvangsdøbte ham. Det er i øvrigt uvidst, om Henrik I har påbegyndt en regulær mission blandt de besejrede slaver. Adam af Bremen beretter, at biskop Adalward af Verden, der døde i 933, skal have prædiket for slaverne,³ og ærkebiskop Unni af Hamburg-Bremen skal opmuntret af Henrik I's sejr have prædiket for danerne,⁴ men der er intet, som tyder på, at der har været tale om en systematisk mission. Derimod er det ganske tydeligt, at de erobringer, som Henrik I havde

gjort, kom til at danne grundlaget for Otto den Stores omfattende grundlæggelser af bispedømmer i Danmark og Nordmarken i 948.

I forbindelse med tronskiftet i 936 brød der en slaveropstand ud i en stor del af området øst for Elben og i Böhmen. Det lykkedes for Hermann Billung af nedkæmpe opstanden, dog ikke i Böhmen, hvor hertug Boleslav først i 950 blev tunget til at anerkende Otto den Stores overhøjhed. Kampen mod slaverne var først og fremmest rettet imod redarierne, medens området øst for Magdeburg ikke synes at have været særligt berørt. I øvrigt søgte slaverne atter at udnytte de indenrigspolitiske vanskeligheder, som Otto den Store stod overfor i den første del af sin regeringstid, til frafald, men disse forsøg blev brutalt nedkæmpet af Gero, der fra 937 og frem til sin død i 965 med jernhånd styrede markområderne øst for Elben og Saale. I forbindelse med nedkæmpelsen af oprørsforsøgene lykkedes det for Gero i 941 at genvinde Brandenburg og dermed genoprette Otto den Stores herredømme helt til Oder.

De slaviske områder blev delt op i markområder og lagt ind under Hermann Billung, der skulle vogte grænserne mod danerne og obodritterne, og Gero, der samme med markgreve Christian skulle vogte grænseområderne øst for Elben og Saale. Jævnslidende med inddelingen i marker skete en inddeling i mindre områder, de såkaldte burgwarder, en administrativ nyskabelse af Otto den Store efter karolingisk forbillede. Til hver burgward hørte et antal landsbyer, hvis beboere i tilfælde af krig kunne søge tilflugt i borgen, som de så til gengæld skulle holde i stand og sandsynligvis også være med til at forsvare. Fra borgene kunne der også inddrives skatter og afgifter, men de har ikke haft noget juridisk myndighed; de har altså ikke fungeret som retskredse.

Medens Henrik I ikke havde betragtet de elbslaviske områder som egentlig saksiske områder, men alene som grænseområder, der af hensyn til landets sikkerhed skulle holdes i afhængighedsforhold af Saksen, lader Otto den Stores initiativer til en fast, administrativ inddeling ane, at han fra første færd har haft til hensigt at rykke østgrænsen frem til Oder og Queis. Dette har imidlertid betydet, at området skulle gøres kristent, da han som kristen konge ikke kunne have hedenske folkeslag i sit rige. Derfor måtte Otto den Store også tage initiativ til en kirkelig opdeling af de elbslaviske områder, således at de i alle tilfælde formelt kunne regnes for kristne.

De elbslaviske områder var imidlertid i kirkelig henseende ikke nogen entydig størrelse, idet obodritterne allerede lå indenfor ærkesædet Hamburg-Bremens missionsområde. Sammen med obodritterne må man nok også nævne danerne, der af Henrik I var blevet gjort tribut-

pligtige. Ganske vidst var danerne ikke slaverne, men denne omstændighed har set fra Saksen næppe haft større betydning, idet de danske konger meget ofte gjorde fælles sag med slaverne, og de nære forbindelser mellem danerne og obodritterne understregedes også af, at Harald Blåtand var gift med en datter af Mistivoj, der efterfulgte Nakon som konge over obodritterne mellem 965 og 967. Anderledes forholdt det sig med områderne øst for Elben og Saale, hvor især ærkesædet Mainz ville gøre sig gældende som metropol i forbindelse med en kirkelig inddeling.

Det sidste blev da også tilfældet i forbindelse med oprettelsen af bispedømmerne Havelberg og Brandenburg i 948, idet de kom til at høre ind under Mainz, og det kom igen til at betyde, at den kirkelige inddeling i vid udstrækning kom til at følge den administrative, idet grænsen mellem Hamburg-Bremen og Mainz blev identisk med grænsen mellem Billungs mark og Nordmarken, der stod under Geros administration.

Bispedømmerne i Havelberg og Brandenburg, der efter alt at dømme er blevet oprettet samtidig, blev i flg. grundlæggelsesdiplomet for Brandenburg oprettet den 1. oktober 948,⁵ men allerede tidligere på året var der blevet oprettet bispedømmer i de tre jyske byer Ribe, Slesvig og Aarhus, idet navnene på disse tre byers biskopper figurerer som de sidste på synodalakterne fra synoden i Ingelheim, der trådte sammen den 7. juni 948, og efter al sandsynlighed er disse tre biskopper blevet viede på selve synoden.

Aksel E. Christensen betragtede udnævnelsen af de tre biskopper til Danmark alene som et udslag af Otto den Stores imperialistiske politik,⁶ og han har sammen med andre danske historikere sat spørgsmålstegn ved, om disse biskopper overhovedet har sat deres ben i Danmark, og deri kan han formentlig have ret. Jeg vil dog mene, at der ligger helt andre motiver bag udnævnelsen af de tre biskopper. Da Gregor IV i 832 bekræftede Ludvig den Frommes oprettelse af et bispesæde i Hamburg, bestemte han, at samme bispesæde som ærkesæde skulle stå for missionen blandt de svenske, danske og slaviske folk. De tilløb, der var sket under Ansgar til en kristning af Sverige og Danmark, var imidlertid løbet ud i sandet forstået på den måde, at de ikke havde resulteret i oprettelsen af suffraganer under Hamburg. Det betød, at ærkesædet Hamburg-Bremen som en metropol uden suffraganer ikke var i overensstemmelse med den kanoniske ret. Der var ganske vidst ikke opstillet bestemte krav i forbindelse med oprettelsen af en ny metropol, men så langt vi kan komme tilbage, har der stort set været sammenfald mellem metropolerne og de statslige provinser, og

helt tilbage til de nikæanske kanones fra 325 bliver det forudsat, at metropolitten eller ærkebiskoppen har haft flere biskopper under sig for at kunne opfylde de forpligtelser, der påhvilede ham i flg. kirkeretten, og ærkebiskoppen af Hamburg-Bremen har derfor måtte leve på et kanonisk provisorium.

Denne uholdbare situation blev bragt til ophør ved synoden i Ingelheim i 948. Horst Fuhrmann har påvist, at de danske biskopper må være blevet viede på selve synoden i Ingelheim, idet han henviser til, at Agapit II i et brev til biskopperne af Halberstadt og Hildesheim, der begge var suffraganer under Mainz, har anmodet om, at de skulle bistå Adaldag af Hamburg-Bremen på alle måder, og dette skulle sætte Adaldag i stand til at opfylde den kanoniske rets krav om, at der ved en bispevielse skal medvirke mindst to af ærkesædets suffraganer ud over ærkebiskoppen, for dette kanoniske krav var Adaldag ude af stand til at opfylde, da han endnu ikke havde nogen suffraganer.⁷

Så kan man naturligvis diskutere, om udnævnelsen af de danske biskopper skulle være dikteret af Otto den Stores imperialistiske hensigter eller af Adaldags ønske om at få regelrette suffraganer, men begge motiver har ganske spillet ind i den politiske proces, som oprettelsen af nye bispesæder har været. Det er imidlertid klart, at uanset om de danske biskopper, der blev viede i 948, nogensinde har sat deres ben i Danmark, eller ej, er deres vielse og oprettelsen af bispedømmerne Ribe, Slesvig og Aarhus i nøje overensstemmelse med den kanoniske rets bestemmelser, og dermed er Hamburg-Bremens provisoriske forhold til den kanoniske ret ophørt, og Adaldags stilling som metropolit er blevet afklaret.

Sammenligner man Havelberg og Brandenburg med de tre danske bispedømmer, er det helt klart, at Otto den Store har haft herredømmet i de områder, hvor de to første ligger, medens det er temmelig usikkert, om han overhovedet har haft nogen myndighed i Danmark;⁸ ser man på kildematerialet til perioden som helhed, er der intet, der tyder på, at Henrik I's krig mod Gorm har haft varige følger med saksisk overherredømme som konsekvens, og der er heller intet, der tyder på, at Henrik I's tvangsdåb af Gorm har givet resultater, der kunne berettige til en kirkelig opdeling af Danmark. Danmark er først blevet regnet for en kristen stat efter Harald Blåtands dåb, der må have fundet sted mellem 961 og 965.

Problemet ved en nærmere sammenligning mellem på den ene side Havelberg og Brandeburg og på den anden side de danske bispedømmer er nok først og fremmest, at medens vi har et stiftelsesdiplom for Brandeburg – DO I 76 for Havelberg er en forfalskning, men vi må formode,

at der har været udstedt et, der svarer til det for Brandenburg – så har vi ingen stiftelsesdiplomer for de danske bispedømmer. Det er imidlertid givet, at de danske bispedømmer er blevet oprettet uden godkendelse fra den danske konge, der var hedning, og da vi ikke har nogen angivelse af, at der har været iværksat en systematisk mission i Danmark i perioden mellem 934 og 948, har man fra saksisk side næppe haft lokalkendskab nok til at foretage egentlige afgrænsninger mellem de tre danske bispedømmer, sådan som det var tilfældet med Brandenburg.

Karakteren af de tre danske bispedømmer skal derfor nok snarere ses i lyset af ærkesædet i Hamburg-Bremen. Det var som nævnt grundlagt som missionssæde for Sverige, Danmark og de slaviske folk, og det ville derfor være en rimelig antagelse, at de første biskopper i Danmark var missionsbiskopper, således at Ribe, Slesvig og Aarhus ikke var egentlige bispedømmer, men udgangspunktet for de tre biskoppers mission. Denne antagelse bliver støttet af Adam af Bremen, der siger, at det var umuligt at stedfæste de første biskopper i Danmark, og at deres primære opgave var at drive mission.⁹ Man kan så naturligvis spørge, hvorfor disse biskopper så ikke bar den normale betegnelse for missionsbiskopper, »episcopi gentium« eller »episcopi in gentibus«, men dette kunne netop hænge sammen med Adaldags ønske om at få regelrette suffraganer, og da Ribe, Slesvig og Aarhus alle tre er arkæologisk velbevidnede som større bebyggelser på den tid, har de kunnet tilfredsstille den kanoniske rets krav om, at bispesæder kun må oprettes i bebyggelser, der har status som »civitates«. Otto den Stores tilskyndelse til at støtte oprettelsen af de danske bispedømmer kan have været, at han som det verdslige overhoved for Hamburg-Bremen kunne få indirekte indflydelse på forholdene i Danmark via biskopperne.

Der er således vægtige grunde til at antage, at medens det er ganske givet, at oprettelsen af bispedømmerne Havelberg og Brandenburg må ses som led i indlemmelsen af Nordmarken i det saksiske rige efter Geros felttog i 937, må vi søge efter helt andre årsager til oprettelsen af de danske bispedømmer, da der ikke er noget, der tyder på, at Danmark i 948 var under saksisk overhøjhed.

Den 21. september 937 oprettede Otto den Store benediktinerklostret St. Mauritius i Magdeburg.¹⁰ Abbeden Anno og de første munke kom fra Tierklostret St. Maximin, der i 934 var blevet reformeret fra Gorze i Lothringen. St. Mauritius var fra sin grundlæggelse udstyret med immunitet og var under kongelig beskyttelse, og i årene, der fulgte, tilflød der det en stadig strøm af privilegier, indkomster og grundbesiddelser. Den 23. april 941 blev det lagt ind under pavens beskyttelse.

Allerede i karolingisk tid var Magdeburg en af de vigtigste bebyggelser ved den midterste del af Elben, idet den lå på et sted, hvor det var let at krydse Elben, og det gjorde den meget tidligt til en blomstrende handelsplads. Den store politiske og militære betydning, som Magdeburg derved fik, kan også læses af, at Karl den Store byggede den ene af de to fæstninger, der skulle sikre den frankiske grænse langs Elben og Saale, overfor Magdeburg på østsiden af Elben. Magdeburgs strategiske betydning har formentlig også været årsagen til, at Otto den Store efter sit bryllup med Edgitha i 929 tog ophold der for derfra at varetage Henrik I's østpolitik, og at han senere gjorde den til centrum for sine aktiviteter i de slaviske områder.

Den betydning, som Otto den Store tillagde Magdeburg, ses også af, at det var St. Mauritius, der var den vigtigste af det nye klostres skytshelgener. St. Mauritius blev bl.a. regnet for den, der gav sejr i krig; således kalder Thietmar ham for »miles Christi« og »invictissimus dux«. ¹¹ og i 10. årh. var hans navn blevet knyttet til den hellige lanse, i hvis od der var en af naglerne fra Kristi kors, og man mente også, at den havde tilhørt Konstantin den Store. Henrik I havde fået den hellige lanse af Rudolf af Burgund på rigsdagen i Worms i 926, og den blev siden et af Otto den Stores vigtigste herskersymboler, fordi den ikke blot knyttede forbindelsen mellem ham og Konstantin den Store, men også fordi lansens i flg. den ikke-kristne, germanske tradition var et herskersymbol, idet overdragelsen af herredømme hos germanerne skete ved overdragelsen af en lanse. Vi må derfor formode, at St. Mauritiusklostret ikke blot er blevet oprettet til Guds ære, som det hedder i stiftelsesdiplomet, men også – og måske først og fremmest – for at udtrykke den saksiske konges magt. Magdeburg ved rigets østgrænse har derfor skullet vise i hvilken retning, den saksiske magt skulle udstrækkes.

På baggrund af den betydning, som Otto den Store således allerede i 937 tillagde Magdeburg ved at gøre St. Mauritius til skytshelgen for det ny kloster, rejser der sig det spørgsmål, om han allerede på dette tidspunkt har haft en omdannelse af klostret til ærkesæde i tankerne, således at Havelberg og Brandenburg er blevet oprettet som led i en større missionspolitisk plan, der blev tilendebragt med oprettelsen af ærkebispedømmet Magdeburg. Men her må man nok svare benægtende. Ganske vist hedder det i det diplom, som pave Johannes XII udstedte til Magdeburg i 962, ¹² at Otto den Store havde grundlagt St. Mauritiusklostret med henblik på mission, men det er absolut ikke ensbetydende med, at det dengang var hensigten på længere sigt at omdanne klostret til ærkesæde. Det betyder kun, at man har prioriteret

missionen. I øvrigt var de politiske forhold øst for Elben i de første år efter klostrets grundlæggelse ikke ligefrem gunstige for missionen. Tronskiftet havde som nævnt givet anledning til oprør blandt de slaviske folk, og selv om det lykkedes Hermann Billung og Gero at nedkæmpe disse, blev f.eks. Brandenburg først genvundet i 941 og det på grund af forræderi, og de første besiddelser, som Magdeburg fik i de slaviske områder i perioden 940 til 946, var borgene Schartau, Grabow og Buchau.¹³ I øvrigt kender vi intet til Magdeburgmunkenes missionsvirksomhed i de første årtier. Det eneste, der taler for tidlige planer for oprettelsen af et ærkesæde i Magdeburg, er nogle tiendeydelser, der blev overdraget til St. Mauritiusklostret, fra det område, der senere kom under Brandenburg, men hvis der på dette tidspunkt havde foreligget planer om oprettelsen af et ærkesæde i Magdeburg, ville oprettelsen af Havelberg og Brandenburg under Mainz i 948 have været formålsløs.

Walter Schlesinger anser det for muligt, at abbed Hadamar af Fulda, der var i Rom i begyndelsen af 948, formentlig for at drøfte bl.a. oprettelsen af bispedømmerne i Danmark og Nordmarken, allerede på dette tidspunkt forhandlede med Agapit II om oprettelsen af ærkesædet i Magdeburg.¹⁴ Dette er dog næppe sandsynligt, da man i så tilfælde måtte formode, at ærkesædet var blevet oprettet samtidig med bispedømmerne Havelberg og Brandenburg, således at man havde undgået konflikter med ærkebiskoppen i Mainz.

Vi skal snarere frem til 955 efter slaget ved Lechfeld, idet Otto den Store inden dette slag lovede at oprette et bispesæde i Merseburg, hvis han vandt slaget. Efter slaget var abbed Hadamar atter i Rom, denne gang for at erhverve pallium til ærkebiskop Bruno af Köln, men vi ved fra et brev fra ærkebiskop Wilhelm af Mainz til Agapit II,¹⁵ at der også var blevet forhandlet om oprettelsen af et ærkesæde i Magdeburg. Det var meningen, at bispesædet i Halberstadt skulle forflyttes til Magdeburg, og at biskoppen af Halberstadt skulle være ærkebiskop, d.v.s. at stiftet Halberstadt skulle være ærkestift. Vi ved ikke, om Havelberg og Brandenburg skulle værre suffraganer under det ny ærkesæde, men Merseburg må i alle tilfælde have været med i planerne.

Disse planer vandt ikke gehør hos ærkebiskop Wilhelm af Mainz, der ikke under nogen omstændigheder ville gå med til, at hans ærkebispedømme blev gjort mindre ved tabet af Halberstadt, og da Wilhelms samtykke til en udskillelse af Halberstadt fra Mainz i flg. den kanoniske ret var nødvendig, måtte disse planer i første omgang stilles i bero.

Det næste forsøg på at realisere planerne med Magdeburg skete i 962, hvor Johannes XII den 12. februar udstedte et diplom, som ophø-

jede Magdeburg til ærkesæde med Merseburg som eneste suffragan.¹⁶ Heller ikke denne gang var der tale om, at Havelberg og Brandenburg skulle være suffraganer, således som det blev tilfældet ved den endelige udformning i 968, og da heller ikke Halberstadt indgik i denne konstruktion, må man formode, at det stadig ikke er lykkedes at få Wilhelm til at give slip på disse bispedømmer, selv om det på den anden side er klart, at denne plan må være blevet til efter forhandlinger mellem Otto den Store og Wilhelm, da denne tilsyneladende ikke havde noget at indvende imod, at ca. 1/5 af Halberstadts landområde skulle afstås til Magdeburg og Merseburg. Det havde derimod biskop Bernhard af Halberstadt, der i flg. denne plan måtte se sig vraget som kandidat til embedet som ærkebiskop af Magdeburg, så på hans protest måtte planerne endnu en gang skrinlægges.

Det mest bemærkelsesværdige ved planerne fra 962 er Otto den Stores vidtgående beføjelser i forbindelse med missionen, idet det hedder, at alle de folk, som kejseren eller hans søn eller disses efterfølger måtte lade døbe, skulle høre under Magdeburg eller Merseburg eller hvilket andet stift, der end måtte blive oprettet i området. Desuden får kejseren og hans søn ret til at oprette stifter og indsætte biskopper, der er viede af ærkebiskoppen i Magdeburg, hvor de vil, og samtidig får de også rådighed over al tiende fra de slaviske områder, både fra dem, der allerede var blevet omvendt, og fra dem, der i fremtiden ville blive det. Dette er intet mindre end en utvetydig anerkendelse af Otto den Stores lederstilling i forbindelse med slavermissionen. I øvrigt er det bemærkelsesværdigt, at det ny ærkebispedømme ikke har nogen grænse imod øst, hvilket kunne tyde på, at Otto den Store kan have haft til hensigt også at underordne Polen kirkeligt set under Magdeburg.

Det ser ud til, at det har været Otto den Stores og Johannes XII's plan at sætte missionen blandt elbslaverne i system, idet Hamburg-Bremen har stået for de nordlige områder, der administrativt hørte under Hermann Billung, og at Mainz har skullet missionere gennem Havelberg og Brandenburg, medens Magdeburg skulle stå for missionen syd for Brandenburg. Det er i denne forbindelse værd at lægge mærke til, at Hermann Billung og Gero i 963 indledte en række krige med elbslaverne fra obodritterne i nord til Lausitz i syd, og at Gero også gik imod Polen og undertvang Mieszko I, således at områder mellem Oder og Warthe blev tributpligtige til Otto den Store. Det kunne unægtelig tyde på, at Otto den Store lod erobring og mission gå hånd i hånd.

Den endelige løsning på Magdeburgproblematikken har vi i Johannes XIII's synodalbulle af 20. april 967,¹⁷ hvori Magdeburg blev ophø-

jet til metropol med Havelberg og Brandenburg som suffraganer. Desuden giver bullen den ny ærkebiskop ret til at udnævne biskopper i Merseburg, Zeitz og Meissen samt til at oprette bispedømmer på egnede steder. Derudover er den væsentligste ændring i forhold til planen fra 962, at det ny ærkebispedømme bliver begrænset til de allerede erobrede områder; der er altså ikke nogen mulighed for at udvide det med fremtidige erobringer.

Denne plan blev ført ud i livet i oktober 968¹⁸ efter at Bernhard af Halberstadt var død i februar 968 og Wilhelm af Mainz i marts, og efter at deres efterfølgere Hildiward af Halberstadt og Hatto af Mainz havde godkendt indskrænkningerne af deres stifter.¹⁹

Den lukkede grænse mod øst samt den omstændighed, at Otto den Stores rolle i forbindelse med oprettelsen af ærkesædet Magdeburg er stærkt nedtonet i synodalbuller, har ført til den antagelse, at der skulle herske et stærkt modsætningsforhold mellem Otto den Store og Johannes XIII, der skulle have ønsket at fastholde hierarkiets ret til at lede missionen og pavens ret til at oprette bispedømmer og metropoler, og at Johannes XIII på det tidspunkt vel at mærke skulle stå så stærkt, at han kunne gennemtrumfe sin vilje.²⁰ Der er imidlertid intet i kildematerialet i øvrigt, der tyder på et stærkt modsætningsforhold; tværtimod ser det ud til, at der har hersket den bedste forståelse kejser og pave imellem, og det er i alle tilfælde givet, at Johannes XIII's stilling i Rom var særdeles svag, idet han i 966 blev fordrevet fra Rom, og kun den omstændighed, at Otto den Store med sin hær drog mod Rom, sikrede hans tilbagevenden til pavestolen,²¹ så han var derfor i allerhøjeste grad afhængig af Otto den Stores velvilje og beskyttelse.

Årsagen til den lukkede grænse mod øst skal nok snarere søges i den omstændighed, at Mieszko I af Polen i 966 var gået over til kristendommen og havde ladet sig døbe. Dermed var Polen formelt blevet et kristent land, og Otto den Store havde ikke længere mulighed for at drive mission i Polen.

Ser vi på Otto den Stores rolle i forbindelse med oprettelsen af nye bispedømmer, er det tydeligt, at han i alle tilfælde for de bispedømmers vedkommende, der lå i de slaviske områder, har haft initiativet. Hvad angår de danske bispedømmer, har situationen som nævnt været anderledes. Vi har ingen stiftelsesdiplomer for de danske bispedømmer, og det er et spørgsmål, om der overhovedet har været nogle. Danmark var jo ikke under saksisk overhøjhed, og Otto den Store kunne derfor ikke afsætte grænser for bispedømmerne indbyrdes, og han har heller ikke haft mulighed for at sikre biskoppernes indkomster med tiende fra deres stifter, hvis de da overhovedet har haft regulære stifter, hvilket er

særdeles tvivlsomt, da de jo sandsynligvis var missionsbiskopper.

Derimod har vi et stiftelsesdiplom for Brandenburg,²² og vi må antage, at der har været et tilsvarende for Havelberg. Af Brandenburgs stiftelsesdiplom fremgår det, at det er Otto den Store, der har oprettet stiftet, ganske vist efter forhandling med den pavelige legat Marinus. Det er også Otto den Store, der har fastlagt dets grænser, og det er ham, der har sørget for dets indkomster ved at give det rådighed over tiende fra hele området, dog med undtagelse af nogle landsbyer, der tidligere var blevet givet til St. Mauritiusklostret i Magdeburg; disse områder skulle til gengæld levere naturalieydelse til biskoppen i Brandenburg. Det er i øvrigt det eneste diplom til Brandenburg fra Otto den Store, vi har, men af et diplom til St. Mauritiusklostret i Magdeburg ved vi, at han også har givet Brandenburg del i honningtiede fra en række landskaber.

St. Mauritiusklostret var fra sin grundlæggelse i 937 til sin omdannelse til ærkesæde i 967 blevet så rigt doteret af Otto den Store, at det kunne måle sig med Fulda og Hersfeld. Ud over grundbesiddelser fik det del i regalier som afgifter fra marked og mønt i Magdeburg og kongelige indtægter fra de slaviske områder. Hertil kom den kirkelige tiende fra områder hovedsageligt vest for Elben samt den verdslige tiende fra en række områder. Disse dotationer fortsatte i øvrigt efter St. Mauritius' omdannelse til ærkesæde.

Hvad angår bispedømmerne Merseburg, Zeitz og Meissen, har vi ingen stiftelsesdiplomer, men i DO I 366 pålægger Otto den Store markgreverne Wigbert, Wigger og Günther at udstyre de nye bispedømmer med verdsligt gods, »for at biskopperne ikke skal antages for fattige mennesker.« Der ud over har Otto den Store skænket kirken i Helfta til Merseburg²³ og tiende af de kongelige indkomster fra nogle slaviske områder til Meissen.²⁴

Det er således evident, at Otto den Store har sikret indtægterne for de nyoprettede bispedømmer i de slaviske områder og dermed skabt det økonomiske grundlag for deres missionsarbejde, men derimod har vi ingen vidnesbyrd om, at han skulle have involveret sig direkte i missionsarbejdet. Det betyder naturligvis ikke, at han ikke bekymrede sig om missionsarbejdet, for det kan vi se, at han har gjort f.eks. i arengagen i DO I 366, hvor det hedder: »Vi tror, at forøgelsen af gudsykkelsen er ensbetydende med vort konge- og kejserriges frelse og beståen.« Og det understreges også af Johannes XII's diplom af 962, hvori det hedder, at St. Mauritiusklostret var oprettet med henblik på mission, og at det var Otto den Store, der havde ført slaverne til den kristne tro, ligesom det også skulle være ham, der stod for missionen i fremtiden.

Walter Schlesinger anfører, at årsagen til, at initiativet i missionsarbejdet var overgået til kongen, var, at den missionsiver, som havde præget den irokeltiske mission, så at sige var brændt ud, og at der var opstået et tomrum efter Ansgar. Dette skyldtes dels det forfald, der var sket i mange klostre, og dels at de tyske munke i langt højere grad end de irokeltiske var bundet til deres klostre. Missionen drevet af en indre, religiøs trang gik i stå, og initiativet overgik til kongen, der sad inde med den nødvendige magt til at undertvinge hedningene.²⁵

Et andet forhold, som jeg vil pege på, er en ændring af missionsmetoden. Hvis vi ser på Ansgar, havde han ganske vidst støtte fra Ludvig den Fromme, men den var primært af økonomisk art i ærkesædet Hamburg. Ude i missionsmarken var han helt og holdent afhængig af de lokale kongers velvilje, idet han f.eks. måtte have deres tilladelse til at bygge kirker,²⁶ til at ringe med klokker,²⁷ ja, i det hele taget til at virke.²⁸ Han havde ingen som helst magtmidler at sætte ind, og hans formål var alene at skabe en menighed af troende; den kirkelige organisation i bispedømmer var for ham en følge af og ikke en forudsætning for missionen. Den såkaldt romerske missionsmetode, som Otto den Store benyttede sig af, var diamentralt modsat. Her var det vigtigste den kirkelige organisation, d.v.s. at man startede med at oprette regelrette bispedømmer, og de skulle så stå for missionen i de områder, der var underlagt dem.²⁹ Forskellen skyldes først og fremmest, at missionen under Otto den Store var kædet sammen med sikringen af hans erobringer. Bag disse diamentralt modsatte missionsmetoder aner vi også det germanske retsprincip »cuius regio, cuius religio«, som vi kender fra reformationen; Ansgar måtte i Sverige og Danmark have de respektive hedenske kongers tilladelse til at virke, og slaverne i de af Otto den Store erobrede områder skulle være kristne.

Det betyder dog ikke, at slaverne er blevet tvangsdøbt. Et eksempel herpå er Boso, der senere blev den første biskop i Merseburg. Han beherskede det slaviske sprog, og fra St. Emmeran i Regensburg medbragte han bl.a. bordsformler oversat til slavisk, og han gjorde i sit arbejde alene brug af den frivillige omvendelse.³⁰ Der ud over har vi nogle få oplysninger hos Thietmar, Widukind og Adam af Bremen, men inden vi ser nærmere på dem, vil vi ganske kort se på datidens opfattelse af mission.

Mission har ret beset to sider; en negativ, der består i udryddelsen af hedenskabet, af de materielle forudsætninger for at udøve den hedenske kult, og en positiv, der selve udbredelsen af den kristne tro.

I flg. Augustin er den negative side af missionen, som skal umuliggøre den hedenske gudedyrkelse, en absolut nødvendighed, men det til-

kommer alene herskeren at udøve denne magtanvendelse, som skal bane vejen for den positive omvendelsesproces. Der er altså på den ene side ingen kultfrihed for hedenskabet, men på den anden side fastholdes friheden til omvendelse uden nogen som helst form for tvang, hvilket er en konsekvens af Augustins opfattelse af, at ikke alle hedninge skal omvendes; kun de, der er forudbestemt dertil af Gud.³¹

Gregor den Store ligger på linie med Augustin, idet han lægger vægt på, at det kristne overherredømme bliver udstrakt over hedenske områder, altså at den negative side af missionen bliver gennemført, for at det positive missionsarbejde kan foregå uforstyrret og med fredelige midler.³² Vi skal faktisk helt frem til Bernhard af Clairvaux, før vi møder mottoet »død eller dåb« i den af kirken almindeligt anerkendte missionspraksis.

Widukind³³ og Thietmar³⁴ beretter, at Otto den Store ødelagde slavernes hedenske helligdomme og grundlagde kirker og klostre til støtte for missionen, at han sørgede for missionærer og sluttelig skabte en fast organisation af bispedømmer. D.v.s. at han stod bag den negative mission og skabte forudsætningerne for den positive. Adam af Bremen anså det for at være den verdslige øvrigheds pligt at støtte missionen,³⁵ men det fremgår også, at han var imod tvangsmission,³⁶ og andets steds fremhæver han, at de kristne dommers uretfærdighed direkte var skyld i slaveropstanden i 983, fordi slaverne med rette sloges for deres frihed.³⁷ Så når Adam af Bremen fortæller, at Otto den Store havde bekriget slaverne øst for Elben, så de antog den kristne tro,³⁸ må det forstås alene om den negative mission, og det samme gælder hans beretning om, at ærkebiskop Unwan udryddede alle hedenske skikke.³⁹

Desuden må vi antage, at hedninge og kristne har levet stort set fredeligt side om side i de første årtier efter oprettelsen af bispedømmerne øst for Elben og Saale. F.eks. fortæller Thietmar af Merseburg, at der i den sydlige del af hans stift kun var meget få, der skulle have firmelsen, da han første gang kom der ni år efter sin udnævnelse.⁴⁰

Vi må derfor konkludere, at Otto den Stores rolle i missionsarbejdet var at skabe forudsætningerne for missionsarbejdet ved den negative mission og at skabe rammerne om den positive mission, men der ud over blev selve missionsarbejdet overladt til kirken, hvilket dog ikke hindrede Johannes XII i at erklære, at resultatet af missionsarbejdet var Otto den Stores værk. Og det er jo så sandt, som det er sagt, for missionsarbejdet havde aldrig fået det omfang, som det fik, uden Otto den Stores initiativer og støtte.

Jeg har tidligere nævnt, at Otto den Stores oprettelse af bispedøm-

mer i de elbslaviske områder skal ses i sammenhæng med hans indlemelse af disse under saksisk administration, men det betyder ikke, at Otto den Stores interesse for kirken og dermed også for missionen alene var dirigeret af hans ekspansionslyst. Det ville være en enøjet og fuldstændig håbløs betragtningsmåde. Otto den Store har i kraft af sin salvning til konge været overbevist om, at han havde fået guddommelig nåde til at styre. I flg. Widukind⁴¹ overgav ærkebiskop Hildibert af Mainz ved Otto den Stores kroning i Aachen i 936 ham sværdet med disse ord: »Modtag dette sværd, med hvilket du skal fordrive Kristi modstandere, hedninge og kættere på baggrund af den dig overgivne guddommelige fuldmagt (auctoritas divina) og på baggrund af magten (potestas) over hele Frankerriget til befæstelse af freden for alle kristne.« D.v.s. at guddommelig og verdslig magt i flg. Widukind skulle være forenet i kongens person.

Ser vi på Det ottonske Pontifikale fra o. 960,⁴² der må formodes at udtrykke de tanker og forestillinger, som kirken gjorde sig om kongens stilling i forhold til hierarkiet, er det klart, at kongen ikke blot indtager en særstilling som den eneste lægmand, der er salvet, men at han var sidestillet med biskopperne, ja, i virkeligheden var kirkens regulære overhoved. Det vil i denne sammenhæng føre for vidt at behandle kongekroningsordoen i sin helhed, men et par enkeltheder skal dog fremdrages. I forhold til kirken var kongen »tutor ac defensor,«⁴³ og det er et udtryk, som vi genfinder i patronatsretten, idet patronens vigtigste opgave var at beskytte og forsvare den kirke eller det kloster, som han var patron for. Når kongen derfor kaldes kirkens »tutor ac defensor,« må det betyde, at hans rettigheder i forhold til kirken har været parallelle om ikke identiske med patronens rettigheder, så selv om han måske ikke i ejendomsretslig forstand var rigskirkernes patron, kunne han i alle tilfælde udøve patronale rettigheder over dem.

Kongens forhold til hierarkiet bliver understreget ved, at han har del i det biskoppelige embede, dog kun »in exterioribus« i modsætning til biskopperne, hvis embede er rettet imod »interioribus.«⁴⁴ Men medens biskopperne handler på apostlenes vegne, repræsenterer kongen i sit navn Kristi billede, d.v.s. at han handler på Kristi vegne. Kongen står derfor i sin Kristusbilledlighed over biskopperne, som Kristus står over apostlene.⁴⁵ Og Kristus har ikke blot indsat kongen her på jorden; han vil også lade ham regere sammen med sig i det evige rige. Dermed bliver det jordiske rige også en del af det forjættede messiasrige,⁴⁶ idet kongen i sin Kristusbilledlighed skal øve retfærdighed, sikre freden, beskytte kirken og retsudøvelsen, drage omsorg for de fattige, enkerne og de faderløse.⁴⁷

Kongekroningsordoer forpligter ikke direkte kongen til mission, men hans forpligtelser som kirkens beskytter mod ydre og indre fjender, samt kejserkroningsordoens pålæg om at undertrykke de oprørske og hedenske nationer⁴⁸ implicerer umiddelbart den negative mission, og kirkens efterfølgende, positive mission er da en naturlig følge i forlængelse af Augustins og Gregor den Stores opfattelse af missionen.

»Vi tror, at forølgelsen af gudsdyrkelsen er ensbetydende med vort konge- og kejserriges frelse og beståen,« skrev Otto den Store i arengangen til DO I 366. Rige og kirke var for ham et. Hvor han udvidede sin magt, blev kirkens indflydelse også udvidet, og gudsdyrkelsen forøget. De to regimenter, som Gelasius I havde adskilt så nøje, var i Otto den Stores person samlet til et; han var »rex et sacerdos.«

Noter

1. Foredrag for »Christianisering des Nordens III« 2.-6. oktober 1989, arrangeret af Christian-Albrechts-Universität, Kiel.
2. Widukind: Res gestae Saxonicae. A. Bauer und R. Rau. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 8, 1971. I, 40.
3. Adam Bremensis: Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum. W. Trillmich, Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 11, 1961. II,1.
4. Adam af Bremen I, 57-59.
5. Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae I, Conradi I. Hinrici I. et Ottonis I. Diplomata. München 1980. DO I 105.
6. Aksel E. Christensen: Vikingetidens Danmark paa Oldhistorisk Baggrund. København 1969. p 232.
7. Horst Fuhrmann: Die Synoden von Ingelheim. Ingelheim am Rhein. Hrsg. J. Autenrieth. Stuttgart 1964. pp 141-220. her p 163.
8. Niels Refskou: Det retslige indhold af de ottonske diplomater til de danske bispedømmer. Scandia 52:2, Lund 1986. pp 167-210, her p 197.
9. Adam af Bremen II, 26.
10. Urkundenbuch des Erzstifts Magdeburg, Teil I (937-1192). F. Isräel und W. Möllenberg. Magdeburg 1937. Nr. 1.
11. W. Schlesinger: Kirchengeschichte Sachsens im Mittelalter I, Mitteldeutsche Forschungen 27/1, Köln-Graz 1962. p 22.
12. Urkundenbuch des Erzstifts Magdeburg, nr. 28.
13. Urkundenbuch des Erzstifts Magdeburg, nr. 11.
14. Kirchengeschichte Sachsens I, p 23.
15. R. Köpke/ E. Dümmler: Kaiser Otto der Grosse. Jahrbücher der deutschen Geschichte. Leipzig 1876. pp 271ff.
16. Urkundenbuch des Erzstifts Magdeburg, nr. 28.
17. Urkundenbuch des Erzstifts Magdeburg, nr. 52.
18. Urkundenbuch des Erzstifts Magdeburg, nr. 61.
19. Urkundenbuch des Erzstifts Magdeburg, nr. 59 og 60.
20. Se. f.eks. D. Claude: Geschichte des Erzbistums Magdeburg bis in das 12. Jahrhundert I. Mitteldeutsche Forschungen 67/1, Köln-Wien 1972. pp 89ff.

21. R. Köpke/ E. Dümmler: Kaiser Otto der Grosse, pp 407-430.
22. DO I 105.
23. DO I 373a.
24. DO I 406.
25. Kirchengeschichte Sachsens I pp 19f.
26. Rimbart: Vita Anskarii. W. Trillmich. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters II. 1961. 24.
27. Vita Anskarii, 32.
28. Vita Anskarii, 11.
29. Cf. P. Hinschius: System des katholischen Kirchenrechts II, Graz 1959. p 350 især n. 10, hvor oprettelsen af de danske bispedømmer henregnes under den romerske missionsmetode.
30. W. Schlesinger: Kirchengeschichte Sachsens I, p 24.
31. Hans-Dietrich Kahl: Zum Geist der deutschen Slawenmission des Hochmittelalters. H. Beumann (Hrsg.): Heidenmission und Kreuzzugsgedanke. Wege der Forschung VII. 1963. pp 156-176, her pp 159f.
32. Hans-Dietrich Kahl: Zum Geist der deutschen Slawenmission, p 161.
33. Widukind, III, 75.
34. Thietmarus episcopus Merseburgensis: Chronicon. W. Trillmich. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 9. 1957. II, 36.
35. Adam af Bremen, II, 15,23.
36. Adam af Bremen, IV, 30.
37. Adam af Bremen, II, 42-44.
38. Adam af Bremen, II, 15.
39. Adam af Bremen, II, 48.
40. Thietmar, VIII, 21.
41. Widukind, II, 1.
42. C. Vogel – R. Elze: Le pontifical romano-germanique du dixième siècle. Le texte I. Studi e testi 226. 1963. Nr. LXXII.
43. C. Vogel – R. Elze: Le pontifical, LXXII, 7.
44. C. Vogel – R. Elze: Le pontifical, LXXII, 22.
45. C. Vogel – R. Elze: Le pontifical, LXXII, 19.
46. C. Vogel – R. Elze: Le pontifical, LXXII, 25.
47. C. Vogel – R. Elze: Le pontifical, LXXII, 19.
48. Die Ordines für die Weihe und Krönung des Kaisers und der Kaiserin. R. Elze. Fontes iuris germanici antiqui in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historici separatim editi, IX. Ordines coronatis imperialis. 1960. II, 2.

Zusammenfassung

Die Eroberungen Heinrichs I in der Nordmark und in Dänemark bildeten die Grundlage für die Bistumsgründungen Ottos des Grossen in Havelberg und Brandenburg, Schleswig, Ripen und Aarhus im Jahre 948. Havelberg und Brandenburg wurden unter Mainz gelegt, während Schleswig, Ripen und Aarhus innerhalb des Missionsgebiets von Hamburg-Bremen lagen. Damit folgte die kirchliche Einteilung der staatli-

chen, indem die Grenze zwischen den beiden Kirchenprovinzen identisch wurde mit der Grenze zwischen der Billunger Mark und der Nordmark unter Gero.

Die Ernennung der dänischen Bischöfe ist manchmal als ein Auswirkung der imperialistischen Politik Ottos charakterisiert worden; sie ist aber ebenso sehr vom Wunsch des Erzbischofs Adaldag bestimmt, regelrechte Suffragane zu bekommen. Der Erzbischof von Hamburg-Bremen hatte nämlich bisher unter einem kanonischen Prtorvisorium gelebt, da er ohne Suffragane die ihm kirchenrechtlich obliegenden Verpflichtungen sonst nicht erfüllen konnte.

Da Dänemark erst nach der Taufe des Königs Harald Blauzahn um 962 als ein christlicher Staat galt, sind die dänischen Bischöfe Missionsbischöfe gewesen. Schleswig, Ripen und Aarhus sind also nicht regelrechte Bistümer gewesen, sondern eher Ausgangspunkte für die Missionstätigkeit der Bischöfe.

Nach der Schlacht auf dem Lechfeld 955 versuchte Otto der Grosse, das im Jahr 937 von ihm errichtete Mauritiuskloster zu Magdeburg in ein Erzbistum umzubilden; dieser Plan musste aber wegen Widerstandes auf seiten Wilhelms von Mainz ausgegeben werden. Im Jahre 962 erhöhte Papst Johannes XII Magdeburg zum Erzbistum mit Merseburg als Suffragan; aber diesmal wurde der Plan aufgeschoben weil Bernhard von Halberstadt Protest einlegte. Erst 968 wurde Magdeburg zum Erzbistum erhöht, mit Havelberg, Brandenburg, Merseburg, Zeitz und Meissen als Suffraganbistümern.

Otto der Grosse nahm die Initiative zur Errichtung von Bistümern in den slawischen Gebieten; er sicherte auch die wirtschaftliche Grundlage für ihre Missionstätigkeit; was aber die Errichtung der dänischen Bistümer anbelangt, war Adaldag vermutlich die treibende Kraft.

Durch die Zerstörung der heidnischen Heiligtümer schuf Otto der Grosse die Voraussetzungen für die Mission; die Missionsarbeit selbst wurde aber der Kirche überlassen, und nichts deutet auf eine Zwangsbekehrung der Slawen an.

Die Krönungsordines im Ottonischen Pontifikale zeigen, dass Otto der Grosse als »tutor ac defensor« über die Kirchen des Reiches Patronatsrechte ausübte, und kraft seiner »Christusebenbildlichkeit« nahm er einen Platz über den Bischöfen ein. Die beiden »Regimente« waren in der Person Ottos vereint: er war »rex et sacerdos«.

Sognepræst Niels Refskou
Greve Præstegård
Mikael Gjøesvej 1
2670 Greve

Kathoveddøren i Ribe Domkirke – endnu engang

Af Karen Sorgenfrey

»Kattehovedet«, som har givet døren navn, er i virkeligheden et løvehoved af bronze, et fornemt dørgreb som pryder indgangsdøren til søndre korsarm.¹ I bueslaget over døren er i tympanon udhugget en Korsnedtagelse i et usædvanligt højt relief. Det hører til Danmarks ældste og smukkeste granitskulpturer og har sammen med det store trekantrelief, som omfatter og afslutter hele dørindfatningen, påkaldt sig megen opmærksomhed gennem tiderne (fig. 1+2). Erik Moltke

Fig. 1. Kathoveddøren, Ribe domkirke. Korsnedtagelsen. Foto: Bodil Franck.

henviser i en afhandling om trekantrelieffet fra 1970² omhyggeligt til tidligere forskeres vanskeligheder og tolkningsresultater. Det er dog ikke Korsnedtagelsen i tympanon, som kan dateres til 1150-75, der har voldt de store spekulationer – bortset fra problemet om eventuelle tilhørsforhold til Europas øvrige romanske/senromanske kunst samt den gådefulde tekst, der løber langs underkanten af tympanon – men derimod trekantrelieffet, som formodes at være noget yngre end tympanon. Det er opdelt i flere horizontale zoner. Øverst i relieffets top ses Guds hånd og i de nedre zoner en vrimmel af hoveder, mænd og

Fig. 2. Kathoveddøren, Ribe domkirke. Civitas Hierusalem. Foto: Bodil Franck.

kvinder, kronede og ukronede, løftende deres ansigter og bedende hænder op mod den tronende Maria og Kristus i centrum. En konge rækker et kors op mod Maria, som synes at række samme kors videre til sin søn. Denne modtager korset med sin højre hånd, idet han samtidig med sin venstre hånd griber om en yngre, hueklædt mands hånd. To store engles elegant svungne stolaer flankerer midtfeltet over Kristus og Maria og her er indhugget ordene: Civitas Hierusalem. Andre engle bærer lange stolaer med tekster fra Det gamle og Det nye Testamente. Relieffet er blevet tidsfæstet fra Valdemar den Stores tid (1157-82) til efter Kristoffer den 1.'s død 1259. I tidligere omtalte afhandling af Erik Moltke dateres relieffet til at være udført mellem 1200-50,³ og Moltke tolker det som et epitafium over Valdemar Sejrs søn Valdemar den Unge (den hueklædte unge mand), som kom af dage ved et vådeskud 1231. En nogenlunde præcis datering er naturligvis nødvendig, dersom man mener, at her er tale om et mindesmærke over bestemte personer. Ved en stilistisk bedømmelse behøver en forskel på plus eller minus 25 år ikke at være af afgørende betydning i denne periode, og det

samme gælder, når talen er om et alment religiøst budskab, hvilket er mit udgangspunkt for en fornyet tolkning af de gamle relieffer. Jeg mener ikke, her er tale om et epitafium, idet det ikke var sædvane i hine tider at anbringe et sådant over en kirkeportal – portalens religiøse budskab var det væsentlige. Samme tankegang giver også Lise Godtfredsen udtryk for i sin omtale af Ribes kathoveddør så sent som i 1988, og hun slutter således: »Dermed være ikke sagt, at man ikke kan have haft samtidige eller nyligt afdøde historiske personer i tankerne ved udformningen; men hovedindholdet, det religiøse budskab, er langt mere alment.«⁴

Erik Moltke afviser i ovennævnte afhandling(er) på det bestemteste, at trekantrelieffet har nogen sammenhæng med Korsnedtagelsen. Andre forskere har imidlertid ment, at der måtte være en forbindelse mellem de to relieffer uden dog at uddybe emnet nærmere. I sin fine bog »Jydsk Granit« skriver Otto Norn bl.a. således: »Når man i Ribe fandt det nødvendigt ovenover Kathoveddørens fremstilling af Korsnedtagelsen, Christi sonoffer, at anbringe et relief af det himmelske Jerusalem, har det ikke været for at gøre kirkeportalen smukkere og mere anselig, men for at komplettere dens udsagn om den vundne salighed.«⁵ Man kan vel næppe se bort fra, at ønsket om at gøre kirkeportalen »smukkere og mere anselig« også har været tilstede – jo mere betydningsfuld en kirke var, jo fornemmere blev dens udsmykning – men det er også min overbevisning, at man helt bevidst har anbragt trekantrelieffet med sin indskrift »Civitas Hierusalem« over Kristi offerdød – *ikke* skildret ved en Korsfæstelse – men ligeledes helt *bevidst* ved en Korsnedtagelse.

De tidligste fremstillinger af motivet Korsnedtagelsen kan dateres til omkring midten af det 9. årh. Det drejer sig hovedsageligt om manuskriptillustrationer og elfenbensarbejder, hvilket også var de fremherskende kunstformer i det 9. og 10. årh. Først fra det 10. og 11. årh. med grundlæggelsen af de nye store munkeordener og de store katedraler begynder den monumentale kunst, som i den vestlige verden fra midten af det 8. årh. havde befundet sig i en lang dvaletilstand, igen at dukke op i form af skulptur, vægmalerier og glasmalerier. De fleste monumentale Korsnedtagelser møder vi i 1100-tallet og begyndelsen af 1200-tallet. Det skyldes dog ikke alene ovennævnte årsager, men har også en anden forklaring. I de fleste værker om den kristne kunst er motivet hidtil blevet betegnet som kun at være af fortællende karakter, en episode af passionshistorien og uden liturgisk betydning. Denne opfattelse kan man bl.a. læse hos Louis Réau, som omtaler motivet som: ... d »un épisode purement narratif, sans importance au point de vue

liturgigue ...»⁶ Ved en nærmere undersøgelse har det imidlertid vist sig ikke at forholde sig således. Tværtimod blev det af visse teologer netop i det 12. årh., hvortil tympanon i Ribe må dateres, betragtet som det vigtigste eukaristiske symbol, idet man baserede denne opfattelse på den karolingiske teolog Amalarius af Metz' messeliturgi.

Amalarius af Metz tilbragte sin barndom ved klosterskolen Saint Martin i Tours, hvor den lærde Alcuin blev abbed og leder af skolen år 796. Vi kender ikke Amalarius' nøjagtige fødselsår, men da han i sine skrifter omtaler Alcuin som landets mest lærde lærer og hentyder til visse liturgiske ejendommeligheder, som han havde hørt Alcuin bruge, må vi formode, at Amalarius har studeret i Tours efter 796.⁷ Herfra rejste han omkring år 800 sandsynligvis først til Metz, hvor han virkede som præst og senere til Hornbach som abbed, men intet kan med sikkerhed fortælles om ham før år 809, hvor han blev ærkebiskop i Trèves, en stilling som blev ham frataget år 814 efter hjemkomsten fra Konstantinopel, hvortil han havde været udsendt år 813 som Karl den Stores ambassadør. Helt præcist hvorfor ærkebiskoptitlen blev ham frataget vides ikke, men formentlig skyldes det manglende administrative evner. Fremover helligede han sig først og fremmest sine studier, hvilket var en gerning, som i højere grad passede ham, og han anses da også for at være en af de mest begavede teologer i den karolingiske verden. Amalarius' mest berømte værk er »Liber Officialis«, som udkom første gang år 820, blev revideret og genudsendt omkring år 826/27, og 3. udgave udkom år 832/33. Værket består af fire bøger, hvori han søger at udlægge alle kirkeskikkernes enkeltheder allegorisk, og bog tre er helt helliget messen. På minutiøs vis diskuterer Amalarius messen til mindste detalje, og hans dramatiske og symbolske messeforklaringer vakte opsigt og en hel del modstand blandt hans samtidige. Dramatisk symbolisme i forbindelse med messen skal dog allerede have fundet sted i det 6. årh., beskrevet i en syrisk homilie tilskrevet Narsai,⁸ men i større skala er denne dramatisering særlig udviklet hos Amalarius. Hans fortolkning af messen er naturligvis ikke kun et resultat af egne »opfindelser« – selvom han hyppigt erklærede, at det forholdt sig således, ligesom han også påberåbte sig guddommelig inspiration – han trak på mange forskellige kilder, men især var det den østerlandske mysticisme, der prægede hans skrifter. I selve messehandlingen fulgte han dog i hovedlinierne den romerske ordo. Her er tale om fem hovedafsnit, som hver især igen er inddelt i flere afsnit, ca. 30 afsnit ialt. Første afsnit kaldes *Præparation*, dvs. forberedelse, som indledes med Introitus, en korsang, hvorunder samtlige presbytter (de ældste præster), diakoner og subdiakoner (yngre præster) og acolytter

(kirketjener) med biskoppen i spidsen træder ind i kirken. Andet afsnit kaldes *Oblation*, frembæring af offergaverne, og derefter følger den centrale del af messen – *Consecration* – *hvorunder brød og vin bliver indviet efterfulgt af den fælles altergang* – *Communion*, og tilsidst følger afskeden – *Dismissal*.⁹ Det vil føre for vidt at gennemgå alle enkeltheder i Amalarius' messehandling, og jeg skal derfor her kun gengive et sammendrag af konsekrationen.¹⁰

For at forstå Amalarius' form er det vigtigt at være opmærksom på følgende: gennem hele højmiddelalderen og den tidlige renæssance var Korsfæstelsen det vigtigste øjeblik i messehandlingen, og indvielsen af hostien og den efterfølgende elevation, hvor præsten løftede hostien, så den blev synlig for alle (vore dages »store« elevation), messens klimaks. For yderligere at dramatisere øjeblikket stod celebranten efter elevationen med armene løftede og udbredte i en symbolsk gestus som den korsfæstede Kristus – »*extensio manuum*«. ¹¹ For Amalarius begynder det virkelige drama *efter* at døden er indtrådt. Den korsfæstede »sover med hovedet hældet ind til korset« – »*inclinato capute in cruce dormivit*«. ¹² Nu følger det vigtige øjeblik, hvor celebranten påtager sig rollen som centurionen Longinus, som stikker sin lanser i Kristi side, hvorfra det mirakuløse blod og vand flyder ned i kalken, som på alteret var placeret til højre for patenen (fordi Kristi sidesår var i højre side). Så begynder elevationen, som for Amalarius var den vigtigste: (vore dages »lille« elevation) »*Hunc Joseph ad memoriam ducit archidiaconus, qui elevat calicem de altari ... Sacerdos qui elevat oblatam praesentat Nichodemum ... Christi depositionem de cruce monstrat elevatio sacerdotis et diaconi ...*«¹³ dvs. ærkediakonen påtager sig rollen som *Josef af Arimathæa* og celebranten er *Nicodemus*, og sammen løfter de *både* kalken og hostien op, og *ved deres gestus viser de, at her er tale om en gentagelse af selve nedtagelsen fra korset*.¹⁴ Efter Korsnedtagelsen følger Begravelsen, som illustreres ved, at ærkediakonen og celebranten (Josef og Nicodemus) indhyller Kristus i hans ligklæder og begraver ham, dvs. patene og kalk stilles tilbage på alteret, som her repræsenterer graven, og dækkes med sindon (klædet som dækkede Kristi legeme) og sudarium (klædet som dækkede Kristi hoved). Klimaks var opstandelsen, som Amalarius beskriver således: »*Subdiaconi, qui stant usque modo in facie sacrificii, et nunc recedunt, ministeria fiminarum ad memoriam nobis ducunt, quae recesserunt de monumento, sepulto Domino. Non enim ita recesserunt a sepulcro, ut abessent ministerio Domini, sed sabbato siluerunt: quo transacto, paraverunt aromata, ut ungerent corpus ejus ...*«¹⁵ Som det fremgår heraf, lader Amalarius subdiaconerne forestille de hellige kvinder, som efter sab-

bat'en kommer til graven med urter for at salve Herrens legeme, men erfarer, at Kristus er opstanden. Sabbat'en anskueliggøres ved den tid, som subdiaconerne står afventende på hostiens deling. Dette var et meget væsentligt punkt i Amalarius' messefortolkning,¹⁶ og vel nok den egentlige årsag til, at hans modstandere ved et koncilium i Kierzy år 838 anklagede ham for kætteri. Dette medførte imidlertid ikke andet end, at Amalarius fredeligt trak sig tilbage til sin private residens i omegnen af Metz, og hans bøger fortsatte med at udkomme med en usædvanlig succes. Hvad hans modstandere mente om ham, kommer tydeligt til udtryk i følgende udtalelse fra præsteskabet i Lyon (tilskrevet en vis Deacon Florus) år 853 – tre år efter Amalarius' død: »We are stricken with grief and sorrow«, they said, »that prudent churchmen have brought such harm upon themselves as to consult Amalarius about the Christian faith. That man has by his words, his lying books, his errors, and his fanciful and heretical discussion infected and corrupted almost all the churches in France and many in other regions ... All of his books should have been burned after his death so that those simpler ones, who are reputed to love them and read them assiduously, might not be thus foolishly occupied and so dangerously deceived.«¹⁷

På trods af at Deacon Florus af Lyons hævnerrige forbandelse forfulgte Amalarius uforsonligt selv efter døden, var det Amalarius som tilhørte fremtiden, ikke hans kritikere.¹⁸ Hans værker blev kopieret i hans egen levetid, resumeret og forfalsket af generationer af middelalderens kommentatorer og gjort til genstand for minutiøs og kritisk granskning.¹⁹ At det må være Amalarius' messefortolkning, som ligger til grund for, at motivet Korsnedtagelsen – når det fremtræder alene, i en udvalgt placering og/eller speciel sammenhæng – ofte kan tillægges liturgisk betydning, er jeg stærkt overbevist om, hvilket jeg i en ikke-publiceret afhandling har søgt at redegøre nærmere for ved at inddrage en række betydningsfulde Korsnedtagelser i det øvrige Europa. Det er naturligvis ofte vanskeligt på grund af manglende kildemateriale, misaler el.lign., at kunne bevise, om man i den pågældende kirke har fulgt en messefortolkning inspireret af Amalarius af Metz' skrifter,²⁰ men motivet kan imidlertid også ses i relation til »Triduum Sacrum« – det liturgiske Depositio drama, der opførtes indenfor langfredagsliturgiens rammer, og *det er indenfor disse rammer, at vi skal betragte Korsnedtagelsen i Ribe*, og netop fordi Depositio dramaet i Vesten i sin form minder om messen, *ja i virkeligheden har sin rod i Amalarius' messefortolkning*,²¹ er det ikke uden betydning, at jeg her har lagt så stor vægt på denne teologs skrifter.

Depositio dramaet har sit udspring i Østens Adoratio Crucis (tilbe-

delse af korset) ceremonier, som opstod i Jerusalem i det 4. årh. Det fortælles, at det var Konstantin den Stores moder Helena (død 327), der fandt Kristi kors på Golgatha og i Jerusalem lod opføre Den hellige Gravs kirke, hvor relikvierne opbevarede indtil år 633, hvor de flyttedes til Konstantinopel. Disse ceremonier i forbindelse med Adoratio Crucis finder vi fuldt beskrevet af den spanske nonne Etheria, som år 392 besøgte Jerusalem. Ceremonierne fandt først indpas i Vesten omkring det 7. eller 8. årh. og ikke helt i samme skikkelse som de oprindelige, men der findes ingen direkte vidnesbyrd herom.²² Ceremonierne udviklede sig i de følgende århundreder, og de var ofte meget omfattende, vidt udbredte og findes i utallige versioner, som ikke her skal uddybes nærmere, men eksempelvis kunne en sådan ceremoni tage sig således ud: Den enkelte kirkes fornemste klenodie var som regel et juvelprydet kors »crux gemmata«, helst indeholdende en splint af det »ægte« kors. Bagsiden var prydet med forskellige motiver, ofte de fire evangelistsymboler og i selve korsskæringen en Majestas Domini – den tronende Kristus. Efter en procession, som gerne fulgte en bestemt fastlagt rute, blev korset bragt ind i kirken og båret op til alteret for adoration (tilbedelse).²³ Herefter fulgte Depositio Crucis, dvs. man begravde korset (og/eller hostien) i et skrin på alteret eller i en særlig påskegrav. Dette oprintr fandt sted langfredag *inden* Vesper (inden kl. 16,30). Her fandt ingen egentlig messe sted langfredag, dvs. konsekration af brød og vin var udeladt. Istedet var det en kommunionsgudstjeneste, ved hvilken tidligere konsekreerede nadverelementer uddeltes.²⁴ Derefter fulgte opstandelsen – Elevatio Crucis – påskemorgen. Tidspunktet var kort *efter* midnat men *inden* Matins (kl. 2-2,30). Præsterne havde forinden fjernet korset fra graven og kunne istedet fremvise hostien eller et billede af den Korsfæstede med opstandelsesfanen i hånden, men der var også den mulighed, at man havde haft et krucifiks, hvor Kristusfiguren kunne løsrides fra korset.²⁵ Opstandelsen kunne også illustreres ved en »Visitatio Sepulcri«, som først fandt sted *efter* Matins, hvor de hellige kvinder kommer til graven og finder ligklæderne, sindon og sudarium, som korset og/eller hostien havde været indhyllet i, og som præsterne havde ladet blive tilbage i graven efter Elevatio. Denne scene var imidlertid *ikke* obligatorisk i det liturgiske Depositio drama, den var udtænkt helt for sig selv og kunne også fremføres alene.²⁶

Som tidl. nævnt, er det ofte vanskeligt at bedømme, hvornår en korsnedtagelse skal ses i relation til selve messen (bevarede liturgiske bøger, hvor motivet tilmed pryder forsiden, volder naturligvis ikke van-

skeligheder) eller til Depositio dramaet, men når det drejer sig om de monumentale fremstillinger, er det i visse tilfælde muligt at skelne, dersom man betragter placeringen af motivet i forbindelse med stedet for opførelsen af de store Depositio drama. De opførtes i nogle tilfælde i kirkens vestgalleri, i klostergården, i kirkens krypt eller omkring lektorieskranken.²⁷ Korsnedtagelsen i Ribe domkirke befinder sig i tympanon over syddøren i tværskibet (ofte benævnt som processionsdøren). Det er derfor meget tænkeligt, at syddøren er blevet anvendt som indgangsportal for processionen i forbindelse med opførelsen af et Depositio drama, som kan have fundet sted omkring lægmandsalteret i korsskæringen. Lad mig her citere Elisabeth Parker, som i sin doktorafhandling om det extra liturgiske Depositio drama skriver følgende: »As the setting for the Easter liturgy, various parts of the church have a specific symbolic value that enhanced the art placed there just as it did the drama's performance. *Of particular significance to the Depositio are the interlinking meanings of the Earthly and Heavenly Jerusalem at the Altar of the Cross and the westwork where the sepulchre was most apt to be located.*«²⁸ Forbindelsen mellem Korsnedtagelsen i tympanon og trekantsrelieffets »Civitas Hierusalem« synes hermed tydeliggjort, men for yderligere at understrege forbindelsen (den forbindelse, som Moltke afviser) bør vi studere inskriptionerne nærmere. Lad os starte med relieffet i tympanon.

Selve kompositionen volder ikke vanskelighed, den følger et traditionelt skema, og desuden er personernes navne indskrevet langs med relieffets runding. Nicodemus ses i fuld gang med nedtagelsen af Kristus, Josef Arimathæa støtter den segnende skikkelse og Johannes står yderst til højre med sin bog under venstre arm og højre hånd løftet op under kinden, en velkendt sørgegestus, medens Maria løfter sin døde søns højre hånd op til sin kind. Men den kunstneriske udførelse er *ikke* traditionel, her er tale om et kunstværk af høj karat. Alle bipersonerne er små, tætte figurer modsat den høje, slanke Kristusfigur, som bærer Krone, og hvis lange hår falder som en løvemanke ned over skuldrene. Alle linier er fint bøjede, ja selv korsets tværbjælke følger ganske let tympanons runding. Mest bemærkelsesværdig er dog Nicodemus, og jeg mener ikke at have set en lignende fremstilling andre steder. Med en bevægelse så gracøs som nogen danser støtter han med sin venstre arm Kristi allerede frigjorte venstre hånd, medens han samtidig med højre hånd forsøger at trække naglen ud af Kristi venstre fod. Indskriften, som løber langs den underste horisontale kant af tympanon og lidt videre op langs rundingen til højre, er derimod vanskelig at tyde, idet

relieffet blev meget beskadiget ved en ildebrand allerede år 1176, hvor størstedelen af Ribe by brændte. Teksten blev forsøgt tydet i 1736 – hvor relieffet var betydeligt mindre ødelagt end nu – af Peter Terpager i en historisk-typografisk beskrivelse af Ribe og senere af Jakob Helms, som i 1869 udgav et skrift om Ribe domkirke. Efter megen granskning er indskriften sluttelig tydet således: Rex obit, hic plorat, carus dolet, impius orat = Kongen (Kristus) dør, hun (Maria) græder, den kære (Johannes) sørger, den ufromme eller ugudelige (?) beder. En lignende indskrift kan læses omkring en Korsnedtagelse i klostret S. Domingo, Silos (Spanien), dateret 1080, hvilket Erik Fischer har gjort opmærksom på i en afhandling, som netop handler om en mulig forbindelse mellem Silos og Ribe.²⁹

I klostergården i S. Domingo findes på hver af de fire, store hjørnepiller to relieffer. På pillen i det nordvestlige hjørne er en fremstilling af Bebudelsen og Marias kroning, i det nordøstlige hjørne ser man Korsnedtagelsen samt en kombination af begravelsen og opstandelsen – her vist ved en »Visitatio Sepulcri« (fig. 3). Man har her tydeligt valgt en Korsnedtagelse fremfor en Korsfæstelse, og meget tyder på, at extra-liturgiske Depositio drama har været opført her. I det sydøstlige hjørne er skildret Kristus i Emmaus og Den vantro Thomas, og mod sydvest ser man en fremstilling af Himmelfarten og Pinseunderet, alle motiver, som kan sættes i forbindelse med Kristi opstandelse. Skal jeg forsøge at give en tolkning af den samlede udsmykning som helhed, kan man måske udtrykke det således, at den for munkene, som færdedes i klostergården, var en daglig påmindelse om deres egen opstandelse. Bebudelsen er begyndelsen til menneskets frelse gennem Kristus, og Marias Himmelkroning kan opfattes som en vision af *Det himmelske Jerusalem*, hvor alle de troende skal genforenes med Kristus og hans udvalgte brud – en tolkning jeg mener også kan overføres til trekantrelieffet i Ribe – men lad os først betragte Korsnedtagelsen i Silos lidt nøjere.

Motivet er skildret således: alle personer, bortset fra den Korsfæstede, er anbragt på et bølgende jordsmon. Nicodemus, med ryggen til Kristus, er i færd med at løsne dennes venstre hånd fra korset. Josef af Arimathæa, her iført nøjagtig samme klædning som Nicodemus, omfavner Kristi lænder, medens Maria med tilhullede hænder løfter Kristi højre, frigjorte hånd op til sin kind. Alle her nævnte personer synes rolige og fattede i deres holdning, kun Johannes yderst til højre i relieffet er skildret med lidt mere bevægelse i kroppens linier og dragtens folder. Han holder i sin venstre hånd den traditionelle attribut bogen og sin højre hånd en nagle. Under korsets fod ses den nu ødelagte

Fig. 3. S. Domingo, Silos, ca. 1085-1100. Korsnedtagelsen. Foto: efter La Nuit des Temps, Castille Romane.

buste af Adam, som rejser sig fra den halvt åbne grav, og over korsets tværbjælke ses to engle holdende i deres hænder to klædningsstykker, sindon og sudarium, medens hele ceremonien overvåges af tre svævende engle med svingende røgelseskar i hænderne – her kan ikke herske tvivl om motivets sakramentale karakter. I kanten af lunetten læses: Hic obit, hec plorat, carus dolet, impius orat – samme tekst som i Ribe – kun er »hic« her erstattet med »rex«. Erik Fischer hævder,³⁰ at dersom teksten i Ribe skulle være blevet kopieret af én, som havde set relieffet i Silos – hvilket absolut var tænkeligt, da klostret lå på en af de store pilgrimsveje til Santiago di Compostella, middelalderens store valfartskirke i det nordvestlige Spanien – ville der efter al sandsynlig-

hed have været stilistiske lighedspunkter, men sådanne spor ses ikke. Jeg er enig med Fischer i, at der ingen stilistiske ligheder er mellem de to relieffer, men jeg kan ikke tilslutte mig hans konklusion, idet der altid har eksisteret individuelle kunstnere. Lad mig i denne forbindelse citere Joan Evans, som i sit store værk om middelalderkunsten i Frankrig skriver således: »The ruling of the second council of Nice still held good: the *composition* is not the invention of the artist, but a product of the legislation of the Catholic church. *The art alone is the artist's*, the choice and arrangement are of the fathers who built the churches.«³¹ Relieffet i Ribe er et meget personligt følt og udført kunstværk, men *teksten* under billedet kan kun være indføjet på forlangende af »the fathers who built the churches« – og det er denne tekst, som af alle forskere – så vidt det er mig bekendt – hidtil er blevet betragtet som »gådefuld«. Det er især ordene »impious orat«, som volder vanskeligheder. Fischer har forsøgt at hæfte betegnelsen »impious« på både Josef Arimathæa, Nicodemus, Longinus, Adam og røverne på korset (disse er ikke afbildet på relieffet), men han afviser da også selv alle disse forslag. Måske kan en løsning imidlertid findes, dersom man sætter motivet i forbindelse med dåbs- og bodsceremonierne, som i middelalderen også fandt sted i forbindelse med påskehøjtiden.

Dåben blev betragtet som en død og genfødsel i lighed med Kristi død og opstandelse (Pauli 1. brev til Romerne, 6, 3-5), og den havde fra oldkristen tid fundet sted omkring påsken. Forberedelsen til denne »genfødsel« tog i oldtiden op til tre år, men den blev efterhånden afkortet, og i det 9. årh. begyndte forberedelsen askeonsdag. I det 9. årh. var man i Rom begyndt at gå over til barnedåb, hvilket ikke var tilfældet nord for alperne, hvor man fortsatte voksendåb helt op til 1200-tallet, hvilket også fremgår af talrige illustrationer. Katekumenerne (de som forberedte sig til dåben) brugte tiden til bønner, læsning, salmesang m.m., og det samme gjaldt for pøniterne (de bodssøgende).³² I »Liber Officialis« har Amalarius af Metz også sine kommentarer hertil, han skriver bl.a.: ... »at arvesynden ved opstandelsen bliver vasket bort fra katekumenerne ved hjælp af dåbsvandet og vi andre (syndere) bliver rensset ved hjælp af bod ...« – ... »catecumini qui super hoc alligati sunt originali peccato, illi abluantur aqua baptismatis in resurrectione, et nos poenitentia ...«³³ Efterhånden som voksendåben afløstes af barnedåben, flyttedes dåben væk fra påsken – kun den pønitentiale fase fortsatte med at have direkte relation til påsken. Synderne nærmede sig kort før fasten deres præst for at anklage sig selv. Såvel fattige som rige var klædt i »sæk og aske« og stod med bøjede hoveder udenfor kirken, og hver især fik – alt efter alder, helbred og graden af

deres synder – tildelt forskellige bodsøvelser, som ofte var meget strenge: isolering fra familie og venner, afholdenhed fra al komfort, de måtte gå barfodede, sove på strå, faste m.m., men først og fremmest være optaget af stadig bøn.³⁴

Gåden i teksten under Korsnedtagelsen i Ribe mener jeg ligger gemt i disse oplysninger.

Dersom man ville fastholde oversættelsen af »impius« til »ugudelig«, kunne det være en hentydning til de *udøbte*, idet man – som nævnt før – stadig nord for alperne kunne træffe voksendåb helt op i 1200-tallet. »Impius« betyder imidlertid også andet end »ugudelig«, det kan også betyde »behæftet med synd«, dvs. at »impius orat« måske snarere hentyder til den *syndige*, som under sine bodsøvelser – og langfredag var den hårdeste af alle dage, hvor man helt identificerede sig med den lidende Kristus – flittigt beder om tilgivelse for sine synder, således at man efter at have været skilt fra »Det himmelske Jerusalem« i ugen fra Palmesøndag til påskesøndag igen ved Kristi opstandelse påskemorgen kunne vende tilbage til »Det himmelske Jerusalem«³⁵ – og herved bliver der overensstemmelse mellem udsmykningen i tympanon (langfredag) og trekantrelieffet (påskemorgen).

Allerede Augustin taler om tiden *før* påske, som præges af sorgen over vor syndige liv, og om tiden *efter* påske, som skal tilbringes i evig sikkerhed og glæde, og dette inspirerede Amalarius til at udtrykke sig således: »Agamus dies septuaginta, ut captivus in perigrinatione; luctus paenitentiae convertatur in gaudium in resurrectione Domini, per quam revertimur ad Hierusalem ...«³⁶ Dette lyder i oversættelse således: »Lad os fejre septuagesima lige som fangen i (den babylonske) udlændighed; må bodfærdighedens sorg vendes til glæde over Herrens opstandelse, hvorved vi kan vende tilbage til (det ny) Jerusalem«. Amalarius lærer os her, at septuagesima (dvs. allerede 70 dage før påske) symboliserer den sorgfulde periode, hvorunder vi er skilt fra »Det himmelske Jerusalem«, og han opfordrer os til at leve således, at sorgen kan blive vendt til glæde ved Herrens opstandelse, hvorved vi kan vende tilbage hertil.

Men »Det himmelske Jerusalem« var ikke kun opstandelsens og lyksalighedens bolig, det var også sædet for den sidste dom, og man kan derfor også tolke trekantrelieffet som en – omend noget utraditionel – dommedagsfremstilling, og de mange hoveder³⁷ symboliserer hermed menneskeheden, som afventer dommen, hvilket også underbygges af teksten i skriftbåndene. Til venstre i billedet læses: »Beati pauperes ...« – »Salige er de fattige i ånden thi Himmerigets Rige er deres.« Citatet er hentet fra Bjergrædiken (Matthæus 5,3) og med de »fattige i

ånden« menes dem, som for Guds skyld frivilligt har gjort sig fattige, dem hvis hjerter er fri for alt jordisk vedhæng, og hermed menes disciplene. Saligprisningerne fortsætter og de belæres om, at de er verdens lys (vers 14) og at de ikke skal sætte deres lys under en skæppe men lade det skinne for menneskene, så at de kan se (og lære) af deres (disciplene) gode gerninger. (vers 15-16). Belæringen fortsætter i kapitel 6 og 7, hvor man yderligere advares mod de falske profeter (vers 15), og kapitlet udmunder i en advarsel om, at ikke enhver (og her henvender Kristus sig også til skaren, som stod omkring og lyttede) kan komme ind i Himmerigets Rige, men »kun Den, der gør min Faders vilje, som er i himlen.« (vers 21). I det andet skriftbånd læses: »Venite ascendam ad Montem Dei ...« – »Kom lad os stige op på Guds bjerg«, og dette er et citat fra enten Esajas (2,3) eller Mikas bog (4,2) idet begge visioner ligner hinanden meget. Hos Esajas har vi i kapitel 1 hørt om Herrens klage over Folkets utaknemmelighed og om det syndige Jerusalem, som ved en rensende straffedom atter skulle blive en retfærdig by. Til dette fremtidige, herliggjorte Jerusalem skal hedningene strømme for at få del i Herrens velsignelse, men for at dette kan blive muligt, ... »skal Han lære os sine veje, så vi kan gå på Hans stier ...« (ligeledes Kap. 2,3) Her altså igen – som i Bjergprædiken – en belæring om, at vi skal opføre os ordentligt, ellers kan vi ikke gøre os håb om en bolig i det nye Jerusalem. Det nuværende Jerusalem er fuld af hedenskab, men dommens dag følger: »... Sine stolte øjne skal mennesket slå ned, mændenes hovmod skal bøjes og Herren alene være høj på hin dag.« (vers 11).

Noter

1. Francis Beckett: Kathoveddøren på Ribe Domkirke, Samlinger til jydsk Historie og Topografi. 3Rk. IV (1904-1905), s. 436-51. Afhandlingen forklarer bl.a. sagndannelsen omkring selve »kattehovedet«.
2. Erik Moltke: Trekantrelieffet over Ribe domkirkes kathoveddør. Et kongeligt epitaf. Ikonografiska studier framlagda vid det nordiska symposiet för ikonografiskt studium på Julita slott 1970, utgivna av Sten Karling, Stockholm 1972, s. 53-73.
3. Erik Moltke fastholder disse årstal i en senere artikel: Trekantrelieffet over Ribe domkirkes kathoveddør. Er det et epitaf over Valdemar Den Unge – eller er det ikke? Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1975 (København 1977), s. 120-133. Artiklen er et svar på en kritik fremført af Tage E. Christiansen: Valdemar den Unges Epitafium, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1974 (København 1976), s. 161-171.
4. Lise Godtfredsen, Hans Jørgen Frederiksen: Troens Billeder, Romansk kunst i Danmark, Herning 1988, s. 312-317.

5. Otto Norn: *Jydsk Granit. Romanske portaler og fonte*, København 1968, s. 36.
6. Louis Réau: *Iconographie d l'art Chrétien*, II, Paris 1957, S. 513-19.
7. Allen Cabaniss: *Amalarius af Metz*, Amsterdam 1954.
8. O. B. Hardison Jr.: *Christian Rite and Christian Drama in the Middle Ages*, Baltimore 1965, s. 36, n. 5.
9. Karl Young: *The Drama of the Medieval Church*, vols. I+II, Oxford 1967, I, s. 15-43.
10. For diskussion af hele Amalarius' messefortolkning se Hardison, *Op. cit.*, s. 35-79.
11. Hardison, *Op. cit.* s. 65.
12. Amalarius af Metz' værker er at finde i *Patrologia Latina*, men her henvises kun til nyeste udgave af hans samlede skrifter ved J. M. Hanssens: *Amalarii episcopi opera liturgica omnia*, I-III, ed. Ioanne Michael Hanssens, Citta del Vaticano. 1948-50. (*Studi e Testi*, 138-40).
13. Hanssens, *Op. cit.* II, s. 346-47.
14. Det er dette afsnit, som Cabaniss omtaler som »the real igenuity of Amalarius ...« *Op. cit.*, s. 62.
15. Hanssens, *Op. cit.*, II, s. 349-50, 359-61.
16. »Triforme est corpus Christi ...« Hanssens, *Op. cit.*, II, s. 367-68.
17. »De Tribus Epistolis«, *Patrologia Latina*, CXXI, 1054C, oversat af Cabaniss, *Op. cit.*, s. 93, n. 35.
18. Tre århundreder efter Amalarius' død skrev englænderen William af Malmesbury følgende: »But for encyclopedic information about the liturgy you will look in vain for another than Amalarius. There may perchance be one who has written more elegantly, but certainly none more learnedly.« (*Abbreviatio Amalarii*, *Patrologia Latina*, CLXXIX, 1774, oversat af Cabaniss, *Op. cit.*, s. 94, n.1a).
19. Blandt det 12. og 13. årh.'s mange teologer, som lod sig inspirere af Amalarius, må nævnes Honorius af Autun (død 1150). Han medvirkede til udbredelsen af Amalarius' ideer gennem sit skrift »*Gemma Anima*«, en populær og mystisk afhandling om liturgien. Honorius' udlægning af messen følger ikke blot indholdsmæssigt men også ord for ord Amalarius' tekst, Cabaniss, *Op. cit.*, s. 95.
20. Ulf Björkman: *Stilla Veckan i gudstjänst och fromhetsliv*, Lund 1957. Björkman påviser i denne afhandling utallige steder, hvor man i de bevarede svenske missaler kan finde en direkte påvirkning fra både Amalarius af Metz og Honorius af Autun. I Strängnäs missalet kan man f.eks. læse, hvorledes de to ministranter, som repræsenterede Josef af Arimathæa og Nicodemus placerer kalken og patenen på alteret og ved deres gestus symboliserer »att Herrens krop, nedtagen från korset« begravnes. Björkman, *Op. cit.*, s. 298-99.
21. Elisabeth Parker: *The Descent from the Cross. Its Relation to the Extra-Liturgical Depositio Drama*, New York/London. 1978, s. 202.
22. Konrad Burdach: *Der Gral, Forschungen zur Kirchen-und Geistesgeschichte*, Stuttgart 1938. Kulturn omkring Det hellige Kors, Den hellige Lanse og Den hellige Gral (Kalk) beskrives indgående i denne afhandling.
23. I Vellev kirke, nær Randers, afdækkedes i 1898 et kalkmaleri af en gejstligt klædt person bærende på et sådant juvelprydet kors. Maleriet eksisterer desværre ikke mere, kun en akvarel af Eigil Rothe er bevaret (Nationalmuseets 2. afd.) Motivet har været meget omdiskuteret, bl.a. i Ico, 1975/1, s. 4-5 hvor Lise Godtfredsen beskriver den gejstligt klædte person som en stifter, der overrækker sin gave – det kostbare kors – til kirken. Jeg har imidlertid et andet bud. Måske har der på kirkens vægge været skildret et *Depositio drama*, hvor processionen finder sin afslutning foran

- alteret. Det er desværre ikke muligt mere at undersøge dette nærmere, men at sådanne ceremonier har fundet sted i denne periode (ca. 1175) kan ikke betvivles. I Ico 1975/4, s. 12-23 findes en artikel af Dorte Lorentzen Belling om kirkeportalerne i Tulstrup kirke ved Skanderborg. Meget fint søger DLB at påvise det nære samspil, som der altid har været mellem bestemte dele af liturgien og kirkens udsmykning. I sydportalens tympanonfelt ses Kristus på korset omgivet af to engle med store vinger og opløftede hænder, og dette motiv tolkes som en »illustration til liturgien ved langfredags højtidelige hyldning af korset, Adoratio Crucis.« Citat s. 15.
24. Young, Op. cit., s. 112-48. Her findes en nøjere gennemgang af disse Depositio ceremonier.
 25. De store Kristusfigurer med aftagelige arme hører til senere tiders passionsspil, herom hos: G. & J. Taubert: *Mittelalterliche Kruzifixe mit schwenkbaren Armen. Ein Beitrag zur Verwendung von Bildwerken in der Liturgie*, Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft, XXIII, Berlin 1969, s. 79-121.
 26. I Forshem kirke, Västergötland, findes nogle relieffer, som har givet lige så megen anledning til diskussion som Kathoveddøren i Ribe. Reliefferne befinder sig over døren i nordre korsarm, men det er ikke deres oprindelige plads, de har muligvis indrammet den tidligere sydportal. Her er tale om en særpræget Korsnedtagelse fra det 12. årh. samt et relief, der viser de hellige kvinders besøg ved Kristi grav påskemorgen. Her er flere andre relieffer, men jeg skal blot bemærke følgende: visse forskere har hævdet, at her var tale om en illustration af et »påskespil« – andre har afvist denne tolkning p.gr. af manglende bevis for, at »påskespil« opførtes i Sverige i midten af 1100-tallet. Jeg mener nu, at billederne taler deres tydelige sprog – her er tale om en illustration af et Depositio drama, som ikke må forveksles med de mange »påskespil« (passionsspil) af mere folkelig karakter. Litteraturhenvisningerne er mange, her skal blot eksemplvis nævnes: Axel E. Romdahl, *Reliefferna i Forshem kyrka. Studier tillagnade Otto Sylwan på sextiårsdagen, Göteborg 1924 s.l ff.*, Ingrid Swartling, *Passionsreliefferna i Forshem, Ikonografiska Studier*, (red. Sten Karling) Stockholm 1972, s. 43-51, Karen Sorgenfrey Ico 1990/2, s. 1-19.
 27. N. C. Brooks: *The Sepulchre of Christ in Art and Liturgy with special Reference to the Liturgical Drama*, University of Illinois Studies in Language and Literature, vol. VII, no. 2, 1921. Endvidere: Parker, Op. cit., s. 99-141. Man har også eksempler på, at påskegraven kunne befinde sig på kirkens *nordside*, og dette giver mig anledning til kort at nævne en af de få andre monumentale Korsnedtagelser i Danmark fra det 12. årh. I Trandbjerg kirke, Aarhus kommune, befinder motivet sig i *nordportalen* i tympanon over den tilmurede kvindedør – måske har her engang været en påskegrav, det kunne blot være en simpel stenbuste, som nu er forsvunden.
 28. Parker, Op. cit., s. 203.
 29. Erik Fischer: *Silos and the Cathedral of Ribe*, *Classica et Mediaevalia*, København 1947, s. 216-30.
 30. Fischer, Op. cit., s. 229-30.
 31. Joan Evans: *Art in Mediaeval France, 987-1498*, London 1948, s. 31.
 32. Hardison, Op. cit., s. 80-138.
 33. Hanssens, Op. cit., II, s. 30.
 34. Hardison, Op. cit., s. 93. Lignende ceremonier kan man stadig i dag træffe på visse steder i katolske lande, eksemplvis i Irland.
 35. Hardison, Op. cit., s. 89.
 36. Hanssens, Op. cit., II, s. 30.
 37. Samme vrimmel af kropsløse hoveder (dog ikke i så stort et antal) kan ses på en

døbefont i Freckenhorst (fig. 4). Det er en af Tysklands fornemste døbefonte, dateret 1129. I syv store felter indrammet af bueslag er skildret de vigtigste begivenheder i Kristi liv sluttende med en dommedagsfremstilling. Kristus ses siddende på en regnbue indrammet af en mandorla, en mandelformet nimbus, hvis spids adskiller de frelste fra de ufulste. Ud fra kristi udbredte arme falder to lange skriftbånd ned mellem hovederne og teksten i det højre skriftbånd lyder således: »Venite benedicti Patris mei ...« – »Kommer hid I min Faders velsignede ...« (Matthæus 25, vers 34), og på båndet i Kristi venstre hånd læses: »Discedite a me maledicti in ignem eternam ...« – »Gå bort fra mig I forbandede til den evige ild ...« (Matthæus 25, vers 41). Lise Godtfredsen, Op. cit., s. 317, mener, at man skal søge forklaringen om de hoveder, der frembæres flere steder, i Johannes' Åbenbaring, som jo ligeledes er en dommedagskildring. Her står i kap. 20 vers 4: »Og jeg så deres sjæle, som var blevet halshugget for Jesu vidnesbyrds skyld og for Guds ords skyld ... de blev levende og blev konger med Kristus i tusinde år.«

Summary

At the end of the south transept of Ribe Cathedral we find the so-called »Kathoveddør« (Cat's head doorway), but the »cat's head« – part of an exquisite door knocker – is, in fact, a bronze lion's head. The carved tympanum shows a Descent from the Cross (dat.app. 1125-50). The relief is one of Denmark's oldest and finest examples of granite sculpture and has, together with the triangular top relief (dat. app. 1200-50)

Fig. 4. Døbefont 1129, Freckenhorst. Dommedag. Foto: Bodil Franck.

completing the door case, claimed the attention of scholars throughout the ages. Dating problems and difficulties in placing it stylistically, but particularly motif and inscription interpretation, have been constant sources of debate and dispute. Thus the tympanum inscription has so far been regarded as »enigmatic«. Its text has been interpreted as reading: »rex obit, hic plorat, carus dolet, impius orat« – meaning the King (Christ) dies, she (Mary) weeps, the dear one (John) suffers, the infidel (?) prays. The problem is that nobody knows for certain who »the infidel« is, the word having been associated with Nicodemus, Adam, Longinus and others. In the top relief we see a multitude of heads, men and women, crowned and uncrowned, raising their faces and imploring hands towards Mary and Christ enthroned in the centre. The elegantly draped stoles of two large angels flank the centre piece above Christ and Mary, bearing the carved inscription »Civitas Hierusalem« (Heavenly Jerusalem). Other angels wear long stoles inscribed with passages from the Old and New Testaments. The left-hand side reads: »Beati pauperes ...« a quotation from the Sermon on the Mount (Matthew 5,3) and the right-hand side: »Venite ascendam ad Montem Dei ...«, a quotation from either Isaiah (2,3) or Micah (4,2), both versions being more or less identical. One widely accepted interpretation (1972) suggests that there is no connection between the top relief and the Descent from the Cross, but that very likely it is an epitaph commemorating named members of royalty who meet other departed souls in »Civitas Hierusalem«. Other scholars have submitted that the placing (although 100 years later) of the triangular relief signified further confirmation of the salvation found in the sacrificial death of Christ.

Personally, I do not subscribe to the idea of seeing it as an epitaph, since in those times it was not customary to place epitaphs over a church portal, *the religious message being the all-important thing*. I am also convinced that the triangular relief with its »Civitas Hierusalem« inscription commemorating Christ's sacrifice was placed there quite deliberately – *not* illustrated by a Crucifixion, but again quite deliberately by a Descent from the Cross. So far scholars have not focussed too much attention on this motif, the general view being that it was of no liturgical importance. That, however, is not the case. On the contrary, the Descent from the Cross was by certain 12th-century theologians regarded as the most important Eucharistic symbol, an assumption based on the Mass liturgy of the Carolingian theologian Amalarius of Metz, in which the Consecration is linked to the Descent from the Cross. The meaning of the motif is essential, too, in connection with

the liturgical *Depositio* drama performed within the framework of the Good Friday liturgy. The drama springs from the East, but in its Western form it is thought to be rooted in the Mass interpretation of Amalarius. Along with the Easter *Depositio* drama other ceremonies – christening and penance – occurred, too. I therefore interpret the Latin »*impius*« in this context as meaning »*sinful*«, – thus associating it with the penitents. Good Friday was one of the most strictly observed days of the time of fasting, when those fasting wholly identified themselves with the suffering Christ and vigorously asked forgiveness for their sins. In this week of sorrow (the period from Palm Sunday to Easter Sunday) believers were thought to be excluded from Heavenly Jerusalem and admonished to live in such a way that sorrow might turn to joy through the Resurrection of Christ and they might all return to »*Civitas Hierusalem*«. *Thus we have established a clear connection between the tympanum (Good Friday) and the triangular relief (Easter Morning)*. The top relief inscriptions also corroborate such a theory. In the Sermon on the Mount Christ teaches us to behave properly and obey God's will if we are ever to enter His kingdom, and Isaiah tells us of sinful Jerusalem which is to be punished by divine judgment and later to rise again as a righteous city to which the heathens will flock to share the blessing of the Lord.

Mag. art. Karen Sorgenfrey
Forhåbningsholms Allé 10
1904 Frederiksberg C

En Gotlandsk landsbykirkes portalikonografi

Om en tids religiøse ikonografi og dens kunstner

Af Thorben Sparre

1. Indledning

Ved at studere de mangeartede religiøse billeder i middelalderens kirkekunst kan man danne sig en opfattelse af den hellige katolske kirke (sancta ecclesia catholica) til forskellige tider. Religionsopfattelsen måtte nødvendigvis *vises* i en slags middelalderlige »tegnserier«, da flertallet af befolkningen var analfabeter. Dermed vistes, hvad *man* burde tænke om det bibelske åbenbaringsvidnesbyrd og den kristne tradition. Med denne ydre herligheds kunst skabtes rammerne for den fremtidige naturlige dialog mellem teologien og kunsthistorien. Katolicismens ydre refleksion i billedkunsten ses markant på Gotland, hvor min opgave blev at studere stenkirkerne i de forskellige kunsthistoriske perioder.

I perioden 1980-1989 har jeg hver sommer besøgt den fascinerende, tidligere danske besiddelse Gotland. Da jeg i en tiårig periode har fotograferet og studeret kirker på denne svenske ø i Østersøen, blev det nødvendigt at begrænse sig. Jeg besluttede derfor at studere indgangen til kirkerummene, noget af den kunst, der tidligere havde fascineret mig med dens særegne lokale traditioner.

I nærværende artikel har det været min hensigt at *formidle* min viden om en periodes middelalderkunst med baggrund i nogle forskningssynspunkter fra især svenskerne Roosval og Lagerlöf, som grundigt har undersøgt og bearbejdet den tidsperiode, jeg interesserer mig for i denne sammenhæng.

Efter at have besøgt en antikvarboghandler i hovedstaden Visby kunne jeg gå hjem med den gode og kendte tyske afhandling om Gotlands kirker fra 1911 af professor Johnny Roosval (1879-1965), som jeg tidligere havde læst om i Århus. Professor Roosvals store gennemgang af stilarterne i de gotlandske kirker var en god inspirationskilde til de kommende studier.

Ved Institut for Kunsthistorie, Århus Universitet, gav jeg mig til specielt at studere middelalderens kirkekunst, da jeg gerne ville kunne overskue disse tiders divergerende arkitektur og billedkunst. Allerede fra mit første besøg på Gotland blev interessen vakt for 1300-tallets

fascinerende *religiøse* arkitektur, skabt af en anonym mester og hans værkstedslærlinge, især på Sydgotland.

Målet med nærværende artikel er at give læseren indsigt i en bestemt periodes enestående portalikonografi, eftersom dette emne har interesseret mig i adskillige år. Til illustration af det karakteristiske i periodens kunst har jeg valgt at fortælle om stilen i Norrlanda kirke på Østgotland (Fig. 1). Kirkens langhus (skib) er bygget samtidig med portalen (Fig. 2). Mine egne fotos vil danne det naturlige grundlag for billedtolkningen. Jeg føler mig mest inspireret af forskerne Johnny Roosval og Erland Lagerlöf.¹

2. *Geografisk ekskurs*

Gotland (svensk fra 1645) vil der ikke kunne gives en fyldestgørende karakteristisk af her, men kort kan siges, at øen, der er placeret i Østersøen, ligger 90 km fra fastlandet. Den består af en »overvejende jævn kalk- og sandstenslette med enkelte højere partier« (højeste punkt er 78 m), geologiske dannelser fra silurtiden eller gotlandium.² Stedet har kystklima med milde vintre. Klimaet er mere oceanisk end på fastlandet.

Øen er 180 km fra N-S og 55 km på det bredeste sted fra V-Ø. Den nordligste af de mange øer er Gotska sandön med et stort naturreservat. Den nordligt beliggende ø Fårö har Gotlands fineste badestrand og mest ejendommelige raukfelter. Visse dele af Gotland må ikke betrædes af udlændige, således Gotska sandön og Fårö, da de er militært område.

I udstrækning er øen (uden småøerne) 2960 km². Der lever (1988) 56.000 mennesker på øen. Desværre er Gotlands population langsomt stagnerende.

På dette geografiske begrænsede areal findes der mærkværdigvis over 100 kirker, hvoraf nogle er ruiner, de fleste inden for Visbys enestående middelaldermur fra 13. århundrede.

3. *Portalen og dens forbillede*

I artiklen vil jeg interessere mig for een periode af øens kunst, fordi den ukendte middelalderkunstner har dannet sin egen lokale stil. Især må her fremhæves hans storladne portalkunst. Det vil imidlertid, af hensyn til helhedsforståelsen, være gavnligt med nogle historiske oplysninger.

Enhver portalikonografi skal ses i sammenhæng med den symbolik,

der fra de ældste tider er knyttet til kirkebygningen og dens enkeltelementer. Kirkens opførelse blev af kirkefædrene³ klart gjort til en afspejling af den åndelige kirke. Menigheden befandt sig i verdens centrum. Stående eller, efter reformationen, siddende på kirkebænke, var de onde magter lukket ude, fordi de tykke mure beskyttede Guds tilbedende menighed. Kirkens hellige handlinger rettede sig mod alteret, placeret i øst, det sted, hvorfra sollyset brød frem. I Norrlanda kirkes kor sad, ligesom mange andre steder på øen, de tre store gotiske trefoldighedsvinduer, hvorfra det nævnte lys kunne sende sine skarpe stråler ind over alteret. Kirkens store og små vinduer var nemlig symbol for den hellige skrift, der holdt alt skadeligt borte, idet vinduernes formål var at *spredde* sandhedens lys over mennesket. Derfor var det også klart, at *indgangen* fik en central betydning i forhold til helheden. Portalen blev et sindbillede, der skulle lede tanke hen til Kristus med udgangspunkt i den vigtige tekst fra Joh. 10.9. Her læser man de ord, der blev argumentet for opførelsen af kirkeportaler: »Jeg er *døren*. Hvis nogen går ind igennem mig, skal han blive frelst.«⁴ Portalen var smal i den første kristne periode. Den blev de fleste steder ikke kun ændret eller ofte nedrevet, men blev også bredere i højgotikkens tid (1285-1325). M.h.t. portalens struktur og udsmykning blev det, ligesom for kirkens ydre generelt, en naturlighed, at den blev udført efter forbillede af den nærmeste domkirke.

For de gotlandske 1100-tals kunstnere blev Lund domkirke et naturligt forbillede for deres værksteder. I denne forbindelse kan nævnes mester Majestatis,⁵ hvis værksted netop var med til at bygge kirken i 1160'erne. Hans levetid er forbundet med store værker, der tidsmæssigt placeres i Lund-tiden (1130-1170). I denne periode begyndte også den franske munkeorden, *cistercienserne*, at sprede sig til Norden. Ordenen oprettede ikke mindre end 742 klostre i Vest- og Nordeuropa. På Gotland blev et cistercienserkloster indviet ved Roma allerede i 1164.

Det krævede et godt håndværksmæssigt grundlag at bygge en stor domkirke. Kongen måtte tilkalde håndværkere fra Italien til at arbejde med opgaven under ledelse af den italienske arkitekt Donatus.⁶ De nordiske kunstners kendskab til kirkebygningskunst fik hurtigt sit udgangspunkt i den italienske stilart fra Lund.

Med baggrund i det nævnte forbillede gav de gotlandske kunstnere kirkerne et specifikt lokalt præg. Dette særlige kapitel kan der ikke berettes om her, men udviklingslinier fra Lundtiden kan klart verificeres overalt på øen.

Desuden er 12. århundrede kendetegnet ved to store personligheder, som ikke bør glemmes her. For det første en af kirkens mest indflydel-

sesrigeste skikkelser, cisterciensermunken Bernhard af Clairvaux (død 1153), som gennem ærkebiskop Eskil⁷ i Lund beredte vejen for denne orden i Norden, dermed også på Gotland, hvor man, ifølge forskeren Johnny Roosval, kalder tiden ca. 1170-1220 cisterciensertiden.⁸ For det andet optrådte ved begyndelsen til det følgende århundrede en spændende person, Frans af Assisi, som var »fattigdommens brudgom« og »inkarnationen af det kristne livsideal«.⁹ Livsførelsen i disse tider kom nu, med blandt andet disse mænd, til at omfatte Skaberen og det skabte. Naturen betragtedes med en tilsvarende religiøst farvet, nærmest lyrisk hengivenhed. I kunsten betød dette en befrielse og naturligførelse, der næppe kan kendetegnes med få ord. Sikkert er imidlertid, at den romanske stil langsomt afløses af en mere fascinerende periode, gotikken, der havde en betydeligt mere fri bevægelighed og en smidigere formgivning end den bastante, ofte stive romanske kunst. På Gotland virkede, fra de første kristne perioder, mange kunstnere, hvis navne vi desværre ikke kender. En af dem, som Roosval gav navnet Ægypticus, virkede i contragotikkens tid, ca. 1330-1360 eller ca. 1350-1380.¹⁰

4. *Kunstneren og hans tid*

Contragotikken sluttede, ifølge Johnny Roosval, brat i 1361, da den danske konge Valdemar Atterdag erobrede Gotland. Denne teori er formentlig ikke korrekt. Lagerlöf skrev dertil bemærkningen: »Denna plötsliga avmattning är dock knappast tänkbar. Även om Valdemarståget och de stora farsoterna vid århundradets mitt innebar början till en nedgångstid, tycks byggnadsverksamheten ha pågått ännu några decennier. Troligen gällde dette främst redan igångsatta företag, som krävde att bli fullbördade«.¹¹ Trods den sorte døds hærgen fra 1348-1349 har Ægypticus og hans kolleger alligevel fuldført mange smukke værker før 1361 og naturligvis også i nogle perioder efter slaget ved Visbys mure.

Efter Johnny Roosvals opfattelse har opførelsen af det swertingske kapel til domkirken i Visby dannet udgangspunkt for en mulig datering af Ægypticus' periode.¹² Roosval skrev i *Die Kirchen Gotlands*, p. 199, følgende sætninger, der var af vigtighed for hans argumentation: »Eine ... Wahrscheinlichkeit spricht also dafür, dass Egyptianus, nachdem er aus lauter ... gotländischen Prämissen Burs, Lye, *Norrlanda* und Grötlingbo geschaffen hatte, in Wisby und in Lerbo durch neue Formen angeregt wurde, die in nahem Zusammenhang mit der Schwertingschen Kapelle stehen. Da diese um 1350 gebaut worden ist, erhalten wir einen festen Punkt in seinem Leben: nach 1350 fallen Stånga und Hab-

lingbo. Einen zweiten festen Punkt gibt die Jahreszahl 1361, wo die dänische Eroberung geschah, und die die Grenze bedeutet für alle kostspieligen Bauunternehmungen des Landes«. Dertil kan siges, at Roosvals argumentation har holdt sig længe, endog helt op i vor tid, hvor dette synspunkt stadig diskuteres. Om han har ret eller ej, skal der ikke tages stilling til her, men det bør nævnes, at der er uenighed m.h.t. den af ham angivne dateringstid (note ti). Imidlertid vil jeg på de følgende sider holde mig til Roosvals datering af contragotikken.

Det er ikke forkert at tale om en kunststagnation i samfundet, der allerede havde mistet mange betydningsfulde mennesker i forbindelse med den sorte døds hærgen fra 1348-1349, men heldigvis har det ikke forhindret fuldførelsen af f.eks. Norrlanda kirke på Østgotland. Kirken er et eklatant eksempel fra det sydgotlandske værksted, hvorfra Ægypticus og hans folk modtog de mange opgaver. Fascinerende er værkstedets opførelse af den smukke langhusportal (Fig. 2). Dette værk er, ligesom mange andre på Gotland, præget af indflydelse udefra, f.eks. Orienten, Frankrig og Tyskland. Roosval mente, at man, ved sammenligning med andre landes kirkeopførelser, tydeligt kunne mærke »frändskab med handelsvännerna i Orienten, arabeskens mästare i Moskeer och kyrkor vid Svarta havet och i Mindre Asien, där fullt analoga portalbildningar finnas.«¹³ Ægypticus har, ifølge Roosval, virket med bygning af Norrlanda kirke i perioden 1335-1340. Hvis man vil nå til klarhed over, hvem han egentlig var, bliver det ikke meget, der kan fortælles, da han intet skriftligt har efterladt sig. Hans religiøse kunst udtrykker, *1. hvad budskabet til de kommende generationer skulle være, 2. hvad den enkelte burde tro, hvis man var en god kristen*. I hans figurkunst udtrykkes der en levende bevægelse og vitalitet (Fig. 4 og 6). Ansigtstrækkende er bløde, ikke skarpt kantede, ligesom i højgotikkens periode. Nogle af hans figurer, de leende masker på portaler og konsoller (Fig. 3), viser os for første gang i middelalderens stenkunst en anvendt karikatur med udpræget sans for de individuelle ejendommeligheder (konsollerne i Norrlanda og Grötlingbo er typiske eksempler). Mester Ægypticus er »monumental i sina kapitålmasker, men stundom låter han också betraktaren njuta av sin storartade humor ...« (Fig. 3). Det er »även när det gäller små byggnader tydligt, att man önskar en verkan av tung vederhäftighet«, der bestandig minder om »gammel-egyptiska former, och tidens huvudmästare har därför, närmast med anledning av sina kapitål, utmärkas med anonym-namnat Egypticus (Hablingbo, Grötlingbo, Stånga m.fl. kyrkor)«. ¹⁴

Fra den anonyme mester Hegwaldrs dæmoniske figurkomposition i døbefonte fra 1100-tallet¹⁵ ændrer Ægypticus det dæmoniske motivs

udseende, så at disse onde magter, reminiscenser fra overgangstiden mellem hedenskab og kristendom, bliver til de godmodige og komiske ansigter, der kan have to tolkningsmuligheder. Enten er de en god karikatur af tidens afvigende mennesketyper, eller også er de troldehoveder. Når man ofte fandt trolde, løver, drager og andre fabelvæsener på portalerne, var der en grund dertil, da alle, som gik igennem indgangen, skulle vide, at »kyrkans tröskel är en befästningslinje, där skärmytslingen mellan guddomliga och sataniska makter aldrig upphör.¹⁶ Ægypticus var elev af en anden anonym mester med navnet »Fabulator«, ifølge Roosval.¹⁷ Ægypticus videreførte Fabulators traditioner og fremstillede i alt 8 portaler, ifølge *Die Kirchen Gotlands*¹⁸ i perioden 1326-1361, nemlig portalerne i *Norrlanda*, Burs, Väte, Lye, Stånga, Grötlingbo og Hablingbo og Öja.

Med baggrund i de viste motiver (Fig. 4, 6, og 7, 9 og 10) er der for mig ikke tvivl om, at mesteren var et religiøst menneske, som havde stræbt efter et højt kunstniveau. Han byggede ikke kun høje portaler, men også det højeste kirketårn på Gotland, nemlig det sylespidse tårn med sidegallerier fra Öja kirke, der, ensomt beliggende i landskabet, blev et vartegn for tidernes søfolk.¹⁹

Contragotikken var i høj grad en reaktion mod de højgotiske former (1285-1325), da ikke kun portalen, men også selve kirkerummet blev ombygget efter den contragotiske stil, der tydeligt ses i *Norrlanda* kirkes langhus fra 1340. Det er meget højt i forhold til koret, der er fra 1260 (Fig. 11).

Forskeren Erland Lagerlöf har karakteriseret den contragotiske udvikling, idet han skrev, at rummet i de fleste kirker blev udvidet, hvad man tydeligt kan se i arkitekturen. Desuden blev »murarne tjockare, bågarna vida och fönsteröppningarna bredare och högre ... kolonnerna blir satta och grova med stora tunga kapital.²⁰ Desuden opstiller Lagerlöf fire interessante perioder for den såkaldte »byggnadshytta«.²¹ Perioden ca. 1340-ca.1380 er de store portalers periode. Derfor er tiden interessant i nærværende sammenhæng.

5. Sydportalens religiøse ikonografi

Mester Ægypticus har fremstillet nogle meget høje og for den gotiske periode typiske portaler. Ligeså står de høje kirketårne tilbage i dag, hvoraf Öja er et af de bedste eksempler. I *Norrlanda* kirke opmålte jeg i sommeren 1989 sydportalens. Det viste sig, at den var 7,7 meter fra trappe til øverste spids i vimpereg. Dens bredde var 3,8 meter. Dørens bredde var 1.335 meter. Man kan her tale om nogle for en almindelig

landsbykirkeportal usædvanlige mål. Hvorfor byggede Ægypticus de høje portaler? For det første var det egentlig indlysende, at tendensen havde sit udspring i den fuldt udviklede, konstruktivt betingede portalarkitektur. Det var en almindelig tradition med bygning af høje portaler, men ikke alle steder. For det andet kunne traditioner med høje portaler måske, i enkeltstående tilfælde, samtidig have haft sit udspring i forskellige *religiøse tekster* fra Det gamle Testamente og Det nye Testamente. Lad mig give et eksempel med en vis iderigdom for en kunstner.

Løft jeres hoveder,
I porte, løft jer,
I ældgamle døre,
at ærens konge
kan drage ind.

Dette vers fra en af Davidssalmerne (Sl. 24.7) og teksten fra Det nye Testamente (Joh. 10.9), der tidligere er nævnt, har været velkendte i mesterens levetid. Symbolikken i salme 24 og tanken i Johannesevangeliets tekst må have været gode emner for en middelalderlig, fromt tænkende sjæl, som samtidig havde lært at vise dette i stenhuggerkunsten. Måske viste han sit religiøse liv, da han byggede den høje portal i Norrlanda kirkes sydmur (Fig. 2). Om ikke Ægypticus selv har hugget de bedste af figurkompositionerne i de nævnte 8 portaler, har han, hvor værkstedet end virkede på øen, styret hele det store religiøse udviklingsprogram i arkitekturen, så at netop *hans* idé blev gennemført. De fleste af mesterens værker findes på Sydgotland, hvor det fremragende arbejde i Stånga kirkes sydportal bør fremhæves. En detalje af portals figurkomposition ses i dette afsnit (Fig. 8). Ægypticus har i Norrlandaportalen fremstillet et bibelsk budskab i nogle grå kalksten (Fig. 4-7 og 9-10), antagelig hentet fra et område ved gården Bjärges i Garda.²²

Vi ser nogle bibelske figurer i forskellige positioner, mennesker, engle og dyr. Motiverne skal læses, ligesom man læser en tegneserie. Der begyndes ved østkapitælen, over i vestkapitælen, tympanon og vimpergs figurkomposition.

Østkapitælen (Fig. 4) og vestkapitælen (Fig. 5 og 6) består af i alt syv bibelske scener, der åbenbart i rækkefølge læses efter beretningen fra Mattæus- og Lucasevangeliet. Alle mennesker er iklædt den for middelalderen typiske lange dragt med forskelligartet hovedbeklædning til angivelse af deres placering i samfundet.

Østkapitælen, scene 1: Ærkeengelen Gabriel bebuder, med skriftrul-

le i venstre hånd og højre hånd løftet til den velkendte hilsen, at jomfru Maria skal føde en søn, som hun skal give navnet Jesus (Lk. 1.31 og Mt. 1.21). På det lange skriftbånd mangler teksten, der sikkert har været påmalet. Denne scene med Gabriel findes i Bro kirkes sydportal, hvor der endnu i skriftbåndet kan ses en tekst. Der læses *Ave Maria gratia plena*, hil dig, Maria, fuld af nåde. Denne katolske bønformular kan udmærket have været påmalet skriftbåndet i Norrlandafrisen. Man kan se, at Maria gengælder engelens hilsen med begge hænder rakt frem i en byzantinskliggende orantstilling. I Stångaportalen på Sydgotland har Maria kun højre hånd løftet, medens hun i den venstre holder en bog.

Scene 2: Da Maria besøger veninden Elisabeth (Lk. 1.39), omfavner de hinanden kind mod kind i denne mærkelige stund, hvor et sådant budskab udefra ændrede hendes liv.

Scene 3: Underet er en realitet. I Lk. 2.7 læses følgende tekst: ... og hun fødte sin søn, den førstefødte, svøbte ham og lagde ham i en krybbe ...²³ Maria ligger foran krybben i en stolpeseng, hvor sengeklæderne falder ned i draperier foran hendes slanke skikkelse. De dybe draperier ses også ofte i tidens træskærearbejde af tysk oprindelse. Jesusbarnet ligger i krybben med korsglorie om hovedet. Oksen og æselet betragter nysgerrigt underet, medens Betlehemsstjernen i form af en bladrosset lyser til venstre for oksens hoved.

Scene 4: I denne scene broderer Ægypticus lidt på frisen, idet han ikke glemmer Josef, men lader man sidde på en bænk ved sengens fodende, støttende sig til sin stav. Han betragter øjensynligt handlingen med forundring. Man kan her tydeligt se, at hovedet er meget stort i forhold til kroppen, et karakteristisk kendetegn for mesterens mange figurer.

Vestkapitælen, scene 5: På kapitælenes forside skildres Gabriels bebudelse for hyrderne på marken. Kun få portaler har denne scene (Fig. 5). Ægypticus har her kun een hyrde (pars pro toto). I den græske tekst (Lk. 2.8) står substantivet »hyrder«. Engelens talende håndbevægelse leder tanken hen til udsagnet »frygt ikke«. Længst t.v. ses nogle dyr. Det nederste er en so med grise. Dette billede findes ikke i Det nye Testamente, men Ægypticus lader de *nyfødte* grise understrege Kristi fødsel og den nye livstid. Billedet kan knyttes sammen med fødsels-scenen (scene tre). Den lange mandsdragt er igen ført helt ned til jordens overflade og med de typiske dybe draperinger. Når langsiden læses, ses her Gabriels figur med de lange vinger (Fig. 6).

Scene 6: De vise mænd, stjernetyderne (Fig. 6), tilbeder det nyfødte barn (Mt. 2, 1-12). De tre konger har kroner på hovedet. Den tredje

konge rækker knælende en krukke frem mod barnet (Fig. 6 og 7). De to forreste personer ses en face. En af dem løfter hånden, idet han dermed signalerer, at de har set den lysende stjerne, der standsede over det sted, hvor barnet blev født (Mt. 2.9). Også her på vestkapitælen har stjernen karakter af en bladrosen i cirkel, en typisk stjernefremstilling i mesterens kunst. Figurernes værdighed skues i deres klæde- dragt, dekoreret med forskellige mønstre, der kun anvendtes i de højere samfundskredse. Flugten til Egypten (Mt. 2, 13-15) burde være med her, men motivet mangler. Kun i kirkerne Martebo på Nordgotland og Stånga på Sydgotland har Ægypticus fremstillet denne scene.

Scene 7: Vestkapitælen slutszene forestiller (Fig. 6) barnemordet i Betlehem (Mt. 2, 16-18). Kong Herodes, som naturligvis har krone på hovedet, lang orneret kappe, vel friseret hår, sidder på sin kathedra, idet han med et tveægget sværd i venstre hånd, i øvrigt et alt for kort sværd i forhold til middelalderens normale sværdlængde, pegende giver befaling til soldaternes leder foran, at hans folk nu skal dræbe alle drenge, der er to år og derunder. Soldaten har allerede fanget to drenge, som slappe hænger ned fra hans kraftige greb. Yderst er drabet ved at blive udført.

De viste soldaters hovedbeklædninger i denne scene er interessante, fordi hjelmtypen optræder i forskellige arkæologiske fund fra Vesteuropa. Eftersom mester Ægypticus har levet i riddertidens samfund, blev hans soldat også fremstillet med datidens typiske ridderhjelme, tøndehjelmen, et tegn for magtposition i kunsten og hyppigt ses i heraldiken. De arkæologiske fund viser rigtigheden af hjelmens udseende, især fundet af en tøndehjelm i middelalderruinen ved Årnæs i Västergötland, året 1916.²⁴

Barnemordet er en realitet i billedet, hvor ridderen udfører den givne ordre. I figurkompositionen (Fig. 6) stikker ridderen sit sværd ind i et barn, som moderen knuger ind til sig. Scenen i Stångaportalen er lidt anderledes. I Norrlanda beskytter moderen i nødens stund sit barn foran sig, men i Stånga ser det ud til, at hun rækker det frem mod ridderen (Fig. 8). Sværdklingen synes her helt flad i Norrlandaportalen, medens sværdet i Stånga er tydeligt tveægget med liniemarkering i midten, ligesom på et kort romersk sværd fra Jesu tid. Ridderens hoved er også her for stort i forhold til kroppen. Fejltaget begge steder er, at det viste sværd forekommer atypisk, da det ikke er middelalderligt, ligesom de øvrige mennesker og ting i frisen, men af længde er romersk. Det skyldes måske det faktum, at Ægypticus har *presset* figurkompositionen ind i en stærkt begrænset ramme, ligesom det også ses i vimpergmotivet (fig. 10).

Lagerlöf skriver om barnemordsscenen, at den er uensartet udformet, hvad man også tydeligt kan se ved en sammenligning mellem Norrlandakapitælen og Stångakapitælen. I Martebo korportal »är Herodes ej med och i Lärbo består scenen endast av Herodes samt en soldat, som sticker svärdet genom ett barn«. Desuden nævnes, at Norrlanda har den almindeligste fremstilling med fire agerende personer i scenebilledet.²⁵

Tympanonfeltet: Nu er vi sprunget langt frem i Jesu historie (Fig. 9), nemlig til korsfæstelsen (Mt. 27, 32-38). Kristus hænger på korset, medens Maria og Johannes sørgende står ved foden af korset, der er placeret i midten af det byzantinsk prægede tympanonfelt. Ægypticus har placeret Jesu fødder i en uvant stilling, da de her er trukket opad, inden naglen er isat. Dette er også gjort af hensyn til det begrænsede areal. Denne fremstilling af Kristus på korset med Maria og Johannes kaldte Roosval »en kalvariegrupp«. På tympanon ses også apostlene Peter (med nøglen til himmelriget) og Paulus (med sværdet). Paulus er sædvanligvis vist med hvidt skæg i kunsten. Udformningen af tympanon er helt identisk med tympanon i Grötlingbo kirkes sydportal. De rigeste portaler på Gotland har denne sammensætning af draperier, der hænger ned i festoner. Man bemærker (Fig. 2 og 9), at festonernes former kan være konvekse eller konkave. Dette danner en synlig overensstemmelse mellem øverste del og den nedre udsmykning. Ægypticus arbejdede her tilsyneladende efter det unggotiske forbillede. Imidlertid lavede han figurornamentik på tympanon (Fig. 9), hvad man ikke yndede i den unggotiske periode, men begyndte at anvende i kunsten, da højgotikkens periode blev en realitet (1285-1325).

Der er altså en rig ornamentik i dette nævnte tympanonområde, hvad der er typisk for Ægypticus-perioden. Udsmykning er yderligere forsøgt på de guirlandagtige figurrækker langs med det inderste søjleskaft (Fig. 2) i begge sider af portalen.

Langhusets vimpergkomposition: (Fig. 10) forestiller Kristi opstandelse, jfr. Mt. 27, 32-44, Mk. 15, 21-32, Lk. 23, 26-43, Joh. 19, 17-27. Motivet skildres af Ægypticus i to andre kirker, Stånga og Grötlingbo på Sydgotland, hvor skildringen har fået en lidt anden udformning end på Norrlandaportalen. Man fik i højgotikken udbygget det trekantede og fra væggen fremspringende gavlfeltt, det område af portalen, man kalder vimperg. En markant type kan netop ses i Norrlanda kirkes sydportal (Fig. 2), hvor den meget begrænsede plads er udfyldt af opstandelsesmotivets geometriske komposition (Fig. 10). Motiverne beskyttes her af fremspringet, så at de bedre bevares mod forvitring.

Kristus står op fra sarkofagen med korsglorie, korsstaven i venstre

hånd, højre hånd løftet til velsignelse. Hans kraftige krop er iført et langt lændeklæde. Mærket fra spyddet ses tydeligt i hans højre side. Jesus ses ofte i middelalderen med denne korsglorie, f.eks. også i Väte og Stånga. Ved Kristi fødder sidder tre sovende soldater, iført den typiske ridderdragt med tøndehjelm og skjold. Skjoldene er næsten identiske med typerne fra det såkaldte Bayeux-tapet.²⁶ På skjoldet t.v. ses et tydeligt stiliseret menneskeansigt, på skjoldene t.h. nogle fabeldyr. Den slags heraldiske skjoldmærker viste sig i Tyskland omkring midten af 1100-tallet, hvorfra ideen spredte sig til alle europæiske lande. Da rustningerne blev forbedret, var det ikke mere nødvendigt med et stort skjold. Derfor anvendtes det lille trekantede, det, man ser her i vimperg-motivet. Skjoldet blev båret i en rem om halsen. Ridderen kunne holde det foran under kampen. Desuden kunne han, v.h.a. remmen, skyde det om på ryggen, når han skulle ride. I Norden kan skjoldformens udvikling verificeres på ligsten, kalkmalerier, konge- og adelssegl, i nogle tilfælde på gotlandske kirkeportaler. Ægypticus har åbenbart kunnet lide det trekantede skjold, der blev almindeligt i 1300-tallet. Sådanne skjoldtyper findes desværre ikke bevaret fra Norden, da de bestod af træ, der var overtrukket med pergament, hvorpå ridderne maalede de forskellige personlige heraldiske tegn.²⁷

Placeret på den gotiske spidsbues øverste kant, den 5. bue fra Tympanon motivet, ses fire kvinder. Lagerlöf skrev om kvinderne i denne scene: »I Norrlanda och Grötlingbo förekommer dessutom de tre kvinnorna med smörjelsekärl i händerna«. ²⁸ Der findes en oplysning om dem i det ældste evangelium Markusevangeliet (16.1), hvor man læser, at Maria Magdalene, Maria (Jacobs moder), Salome, efter sabbatstiden, købte duftende salver, da de ville gå ud til Jesu grav, for der at gøre hans legeme i stand. Kvinderne er anbragt med symmetrisk nøjagtighed i begge sider. Kvinden t.h. for Kristus forestiller en opstandelsesengel. Budskabet til eftertiden er nu blevet videregivet.

6. Afslutning

Den religiøse ikonografi, der her er blevet præsenteret med baggrund i kildematerialet, forekommer at være den bedst bevarede på de nævnte otte portaler fra Ægypticusværkstedet. Måske har sydvæggen været beskyttet engang af et udhæng fra taget, der således har beskyttet kalkstenen mod forvitring. Den grå kalksten kan kun være af speciel karakter, da den er meget hård. I alt fald er motiverne i det religiøse budskab til verden meget tydelige, hvad mine fotos gerne skulle have vist. Kun lidt af den originale farve, grønt og brunt, er bevaret, men

det, der er tilbage, ser ud til at ville forsvinde, da det er blevet svagere igennem de 10 år, jeg har besøgt Gotland.²⁹ Hvis ikke den i vor tid ødelæggende forurening skader mesterens kunst, skulle budskabet nok overleve til glæde for alle kunstinteresserede sjæle. Efter at have skitseret, hvordan Ægypticus, gennem sine hjælpere, har vist virkningen af det katolske fromhedsideal, har jeg også villet vise, at Ægypticusperiodens kunst ikke *kun* bør gøres til genstand for en kunsthistorisk betragtning, men tillige en religiøs, da ikonografien i de otte Ægypticusportaler, specielt Norrlandaportalen, har en klar og utvetydig intention, nemlig at skulle viderebringe det evangeliske budskab om Jesus Kristus til eftertidens troende. Dette synspunkt medfører netop, at religiøs erfaring og kunsthistorisk betragtning ikke kan adskilles, når vi skal vurdere den kristne kunst, men nødvendigvis må danne en samlet tolkningsmodel.

Middelalderen var en mageløs storhedstid i arkitektur og billedkunst sammenfaldende med store kunstners optræden på den historiske scene, f.eks. Tizian, Giotto, Tintoretto, Claus Berg. Det er en periode, der på Gotland er *åben* middelalderhistorie for alle interesserede, som ønsker at »rejse« til en anden tid midt i det forjagede 20. århundrede.

Når jeg gentagne gange stod foran mesterens værker, følte jeg, at hans storhed i arkitektur og billedkunst talte *til* beskueren og mange andre direkte ud af fortidens historie- og livsopfattelse. Det var en ukendt mand, som alligevel havde kunnet fortælle om *sig selv* i kraft af sit lokalprægede arbejde, da han formentlig blev født på Gotland, hvor hans livsværk blev at ære Gud i kirkekunsten. Derfor, hvad angår Ægypticus, kan jeg ikke finde nogen mere passende slutning end professor Roosvals berømte ord:³⁰

»Hans namn känner ingen,
hans legitimation är
hans arbeten«

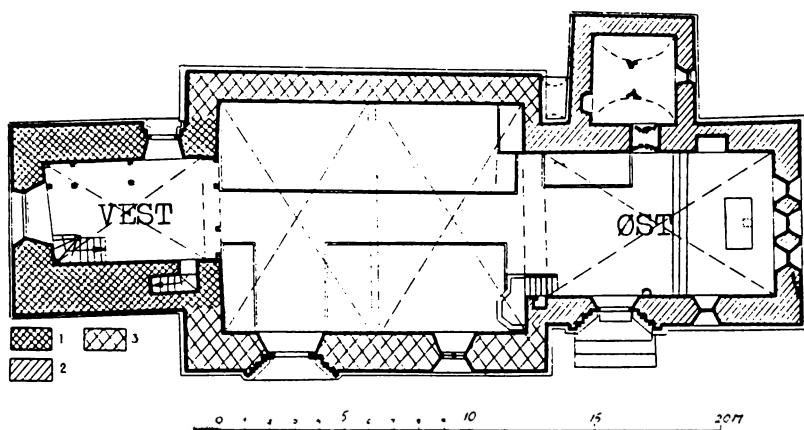

Fig. 1. Grundplan af Norrlanda kirke med tårn fra 1200-tallet, kor og langhus fra ca. 1340 (Sveriges Kyrkor, band IV, p. 114).

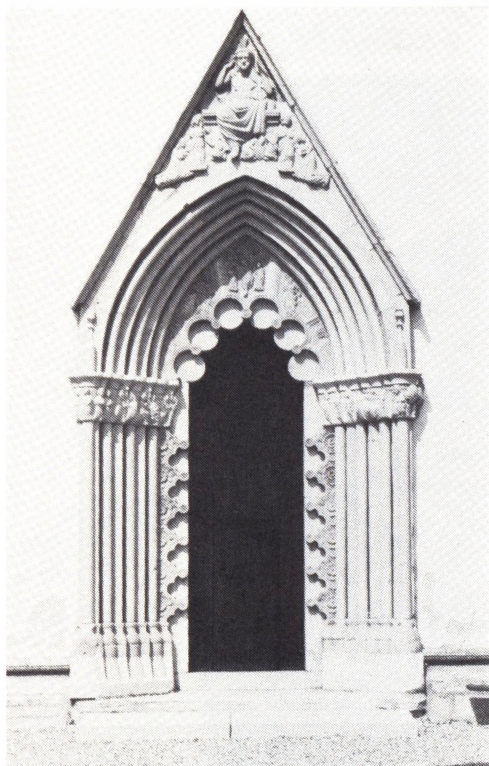

Fig. 2. Kirkens sydportal.

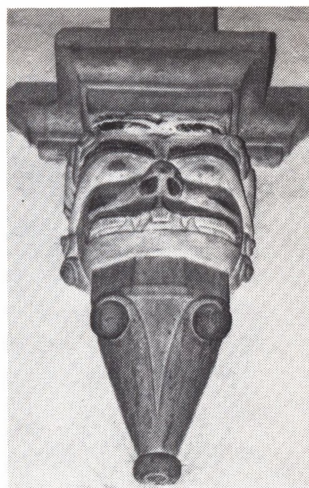

Fig. 3. Konsolmaske fra sydvæggen.

Fig. 4. Østkapitælets figurer.

Fig. 5. Vestkapitælets forside.

Fig. 6. Vestkapitælen.

Fig. 7. Detalje fra vestkapitælen. Knælende konge.

Fig. 8. Barnemordet udføres i Betlehem. Stångaportalen.

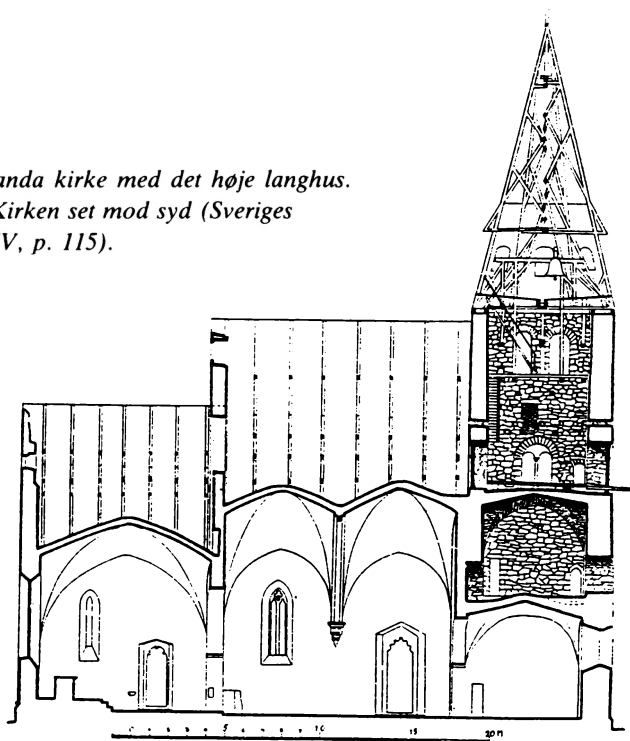

Fig. 9. Tympanon. Korsfæstelsen.

Fig. 10. Vimperg: Opstandelsen.

Fig. 11. Norrlanda kirke med det høje langhus.
Nordvæggen. Kirken set mod syd (Sveriges
Kyrkor, band IV, p. 115).

Litteratur

- Johnny Roosval, *Die Kirchen Gotlands*. Stockholm 1911.
Den gotlandske ciceronen. Stockholm 1926 og 1950.
Svensk konsthistoria, Stockholm 1935.
Portaler, torn och triumfbågar. Svenska Turistföreningen. Årsskrift 1940.
 Erland Lagerlöf, *Gotlandsk stensulptur från gotiken*. Rabén & Sjögren, Uddevalle 1975.
 Erik Lundberg, *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden, 1000-1400*. Bind I, Stockholm 1940.

Noter

1. Forskningssynspunkterne er ikke ensartede ved Roosval og Lagerlöf. Detaljerne vil ikke blive gennemgået i denne artikel, men jeg skylder begge forskere meget m.h.t. min voksende interesse for gotlandsk kirkekunst, specielt den gotiske periode.
2. *FAKTA*. Gyldendals leksikon, p. 439, Kbh. 1988.
3. Kirkefædrene Ambrosius, Hieronymus, *Augustin*. Gregor den Store, Athanasios, Basilio, Gregor af Nazianz, Johannes Chrysostomos.
4. Stedet i Joh. 10.9 er symbolsk billedtale, det 3. af jeg-er ord af Jesus, som er »døren« til kirken.
5. Navnet Majestatis kommer fra Roosval, som så de mange motiver i mesterens døbefonte, hvor Kristus er placeret i en majestætisk position, *Majestas Domini*. Et af hans værker findes i nordindgangen til Hablingbo kirke. I tympanon ses Herren i majestætisk position, omgivet af t.v. Kain og Abel motivet. Ægypticus har bygget langhuset, men den oprindelige portal er her, med de to løver, indsat i hans bygning fra 1350. Ciceronen, p. 19.
6. Lombardisk arkitekt og stenhugger, død mellem 1135 og 1140. Han indkaldtes i 1106 fra domkirkebyggeriet i Speyer, for nu at opføre Lund domkirke. Han kom til at lede opførelsen af krypt, kor, tværskib og sydportalens udsmykning.
7. Ærkebiskop Eskil indviede domkirken i Lund, året 1145. Han efterlod sig (død i 1177) en rig *dansk* kirke, der udbyggedes med indførelsen af de store europæiske munkerordener, til eksempel i byerne *Lund*, *Næstved* og *Esrum*.
8. Cistercienserordenen grundlagde over 530 klostre alene i 1100-tallet. Blandt dem var der otte velfungerende klostre i Norden. Ciceronen, p. 21, II. udg. 1950.
9. Hjalmar Holmquists kirkehistorie, I, p. 523, 2. udg. 1931.
10. Der findes divergenser i forskernes opfattelse af contragotikkens dateringsperiode. Roosval daterede ca. 1330-1360 og Lundberg ca. 1350-1380. Hans synspunkter ses i tidsskriftet RIG 1934, artiklen »Gotlands folklige gotik«, p. 37. Desuden i *Byggnadskonsten I*, p. 570ff. Lundberg mener også, at Ægypticus virkede i perioden ca. 1350-ca. 1370. *Byggnadskonsten I*, p. 550 f. Resp. 598.
11. E. Lagerlöfs bog, p. 256-257.
12. Jfr. Roosval, ciceronen, II. udg. 1950, p. 55, er det nævnte kapel opført i 1341 til minde om en af Visbys borgmestre, tyskeren H. Swerting. Ligeså oplysning i *Byggnadskonsten I*, p. 553.
13. Ciceronen, II. udg. p. 33, 1950.
14. *Svensk konsthistoria*, p. 62 og p. 54.

15. Navnet »Hegwaldr« er kendt. Kunstneren var virksom ca. 1090-1130. Hans navn findes indgraveret i en døbefont fra Ethelhem kirke vest for Ljugarn. Se i ciceronen, II. udg. 1950, p. 13-15 og 107.
16. Portaler, torn och triumfbågar, p. 160ff.
17. Også et konstrueret kunstnernavn. Se ciceronen, 1950, p. 42! Se yderligere hos Lagerlöf, p. 110. Fabulator »benutzt die Kapitelle als Regale, um seine Figürchenreihen aufzustellen. Sein Interesse an der Architektur ist, möglichst viel erzählen zu dürfen. Deshalb trägt der Anonymus den Namen Fabulator«. Die kirchen Gotlands, p. 192.
18. Die Kirchen Gotlands, p. 199.
19. Lagerlöfs bog, p. 68-69.
20. Samme, p. 50-51.
21. Samme, p. 41-44 og 258.
22. Samme, p. 51 og 54.
23. Justinus martyr († 166), født i Sikem nær Betlehem, fortæller at den stald, hvor Jesus blev født, var i en klippehule.
24. Bror Schnittger: Hjälmen från Årnäs, tidsskriftet »Fornvännen«, 1920, p. 1-22. Tøn-dehjelmen blev ridderens specielle hjelm. Den almindelige ridder bar også fra slutningen af 1200-tallet en såkaldt jernhat med bred skygge, hvor ansigtet ikke var beskyttet af panserplade, men havde en udvidelse over hovedet i form af en lille spids, skildret af Ægypticus i den religiøse ikonografi fra Marteboportalen.
25. Lagerlöfs bog, p. 178.
26. Mogens Rud: *Bayeux tapetet og slaget ved det grå æbletræ*, København 1974, p. 43, 45, 47 og 49, 53, 71, 76, 77 og 81. Ada Bruhn: *Rustninger og gamle våben*, København 1948, p. 12-14. Skjoldet er tydeligt trekantet, udviklet fra de firkantede skjoldtyper. Overfladen kan være hvælvet eller flad. Ofte havde ridderen malet det kristne kors på skjoldets forside, desuden kunne skjoldmærker i form af rosetter, drager, mennesker, beklædningsdele, fabeldyr, etc. være påmalede. Fantasien hos ridderne har haft mangeartede muligheder.
27. Ada Bruhns bog, p. 14-15.
28. Lagerlöfs bog, p. 183 og 185.
29. Middelalderens portaler har haft spraglede farver, hvoraf kun få er bevaret i dag. Drager man til Bro kirke, kan man i sydportalens østkapitel endnu se rødbrune farverester i de sirligt huggede geometriske blade, udført omkring 1300 af kunstneren Neo-iconicus. Ciceronen, p. 38, 94 og 103. Die Kirchen Gotlands, p. 184.
30. Roosval publicerede et antal artikler om gotlandsk kirkekunst i Svenska Dagbladet 1907 og 1908. De anvendte linier kan man læse i en artikel fra den 20. december 1907.

Summary

The above paper presents and discusses the door-sculptures of Norrlanda church on Gotland, considered as representative of the sculptural art of the so-called Aegypticus, a stone-master and architect who worked here during the period c. 1335-40. At Norrlanda, the master has treated a series of New Testament themes in the style called »counter-gothic«; the sculptures are presented in the article with a strong emphasis on their function as conveyors of a religious message.

Cand. teol. Thorben Sparre
Jens Baggesensvej 96^{6tv}
8200 Aarhus N

Christian den Fjerdes foliobibel og dens ikonografi

Af Carsten Bach-Nielsen

At Christian den Fjerde (Chr. 4.) ønskede at se sig fremstillet som den ortodokse lutherdoms, den sande religions, ypperste forsvarer, har været et af de væsentligste gennemgående motiver i den stak publikationer, jubilæumsåret 1988 resulterede i.¹

Det er uomtvistet, at trospropaganda, monarkistiske tendenser og kongens personlige fromhed er sammenvævet i et fintmasket net, der synes at omspinde den strøste del af de kunstneriske ytringer på officielt plan i hans regeringsperiode.²

I overensstemmelse med kongens idealbillede af sig selv som den lutherske konfessions beskytter og med hans forståelse af den *cura religionis*, han udøvede, blev der i hans regeringstid udgivet hele tre forskellige udgaver af Bibelen på dansk. H. P. Resens oversættelse direkte fra originalsprogene 1607 revideredes af Hans Svane i 1647,³ men herimellem, i 1632-33 tryktes den foliobibel, der bærer navnet Christian den Fjerdes Bibel – en revision af den forrige store Lutherbibel, Frederik den Andens Bibel, fra 1588-89. Med de store folioudgaver af Lutherbibelen er der tale om kirkebibeler, der alle er prydet med mere eller mindre overdådige titelblade. I det følgende er det således den store Bibel af 1633, hvis titelkobber skal underkastes en nøjere undersøgelse.

Bibelbogen havde i ortodoksiens tid en bevidsthedsmæssigt høj placering. Bogen indeholder, men udtrykker også symbolsk »verbum dei«. Denne bibelbogens centrale betydning i ortodoksiens selvforståelse udtrykkes i en række medailler fra første halvdel af 1600-tallet. Medailler må på begrænset plads prægnant udtrykke en central tanke – og denne er helt klar i Ole Worms udkast til skuemønter ved reformationsjubilæet 1617⁴ (fig. 1). Motivet på en af disse er en bibelbog, der udsender det evangeliske og sande lys i modsætning til det papistiske mørke med lås for alter og font. Samme forestilling om Bibelen i forbindelse med det skinnende sandhedslus findes i medaillen »Pro religione et libertate«, slået i anledning af kongens indgriben i Kejserkrigen omk. 1625 (fig. 2). Lyset, der skinner i mørket, er placeret på en tydeligt markeret foliobibel og forsvaret af »Den væbnede Arm«.⁵ Bibelbogen rummer og udsender det lys, der selv i trængselstider udgør et sikkert pejlemærke for nationen. Bogen er åbenbaringen af *vera lux*.

Numismata Danica
Symbola
Evangelici splendoris et *Papistici squaloris.*

Fig. 1. Ole Worms udkast til skuemønt i anledning af Reformationsjubilæet. (Gl. Kgl. Saml. 4°, 3119, II).

Fig. 2. Medaille i anledning af Christian den Fjerdes indgriben i Kejserkrigen. Ca. 1625.

Når bibelbogen i sig selv har en åbenbaringskraft, kan det heller ikke undre, at selvåbenbarelsens ord fra Joh. 14,6 indtager en så væsentlig placering i titeltræsnittet på Resens Bibel (fig. 3). Her er ordene placeret i et spejl, hvor Kristus selv ville forventes at findes. Man kan have sine berettigede tvivl om, hvorvidt det er Kristus eller bogen, der åbenbarer sig her.

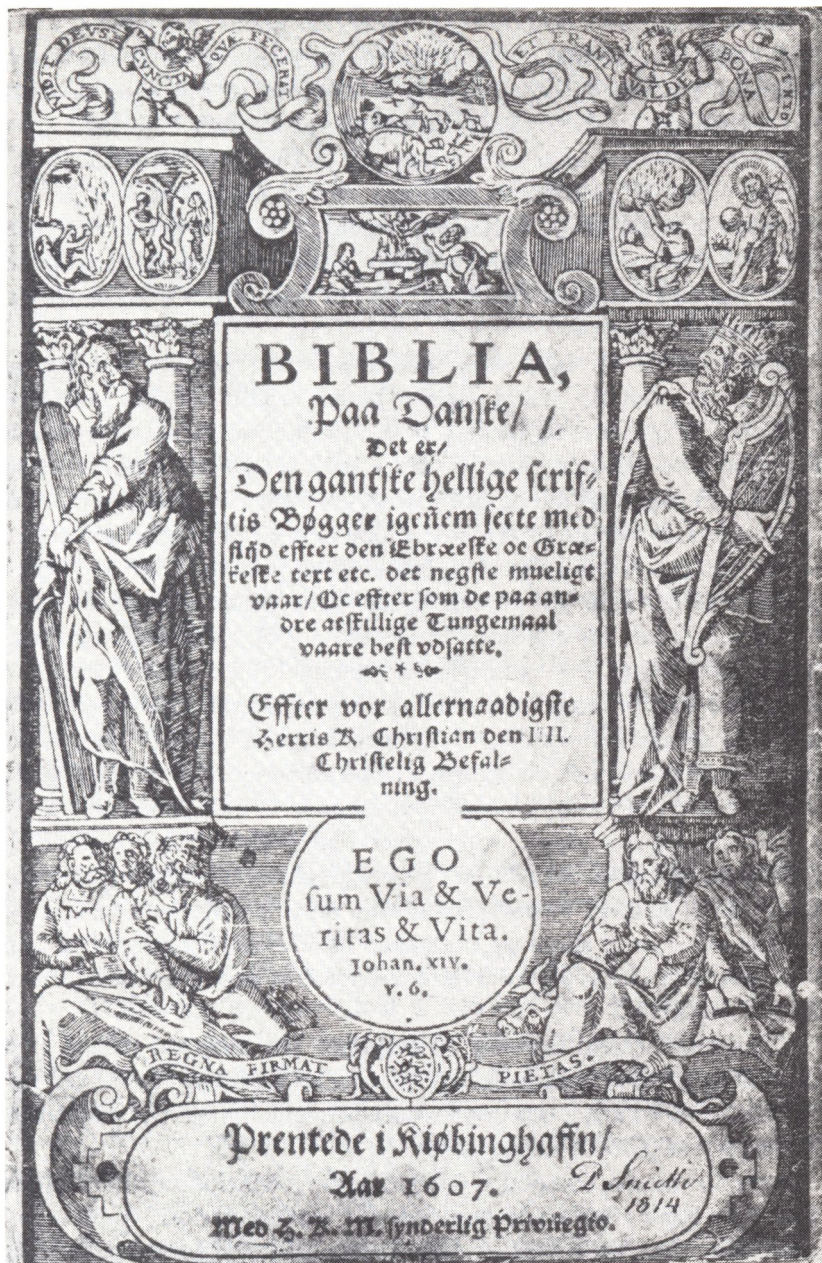

Fig. 3. Titltræsnittet i Resens oversættelse af Bibelen, 1607. Fot. Statsbiblioteket.

Bibelens ord blev nok *hørt* på dansk i de første århundreder efter Reformationen, nemlig i gudstjenesten, men folkelæsning blev bogen ikke før pietismens tid og oplægningen af de mindre, billige og håndterlige bibeludgaver. P. G. Lindhardt mener, at skriften trods alle gode principper ikke var nogen åben bog i de første reformatoriske århundreder: »Den lå på altret og dyrkedes som en *lutherdommens fetisch*, der hvor man før havde dyrket sakramentet«. ⁶ Der synes at være tale om en videreleven af middelalderlige tanker om bogens anagogiske kraft, om den hellige lukkede bog og om bogen som et nationalt og kofessionelt symbol. ⁷

Resens Bibel var med sit beskedne format et skridt i den rigtige retning, men den blev aldrig populær blandt lægfolk, der var vænnet til Lutherbibelens bedre og friskere sprog. Lutherbibelen betragtedes i så høj grad som en kirkebibel, at det i 1629 af kongen besluttedes at udgive den påny i en dyr og uhåndterlig folioudgave. Dette på trods af professorernes udtalte ønske: »... endog den Bibel in folio haffuer en schön renlig och leeslig literam, saa er doch formaten thill at bruge i gemeen all for stor och vhendelig, och icke heller huermands kiøb. Disligiste efterdi vdi den liden in Octavo er hell smaa Stijl, som icke kan aff huermand lesis, sønderlich aff gammel folck, som sig helst udi Guds ord ville belystige och øffue, siunis oss herudi ochsaa, adt man ingen skickeligere Tryck efter forberørte leilighed kunde bruge end vdi stor Quarto paa smuck medianpapir, med en reen och maadelig typum, som baade en och anden kunde vere bequem til adt kiøbe och lese«. ⁸

Det ideologiske aspekt sejrer over den praktiske anvendelighed. Lindhardt tilskriver det Chr. 4.s forfængelighed, at Lutherbibelen udkom i folio og ikke i kvart. ⁹ Dette må da tolkes derhen, at Chr. 4. bevidst ønskede at slutte sig til rækken af reformationskonger og som Christian den Tredie og Frederik den Anden at udgive den store kano-niske Lutherbibel.

Et så stort projekt krævede en økonomi, der knap var basis for fra centralt hold i det forarmede rige. Kapitalen skaffedes derfor ved ud-læg i kirkernes kasser, der dog lovedes pengene tilbage ved udgivelsen og salget ¹⁰ af de 2000 eksemplarer.

Arbejdet med revisionen af 1589-udgaven havde en træg start. Dette bl.a. som følge af en uoverensstemmelse mellem kongen og professorerne om, hvorvidt Christian den Tredies eller Frederik den Andens Bibel skulle lægges til grund for arbejdet. ¹¹ Uoverensstemmelsen faldt ud til fordel for Frederik den Andens Bibel og fra 1631 besørgedes revisionen af H. P. Resen.

Christian den Fjerdes foliobibel adskiller sig kun lidt fra sin forgæn-

ger;¹² forsynet med Veit Dietrichs summarier, Luthers marginalnoter og – som noget nyt for Lutherbibelerne – med versikler, versindelingen, som i Resens bibeloversættelse af 1607. Denne forholdsvis store lighed med Frederik den Andens Bibel har sikkert medvirket til den ringe interesse, forskningen har vist den.

På illustrationssiden er Chr. 4.s Bibel også konventionel – om ikke ligefrem gammeldags og utidssvarende. Som illustrationer valgtes det at genbenytte Virgilio Solis' træsnit i Jacob Mores' rammer fra 1589-udgaven.¹³ Solis' illustrationer betegnede allerede i 1589-udgaven en kendelig degeneration i forhold til Erhard Altdorfers i 1550-udgaven – for slet ikke at tale om Melcior Lotters helt raffinerede træsnit i Christian den Andens Ny Testamente fra 1524.

Det egentligt nye i udstyret af Chr. 4.s Bibel er de kobberstukne titelblade til bibelens tre dele: a) de historiske og poetiske bøger, b) profeterne og c) Ny Testamente, hvortil kom kongens portræt. Denne del af arbejdet udførtes af hofkobberstikkeren Simon de Pas.¹⁴

Med dette udstyr er bogen stilistisk en blandet affære, idet den noget uheldigt kombinerer renaissancens bogkunst med de træskårne illustrationer og barokkens med kobberstukne titelblade.¹⁵

Altdorfers titeltræsnit benyttedes i Chr. 3.s Bibel såvel til den samlede Bibel som til de tre enkeltdeler, hvilket kunne give en god mening. Dette blads ikonografiske idé forener den gamle og den nye pagt med profeten Jesaja som bindeled ved træets fod.¹⁶ Titelbladene til profeterne og Ny Testamente forsynedes med særlige skriftcitater, der ligeledes understregede bibelens enhed.¹⁷

Samme gode mening gav titelbladet på Resens Bibel 1607 på trods af sin ringe kunstneriske kvalitet. Her ses nemlig såvel repræsentanter for den gamle som den nye pagt.

Derimod opviser Frederik den Andens Bibel (fig. 4) et problem m.h.t. titelbladets anvendelighed til samtlige dele af Bibelen. Her er der tale om et træsnit, der alene rummer motiver fra Mosebøgerne – og sagligt kun vil kunne finde anvendelse til Bibelens første trediedel. Titelbladet svarer ikke til titelen »Biblia Det er den gantske Hellige Skrift«. Dog benyttedes det til profeterne og Ny Testamente med de samme skriftcitater som i Chr. 3.s Bibel.¹⁸

For at undgå denne inkonsekvens i Chr. 4.s Bibel, måtte der enten forfærdiges eet titelkobber, der sagligt og motivisk kunne være dækkende for alle Bibelens dele – eller der måtte bestilles mindst tre separate kobber. Det blev den sidste løsning, der valgtes, skønt den heller ikke var tilfredsstillende. Der bestod stadig en diskrepans mellem titel og motiv på første titelkobber. Med en disposition som denne, måtte

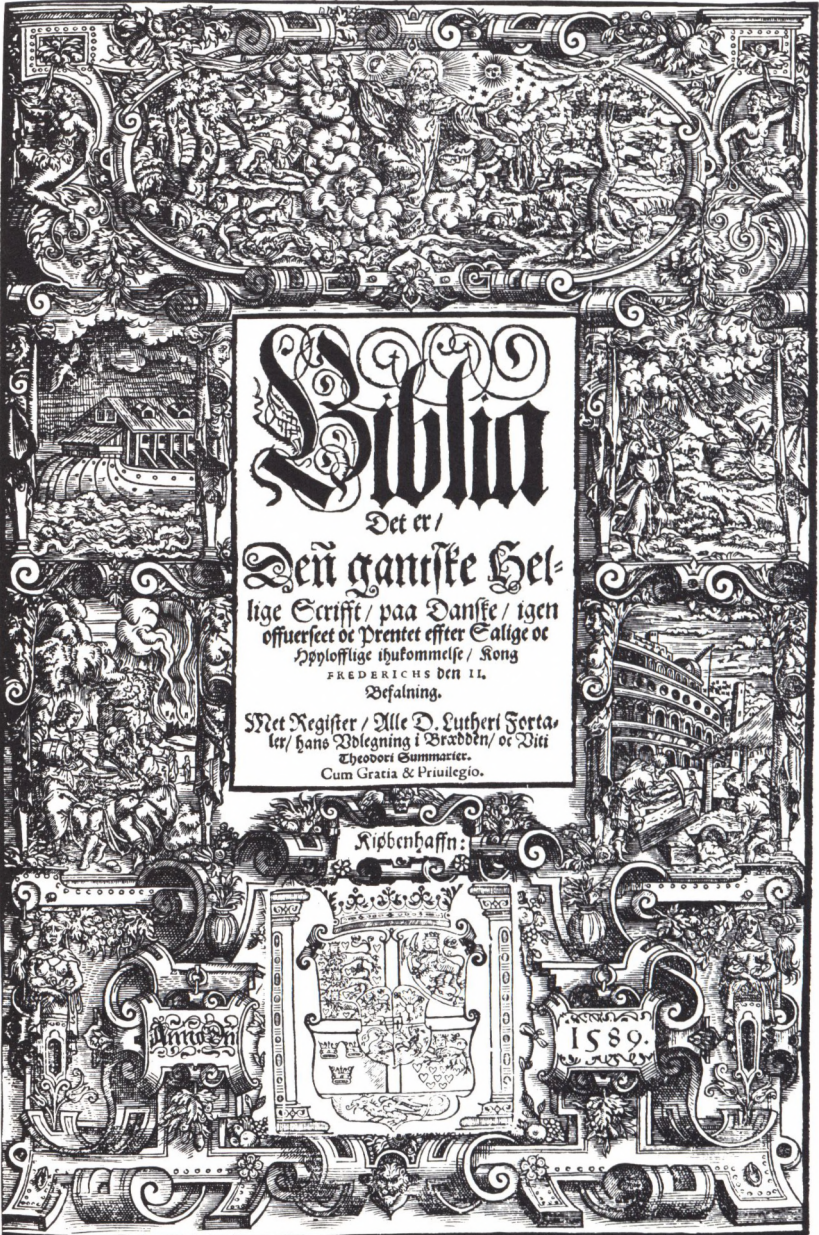

Fig. 4. Titelræsnet i Frederik den Andens Bibel, 1589. Kongevåbenet er tydeligvis sekundært i forhold til Virgilio Solis' oprindelige blad til Frankfurtbelen 1560.

nemlig titelkobberet til Bibelens første trediedel være såvel indgang til de historiske bøger i Gammel Testamente som til den samlede Bibel. Dette forhold fandt først sin løsning med den Resen-Svaningske Bibels fem titelkobberer i 1647.¹⁹

Af kontrakterne og forhandlingerne med bogtrykkerne Salomon Sartor og Melchior Marzan samt med kobberstikkeren Simon de Pas og -trykkeren Christoph Vogel kan man nøje følge produktionens forløb.²⁰ Det er tydeligt, at Jesper Brochmand har den praktiske styring af projektet i nært samarbejde med Resen.

Simon de Pas indkaldes den 23. juli 1631 og befales at udføre et »Frontispicium« til Bibelen med kongens kontrafej.²¹ Han pålægges at udvise større flid end tidligere. Brochmand rykker ham ved samme lejlighed for et arbejde han har i opdrag for ham selv. Arbejdet blev ikke færdigt til nytårsdag, men den 18. februar forelagdes der udkast til fire kobberstykker, der skulle være færdige til St. Hans. De tre af disse synes umiddelbart at kunne godkendes, mens det fjerde krævede særlig godkendelse af kansleren. Man må antage, at dette fjerde kobberstykke er det med kongens portræt. Kontrakten mellem Simon de Pas og universitetet omfatter fire kobberplader. 14. marts gør Simon de Pas vitterligt, »adt Jegh er wenligen forenett med Hederlige och Høylerde Mend Rectore och Professoribus i Kiøbenhaffns Universitett om 4 Kaaberstycher thill den stoere Bibell, som nu er i Trych, adt forferdige; dette ene for paa det gamle Testamente; dette andett Kong. Mayttz. Contrafej; det tredie for paa Propheterne, huor udj kommer die 4 stoere Propheter, och naaget hoes en huer i ett serdelis schiltt aff deris Prophetie, och underneden i ett serdelis Schillt die 12 smaa Propheter; och dett fierde for paa dett Ny Testamente; alle och en huer effter den Affrisning, Jeg derpaa haffuer och aff Rectore och mig er paaschreffuet«. ²³ Simon de Pas og Christoph Vogel aflønnedes med et udlæg i Amagers kirkekasse.²⁴

Man kan regne med, at der intet tilfældigt er i de forfærdigede titelkobberer. De er nøje granskede og godkendte af såvel Det teologiske Fakultets professorer som rektor og kansler. Man må antage, at Simon de Pas har fået klare instrukser om, hvorledes bladene skulle se ud – og min antagelse er, at Jesper Brochmand kan afsløres som havende haft en væsentlig indflydelse på, hvordan især det første af kobberne udformedes.

Bibelens titelblad, der altså samtidig er titelblad for dens første trediedel med Mosebøgerne, de historiske bøger og de poetiske bøger, er meget tæt i kompositionen. Jørgen Sthyr kalder grupperingen af figurerne for kluntet,²⁵ hvilket nok må tilskrives den omstændighed, at figurerne er underordnet en samlende idé.

Fig. 5 a. Simon de Pas' titelkobber i Christian den fjerdes foliobibel, 1633. Fot. Statsbiblioteket.

Fig. 5 b. Simon de Pas' kobberstukne portræt af Christian den Fjerde i foliobibelen 1633. Fot. Statsbiblioteket.

Bladet (fig. 5a) er arkitektonisk opbygget i en trinvis formation med tre niveauer, hvilket betyder en forskydning indefter i billedplanet, jo højere der nås op i billedet.

På det øverste plan til venstre ses Moses med lovtavlerne. Med venstre hånd peger han på bibelbogen, i hvilken loven er nedfældet og bevaret for os. Overfor denne, til højre, ses Aron med røgelseskar foran Pagtens Ark, der er smykket med keruber.

Selve titelpejlet består i et illusionistisk klæde, der er ophængt mellem Adam og Eva til venstre og Noah, Abraham og Isak til højre. Noah er genkendelig på oliegrene og Arken på bjerget helt til højre. I kontrasteringen af syndefaldet med Noah og Abraham er der antydning af føderalteologisk skema. Noah og Abraham bekræfter Guds nådepagt, der peger fremad mod virkeliggørelsen i den nye pagt i Kristus.

På det nederste plan, nærmest betragteren (figureernes fødder går ud over den nedre billedafgrænsning) ses tre personer. Til venstre den aldrende kong David, melankolsk og indadvendt med harpe og pennestjerner. På pulten foran ham ligger psalteret opslået. Titelen er anført på bogens blade.

Overfor David til højre ses en yngre, mere vågen og handlekraftigt udseende konge med scepter i hånd. Han er bistået af et barn, der har slået den foran ham liggende bog op på II Regum 23, hvilket gør det muligt med fuld sikkerhed at identificere ham som Juda reformkonge Josias.

Hertil kommer en tredje figur, der indtager den centrale plads i titelbladet. Denne er nemlig som den eneste placeret i bladets midterakse, der oventil udgøres af åbenbaringen af Jahwes navn. Dette navn forplantes nedefter som det skabende ord i et særligt felt ved en trompet, der bryder ind ovenfra. Herefter fortsættes linien ned gennem titelpejlet for at dele sig i to linier, der udgår fra den centralt placerede persons hovedprydelse. Denne opsplitning af den centrale akse antydes af såvel bogpulten som af armene, der rækker en slavebuddik mod David og en kongekrone mod Josias.

Den centralt placerede person må være Samuel. Derved opstår der ganske vist en brist i bladets logik. Samuel salvede Saul og David, men der er ikke nogen bibelsk forbindelse mellem Samuel og Josias. Det skal dog være opgaven at argumentere for, at denne figur kun kan være Samuel. Argumentationen vil forløbe over en sammenligning med tidligere Lutherbibeler, en undersøgelse af de kongelige regaler, bibelens summarier og marginalnoter og endelig en række kirke- og statsretslige kilder fra samtiden.

Christian den Tredies Bibel fra 1550 er foruden Altdorfers titeltræ-

snit forsynet med et portræt af kongen og en helsides gengivelse af det danske kongevåben, tegnet af Jacob Binck.²⁶ Kongevåbnet (Erik af Pommerns unionsvåben fra 1398) er forsynet med tilskriften: »Insignium Christiani Tertii Danorum etc. Anno MDL«. Der er tale om en egentlig fyrstebibel.

Frederik den Andens Bibel er også i de fleste eksemplarer forsynet med kongens portræt i kobberstik af Henrick Goltzius,²⁷ men kongevåbenet er nu flyttet til selve titelbladet, hvor det er sekundært. Det erstatter nemlig det oprindelige motiv, der i Frankfurterbibelen (hvor titelbladet oprindeligt brugtes) er Faraos, der plages af frøerne.²⁸ Der er hermed er skabt en art tradition for placering af våbenskjold i den nederste trediedel af bibeltitelblade. Således da også i titelbladet på Resens bibel, 1607, der ikke viser kongevåbnet, men Danmarks rigsvåben med de tre løver sammen med Chr. 4.s symbolum. I størrelse er rigsvåbenet dog meget tilbagetrædende.

Med den opvurdering af monarkismen, som Chr. 4.s regering – i hvert fald indtil midten af 1620'erne – viser, måtte man da kunne forvente et pragteksempel af et kongevåben nederst på den Bibel, der bærer hans navn; men det er ikke tilfældet. I stedet ses en scene udspille sig, hvor den kongelige magt *overdrages* to gammeltestamentelige konger. Kongevåbenet er flyttet til rammen af kongens portræt som bekrøning.

Sammenlignes den krone, Samuel holder i sin hånd mod Josias med kronen på Simon de Pas' kongeportræt, vil det konstateres, at de har stor indbyrdes lighed. Man kan uden videre fastslå, at det er Danmarks Riges krone, der overgives til Josias – og at den har denne symbolske betydning er også klart derved, at Josias allerede bærer en åben, takket krone. Kronen i Samuels hånd har ikke stor lighed med den nye åbne pragtkrone, der udførtes til Chr. 4.. Den er nemlig en med bøjler lukket krone. Dette forhold er imidlertid grundigt undersøgt af Gudmund Boesen, som fastslår, at Chr. 4. i heraldisk anvendelse gik over til brugen af den lukkede krone i 1624 og reelt omdannedes den åbne krone på et tidspunkt (måske 1633) til en bøjlekrone. Bøjlerne er senere fjernet, men skruehullerne ses endnu.²⁹ Boesen afviser den gængse opfattelse, at bøjlekronen i modsætning til den åbne krone generelt er udtryk for arve-enevoldskongens magt.³⁰

Scepteret i Josias' hånd kan kun sammenlignes med billedlige gengivelser af Chr. 4.s scepter, da det ikke eksisterer mere. Holder man sig imidlertid til tydelige gengivelser, viser der sig her en slående lighed,³¹ som atter synes at indicere, at der er tale om en gengivelse af et af rigens regalier i Josias' hånd.

Samme mulighed for undersøgelse har vi ikke med hensyn til slavebuddiken. Den ældste bevarede på Rosenborg er fra Frederik den Tredies kroning 1648 og har ikke samme form som den, Samuel rækker mod David.³² På trods heraf må det stå klart, at de tre gammeltestamentelige figurer i titelbladets nederste felt gør det ud for kongevåbnet. Med rigens regalier i hænde spiller de en repræsentativ rolle. De dækker over en politisk realitet.

En forløbig forståelse af de tre gammeltestamentlige figurers betydning kan søges i selve bibelteksten med summarier og marginalnoter. Læseren står nemlig ikke alene overfor teksten, men tages ved hånden i læsningen gennem den kraftige kommentering, der bibringer den rette forståelse af det læste. Veit Dietrichs summarier fra 1545 er ofte udformet som sande spejle for fyrster og øvrighed og derfor ganske oplysende om den legitimation man kirke- og statsretligt fandt i den hellige skrift.

Den bog, der ses placeret foran David er slet og ret betegnet »Psalterium Davidis«, hvilket giver et betydeligt spillerum for tolkninger. Dis ses antal kan dog reduceres efter flere kriterier. Den ikonografiske figur af den melankolske David med harpen peger traditionelt hen på Ps. 43,³³ der rummer kongens ydmyge klage og forventning om atter at kunne takke Gud med Harpespil. Summariet til denne salme viser dog tilbage til Ps. 42, hvor det hedder: »XLII Er en Bedepsalme/ i huilcken hand klager offuer den banghed som er i Hiertet, Ligesom Gud vaare vred paa hannem/ oc vilde plage hannem. Oc maa der til med lide spaat aff de wgudelige/ Huor er din Gud? Fordi at de wgudelige kunne ikke ladet/ at de jo skulle pibe/ lee og spaatte/ naar de see at det gaar de Fromme ilde. Ah (sige de) huad skeer dem ret/ det skal gaa de Kættere. Oc mene icke andet/ at naar nogen plagis/ at det jo skal være et vist tegen til Guds Vrede. Men naar de self blifue plagede/ da skal det hide/ at de lide for Guds skyld/ oc at de blifue hellige Martyrer derofuer. De forderffuelige/ blinde/ oc forgiffftige blindis ledere/ ville icke vide/ at Gud straffer sine/ oc dog trøster dem igien/ oc forlader dem icke ...«³⁴ Her kan ses et glimt at tanken om den forhånede, ydmyge, men fromme konge, som efter Kejserkrigen kommer til at indtage så væsentlig en plads i Chr. 4.s selvforståelse. Kongen isoleres stadig mere i en fjendtlig verden, som den, der hjemsøges af kætterske og ugudelige anslag, den evangeliske fromheds eksemplariske skikkelse.³⁵ En profeti om kirkens (den evangeliske) trængsler, findes eksempelvis i Ps. 89, hvori det hedder: »Jeg gjorde en Pact med mine Udvalde/ Jeg soer David min Tjenere. Jeg vil beskicke dig Sæd evindelige/ Oc bygge din Stoel stedse og altid. Sela«. Summariets sidste halvdel lyder: »Men i

det xxxiv. Vers begynder hand (Etan) oc propheterer/ huorlunde dette herlige og deylige Rige skal formedelst Antichristen undertrædis/ sønderrifues og forderfuis. At det siunis lige som GUD hafde forget de første rige Forjettelser/ oc vilde nu giøre aldels tuert imod sit eget Ord. Men os til Trøst i denne sidste tid/ er saadant tilforn forkyndet/ paa det at vi icke skulle falde i Mishaab/ om os tycker at der er ingen Christenhed mere paa Jorden. Fordi under Machomet og Pafuedømmet siuntis der icke at være nogen Kircke/ naar mand anseer deris Regimente/ oc dog motte hun blifue under dem baade/ endog hun vaar jammerlige refuen oc foractet«. ³⁶ Denne blanding af undergangsstemning og trøst i forbindelse med David, om hvem det i samme salme hedder, at han salvedes af Gud, og at Gud vil nedslå hans fjender for ham (v. 21 f), er nok typisk for den stemning der prægede landet efter krigen, der sås som et nederlag i den evangeliske kirkes kamp mod antikristen. Jeg mener, at den melankolske Davidstype søger at lede tankerne i den retning – mod forhåelse og triumf i sidste ende. ³⁷

Man kan også søge at klarlægge Davidsskikkelsens politiske brug gennem salvningsmotivet, der findes kommenteret fyldigt i summarierne til 2. Sam. 5 f., der meget klart understreger den *cura religionis*, der følger med salvelsen til kongeembedet. Her er Dàvid eksemplarisk, idet han »besørger icke alleniste Regimentet/ men ocsaa Kircken oc Guds tjeneste/ oc forfremmer den met all flid oc alvorlighed ...«. ³⁸ Her er der decideret tale om fyrstespejle.

Hvad Josias angår, stiller sagen sig lettere, idet 2. Kg. 22-23 giver entydige svar på alle spørgsmål. Josias må for en ortodoks-teologisk tankegang være blandt de mest positive konger, idet han jo står for en streng overholdelse af den rette og rene lære, som den, der påny bringer uniformitet i kulten. Dertil rammer summariet til 2. Kg. 22 det nok vigtigste ord i ortodoksien: boden. Kong Josias var from, omhyggelig for kirken og den rette gudstjeneste. Han oprettede alt det, der var forfaldet under de ugudelige konger Manasse og Amon. Folket burde være straffet af Gud for at have fulgt de falske ord, der lød i forkyndelsen, men Gud afstår fra denne straf, »... fordi den fromme Konning vaar saa omhyggelig for Guds Ord/ gjorde Poenitentz/ oc bedrede sig«. ³⁹ Summariet og marginalnoterne til kap. 23 er spækket med lovord om denne fortræffelige konge, der bør være et spejl for al verdslig øvrighed ved sin radikale måde at udtrykke pavedom, overtro, klostre, afgudsdyrkelse samt udvortes øvelse og gudstjeneste. Dette behager Gud vel. 2. Kg. 23,25 rummer vurderingen af »Josias den helligeste Konning«: »Der vaar ingen Konge for hannem som vaar hans lige/ der saa udaf gandske Hierte/ af gandske Siel/ af all Mact/ vende sig til

Herren/ efter all Mose Low/ oc der kom ey nogen efter hannem som vaar hans lige«.

Vender vi tilbage til forholdet mellem de tre personer, David, Samuel og Josias, kan der findes en forbindelse i 2. Kg. 22,3: »Oc hand gjorde det som HERREN vel behagede/ oc vandrede i alle Davids hans Faders veye/ oc vigede icke huercken til den høyre eller venstre side«. Disse ord er udtalt om Josias. De peger formelagtigt på et fader-sønforhold, der består mellem enhver god konge og forbilledet David. Det er et forhold, der konstitueres af en lighed i karakter og gerning. Her består den forbindelse, der ellers ikke er umiddelbart synlig gennem Samuelskikkelsen.

Hvis dette ideale fader-sønforhold konkretiseres i forhold til den politiske situation i Danmark 1633, må der bag David skjule sig en Chr. 4. og bag Josias ingen anden end den udvalgte prins, der siden sin hylding i 1608 allerede bar titelen Christian den Femte. Danmark havde en tronarving, der allerede i omtale bar kongetitel. Dermed løses den tilsyneladende modsigelse i bladet, at det rummer to konger, der er lige fremragende, nemlig fader og søn.⁴⁰

Statsretsligt var Danmark et valgkonedømme, men det var for længst blevet en fast skik, at den ældste søn efterfulgte sin fader og rigsrådet accepterede at en sådan søn valgtes og hyldedes endnu mens faderen levede. Ja rigsrådet havde ligefrem frygtet den situation, der måtte opstå, såfremt Frederik den Anden efterlod riget uden arving og i 1576 lovet arveret til den fyrste, der ægtede dennes ældste datter.⁴¹ Som en formalitet i 1580 og 1608 afgav kongen en skriftlig forsikring om, at Danmark fortfarende var et frit kårerige og en stadfæstelse af prinsens forpligtelse til at underskrive håndfæstning med rådet.

De monarkistiske og dynastiske tendenser var i stærk fremgang i begyndelsen af århundredet og et klart udtryk herfor findes i Chr. 4.s Bibel, i kongens portræt (fig. 5b). Her ses Chr. 4. omgivet af *samlige* Oldenborgske konger – inklusive Christian den Anden, der ellers betragtedes som en grum tyran. Scocozza bemærker dette: »Kontinuiteten spiller således en større rolle end fordømmelsen af den afsatte Christian 2.«⁴² Selve titelbladet kan ses som en forlængelse af dette dynastiske princip, da det jo viser arvingen til Chr. 4.s magt i skikkelse af Josias.

At en rollefordeling på titelbladet af den store Bibel, som den her antagede, ikke savner belæg, ses af en række samtidige og lidt senere kilder.

Ved Chr. 4.s død i 1648 blev der i alle landets kirker prædikeret over Davids død og overgivelse af magten til sin søn Salomon (1. Krøn. 29, 26-28). En række af de trykte taler er gennemtrængt af en teokratisk

tankegang, som stadig mere uforblømt kunne komme til udtryk. Peder Winstrup den Ældres tale ved kroningen 1596 var allerede stærkt teokratisk, men blev undertrykt i den officielle beretning om højtideligheden.⁴³ En sådan undertrykkelse finder ikke sted i 1648, hvor det sakrale kongedømme og Davidsskikkelsen sættes i centrum. Den mest imponerende tale er Peder Winstrup den Yngres. Den er på latin og et stort anlagt parallellforløb mellem Davids og Chr. 4.s liv og gerninger. Det samme gælder hofprædikanten Lauritz Jacobsøn Hindsholms ligprædiken over kong Davids eksempel.⁴⁴

Ligtalerne og prædikenerne ved Chr. 4.s død lægger stor vægt på successionen fra fader til søn. Frederik den Tredie lignes ubesværet ved Salomon, men motivet på Simon de Pas' titelblad viser klart, at denne Salomonstanke endnu ikke var aktuel i 1633 – men derimod Josias.

Joasias kan have haft en særlig positiv klang for Chr. 4.. Denne var blevet fremholdt for ham som et ideal ved kroningen i 1596 af biskop Winstrup,⁴⁵ men atter er ligprædikenerne den bedste kilde til forståelse af den politiske udnyttelse af gammeltestamentelige eksempler. Da den udvalgte prins i 1647 døde af druk, prædikedes der over 2. Kg. 22,18-20, altså om Josias. Hindsholms prædiken deler teksten i to dele og »Bege disse Stycker ville vi i HERrens fryct kortelige offuerveye oc betracte/ oc til denne S. HERRis/ vor Naadigste udvalde Printzis Gudfryctige Leffenet/ oc salige endeligt/ saa viit mueligt/ applicere oc henføre«. ⁴⁶ Dette gøres så i den lange prædiken, hvor også kongens guddommelighed kraftigt understreges.⁴⁷

Hvornår denne identifikation af den udvalgte prins og Josias har fæstnet sig, er svært at vide. Ved hyldingen i 1608 er der eksempler på andre identifikationer, således med kong Josafat,⁴⁸ men at den ligger fast ved 1633 må være klart.⁴⁹

Den monarkistiske, dynastiske linie lod sig vel i praksis forene med valgkongedømmet, skønt den ikke forfatningsmæssigt var en realitet. Den accepteredes så længe, det var muligt politisk at nå til en balance mellem konge og rigsråd. Rådets midler til opretholdelse af denne balance var selvsagt håndfæstningerne, der fremkom ved – ofte hårde – forhandlinger og garantier, der sikrede, at konge og tronfølger overholdt deres pligter.

Under det herskende system var det af central betydning for rådet at kunne belære en tronfølger om en god konges dyder og pligter.⁵⁰ Det kan derfor have god mening, når Lyscander ser kåringen af en udvalgt prins som en styrkelse af valgkongedømmet. Andre statsretstænkere advarede dog mod denne tidlige binding af rådet.⁵¹

Suveræniteten i Danmark lå hos rigets krone, som kun var fyldgyl-

digt repræsenteret i forbindelse med rigsrådet. Danmark var således et »dyarki« eller »monarchia mixta«, der fungerede med en stadig veksellende magtfordeling. I Chr. 4.s første regeringstid frem til 1625 betød kongens handlekraft i forbindelse med gode politiske og økonomiske konjunkturer en opskrivning af kongemagten, mens den forfejlede udenrigspolitik 1625-9 skabte rum for en ekspansion af rådets magt. Herved bevægede landet sig ind under »adelsvælden«. Vendepunktet indtraf omk. 1648 med en stærkere monarkisme under Frederik den Tredie og kulminerede 1660 med den absolutte suverænitæt.

Danmark var ingenlunde upåvirket af europæiske strømninger indenfor stats- og naturret, hvilket Fabricius' klassiske værk om Kongeloven klart viser,⁵² men det er stadig diskutabelt, i hvilken grad Chr. 4. selv var præget af de nyeste monarkistiske og naturretslige tanker. Snarest synes han at hælde til en klassisk kontraktteori, som den foreligger hos bl.a. Junius Brutus⁵³ med læren om kontrakterne mellem Gud og folk og mellem folk og konge. Brutus fastslår imidlertid, at lex står over rex, hvilket giver tilhængerne af denne teori navnet monarkomaker p.g.a. den deraf følgende modstandsret. Modstandsretten tilkommer ikke folket, men rigets højeste embedsmænd, vogterne af pagten. Skriftbegrundelsen for denne kontraktteori eller pagtslutningstanke er kong Josias' pagt med folket og Gud (2. Kg. 22,1-3) og Sauls og Davids indsættelse som konger (1. Sam. 9-11 og 2. Sam. 5,3).⁵⁴ Hvad der skiller monarkistiske og naturretslige tænkere er, hvad der ligger i lex. Er det den guddommelige eller den naturlige lov?

Med en vægtlæggen på den guddommelige lov, kongens kontrakt med Gud og de deraf følgende pligter, banes vejen for teokratiske tanker, der på længere sigt undergraver rigsrådets mere realpolitiske bestræbelser.

Det teokratiske idékompleks udspringer af bl.a. det israelitiske sakrale kongedømme og føres i 1600-tallet således særligt frem af den højeste gejstlighed. De teokratiske tendenser vinder fremgang med den gennem kongen foranstaltede gennemtvungelse af en omfattende statsortodoksi. Den teokratiske enevælde udformes i Danmark teoretisk af bl.a. Gabriel Akkeleje⁵⁵ under Frederik den Tredie og nedfældes i den mest gennemarbejdede form af Hans Wandal i »Jus Regium«, 1663-72.

Det teokratiske gammeltestamentelige, dynastiske arvekongedømme hviler på et religiøst-kultisk fundament. Dets hovedskikkelser er Saul og David. Saul udvælges af Gud, salves af Samuel og hyldes af folket (1. Sam. 10,1). Dog angrer Gud, at han gjorde Saul til konge (1. Sam. 16), og vælger i stedet en konge efter sit hjerte, nemlig David.

Med dommeren Samuel står vi i centrum af de statsretslige og særligt teokratiske spekulationer over magtens formidling. Han er dommer med præstelige funktioner, midler mellem Gud og kongen ved magt- overgivelsen.

Det er ikke blot i den udviklede teokratiske enevælde, man hos Hans Wandal kan finde udtryk for, at hele Guds ordening og Israels historie klart peger hen på og udvikler sig mod det davidiske kongedømme;⁵⁶ samme udviklingsrække findes – sigtende på Chr. 4 og Frederik den Tredie – i Hindsholms ligprædiken over Chr. 4.⁵⁷ og et klart udtryk for betydningen af denne magtoverdragelse til en konge findes i summarierne til 1. Samuelsbog af Veit Dietrich,⁵⁸ som dog stærkt understreger, at et sådant kongedømme ikke må udarte til tyranni – der i så fald retfærdigvis vil straffes med oprør.

Den, der udfolder en teokratisk lære, der passer til det danske samfund før enevælden, er Jesper Brochmand i »Universae theologiae systema« fra 1633.

Den teokratiske lære behandles under afsnittet om politisk øvrighed, p. 4099-5010. Øvrigheden er indsat af Gud. Kongerne kaldes i 2. Mosebog⁵⁹ og Salme 82.1 for guder. De træder i stedet for Gud og udgør således den øverste suveræne magt. Øvrigheden er ordineret af Gud og givet sværdet i hånd til at vogte de to tavler. Folket er forpligtet til at lyde øvrigheden og svare den skat – for samfundsordenens skyld.

Brochmand siger, at øvrigheden »ordineres« af Gud, men fastholder senere, at den udvælges efter forskellige principper: enten a. umiddelbart af Gud som Saul og David, b. ved valg, c. ved succession eller d. ved retfærdig erobring. I de tre sidste tilfælde er der tale om en udvælgelse, der finder sted »middelbart« af Gud.

Brochmands system omfatter ikke som i naturretten folket, hvoraf staten er opstået, men ser regentens udvælgelse til embedet på linie med en gejstlig persons – foregående over en række trin: *mandatum* og *ordinatio*, der tilhører Gud alene, men også *electio*, som påhviler kirke eller råd. Gennem en sådan sondring kan Brochmand bevare et teokratisk grundlag for staten, men begrænse regentens magt betydeligt.

Øvrigheden er nemlig – skønt middelbart indsat af Gud – ikke løst fra lovene. Kongen er bundet af Guds og naturens bud – samt af den almindelige lov, *lex positiva*. Dertil er han bundet af sin forgængers påbud vedrørende religionssager. Kongen har lovgivende magt indenfor disse grænser. Han er dog først og fremmest bundet af sin pagt med Gud, hvorfor lovene intet urimeligt må indeholde.

Handler kongen trods alt mod naturens lov og al rimelighed, gives der ingen modstandsret – end ikke for rigsråd og rigets højeste embeds-

mænd. Dog vil enhver øvrighed, der handler som det afskrækkende eksempel i 1. Sam. 8.11 f, skulle *belæres* om, at den vil finde straf hos Gud.

Særligt væsentligt er naturligvis kongens kirkelige tugt og omsorg for de troendes samfund. Hvem der har den endelige afgørelse i religiøse sager, er dog ikke klart hos Brochmand.⁶⁰ Josias fremholdes som eksempel på en konge, der udøver *disciplina Ecclesiastica*.⁶¹

Hvordan Brochmands tanker udmøntedes i praksis, ses ved kroningshøjtideligheden i 1648, som det faldt i dennes lod at gennemføre som biskop. Fabricius kalder passende kroningsbegivenheden for den kirkelige vielse efter det borgerlige ægteskabs indgåelse (håndfæstningen).⁶²

Brochmand kommenterer selv hele ceremonien i en trykt beskrivelse.⁶³ Hans latinske tale lader ikke Peder Winstrups fra 1596 meget tilbage m.h.t. fastslåelsen af kongernes guddommelighed.⁶⁴ De læste bibelsteder forklares indgående. Det drejer sig om kongeloven 5. Mos. 17.14-20, hvor kongeidealet fremholdes for folket. Dernæst 1. Kg. 2 om Davids død og ord til Salomon og endelig det centrale sted 1. Sam. 8.5. 1. Sam. 8.11-12 kommenteres således: »Saa gaar det til/ naar Gud icke maa raade/ oc menniskelig Ordning skattis offuer Guds Ordning. I stedet for det milde Regimente/ som den wsiunlig Konge fører/ naar mand hannem icke adliuder/ bekommer mand de siunlige Kongers haarde Regimente«.

Kulminationen i handlingen er, da kansleren Kristen Thomesen henvender sig til Brochmand, som er ordinator: »Rigernis Regalier ere nu offrede paa Guds Altare/ oc dermed ere i ingens/ uden Guds Haand/ som allene tilhører/ at faa dennem/ huo han lyster. Aff Eder, som staaer her i Dag i Guds Sted, begier Meenige Rigens Raad/I samme Regalia vilde tage som aff Guds Haand oc paa Guds Vegne denne voris udvalde Konning levere udi Haanden, saa bruge Guds Ord til at sige hannem Guds Vilie derom/ oc huad det betyder/ som nu forrettis ...« Brochmand står altså i dette øjeblik som ordinator i Guds sted og overgiver dennes magt til en jordisk konge – ganske som Samuel gav magten til David.

Stramningen af adelsmagten ses deraf, at kongens forpligtelser i forhold til rådet, håndfæstningen, læses op i kirken, hvilket ikke var sædvane ved tidligere kroninger. Endelig overrækkes regalierne, hvis betydning udførligt forklares. I teokratisk ånd lægges der særlig vægt på slavingen, som giver kongen Guds ånd. Salvingen ansås som en ligeså vigtig – om ikke vigtigere – del af ceremonien som kroningen. Dens betydning var blevet skærpet gradvist siden Bugenhagens salving af

Christian den Tredie i 1537. Bugenhagen tillagde den ikke væsentlig betydning, som Brochmand gør det i 1648.⁶⁵ Forklaringen af salvingen bygger på en række centrale bibelcitater⁶⁶ og dens betydning er, at Gud forbinder sig med kongen, der på sin side binder sig til Guds tjeneste.

Den teokratiske stramning er tydelig, når Brochmand udtaler, at kongeligt valg og udvælgelse kun kan blive landene til velsignelse og undersætterne til velstand, såfremt Herren ikke vælger kongen. Dette er en naturlig følge af det uheldige eksempel, der gives med folket, der på hedensk vis forlanger en konge af Samuel. Da får folket nemlig en konge af hedenske kvaliteter – Saul var givet i vrede, og han vandrede *ikke* i Samuels veje. Det gjorde David derimod. Samuels veje kan kun tolkes som rigsråds og gejstligheds veje.

Simon de Pas' titelblad er en politisk manifestation, et indlæg i samtidens statsretslige debat. Den i midten placerede dommer er repræsentant for den instans, der distribuerer magten på Guds vegne, vælger og ordinerer de fromme konger, holder dem fast på lex. Denne instans er i Bibelen Samuel og i den aktuelle virkelighed rigsrådets repræsentant, biskoppen.

Kongemagten overdrages altså »middelbart« kongerne David og Josias, skønt der ingen direkte slægtsmæssig forbindelse er mellem dem. De er kvalificeret til deres høje embeder gennem deres fromhed og vilje til at overholde pligterne – særligt inkluderet omsorgen for kirken. Bladet rummer altså ikke noget generelt forsvar for en dynastisk politik. Arvefølgen kan være dynastisk, men at den er det, ligger ikke i kongens hænder – men i Guds og rådets. Der er tale om en forunderlig blanding af teokrati og rigsrådsstyre i denne magtfordelingsscene.

Dette motiv må anses for passende for den store national Bibel. Det erstatter de foregående Bibelers, Frederik den Andens og Resens, placering af hhv. konge- og rigsvåben på dette sted. Bibelens ikonografi placerer den altså i en position med aftryk af såvel teokrati som af rigsrådets nøgleposition.

Som helhed handler titelbladet om pagten med Gud. Moses, Aron med Pagtens Ark, Noah, Abraham, David og Josias refererer alle til denne tanke. Enhver tanke om en egentlig social kontrakt mellem individer og suveræn er fraværende. En nærliggende sammenligning er det noget senere titelkobber til Thomas Hobbes' »Leviathan« fra 1651 (fig. 6), der klart udtrykker naturretstanken med den sociale kontrakt. Suverænen med kongekrone på hovedet udrækker som Samuel i Simon de Pas' blad værdighedstegnene sværd og bispestav. Suverænen er her sammensat af utallige enkeltindivider, der har indgået en kontrakt. Denne tanke ses ikke i det danske eksempel.

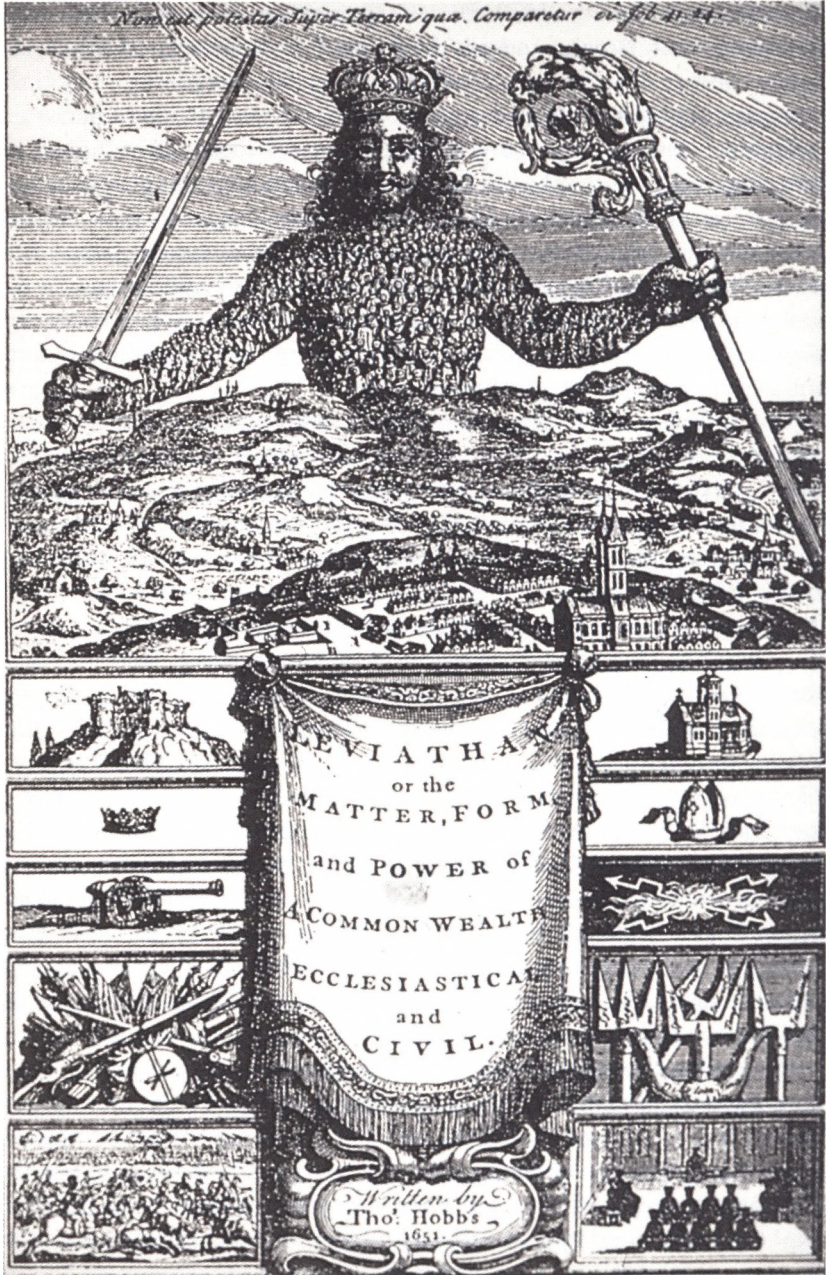

Fig. 6. Titeltobber i Thomas Hobbes' »Leviathan« 1651.

Simon de Pas' titelkobber udførtes under strengt tilsyn af professorerne ved Det teologiske Fakultet og særligt af Jesper Brochmand. Udfærdigelsen falder sammen med udgivelsen af Brochmands »Systema« og det er tydeligt, at det er Brochmands tanker, der ligger bag. Det er ham, der har udtænkt motivet på den store symbolske og for al samfundsliv normataive bog, der skulle ligge på kirkens alter. Enhver, der havde øjne og forstand, ville her kunne se, at suveræniteten betød i et trekantsdrama mellem Gud, konge og råd.

Hvilke eftervirkninger fik dette titelblad i bog- og kunsthistorisk sammenhæng? For at besvare det boghistoriske må man østpå, til Sverige og Finland.

Den første finske helbibel, Dronning Christinas Finske Bibel, kom så sent som 1642. Indtil da havde finnerne måttet nøjes med Michael Agricolas NT-oversættelse og delvise GT-oversættelse. Den nye Bibel blev en meget smukt trykt foliant fra Henrich Keyzers officin i Stockholm.⁶⁷ Bibelen findes med flere forskellige titelblade. Dels et ganske enkelt med det svenske kongevåben.⁶⁸ Dels med kobbertitel (fig. 7) og dronningens portræt, stukket af Sigismund Vogel.⁶⁹ Dette sidste er en reduceret udgave af Simon de Pas' blad. Kunstnerisk slet ikke på niveau med Pas' og indholdsmæssigt interessant derved, at Noah er gledet ud. Dette kan begrundes kunstnerisk, idet Vogels blad så giver mere luft omkring Abraham. Dertil kommer så yderligere, at hele den nederste trediedel af bladet er ændret. Her er det politisk udnyttede persongalleri med Samuel, David og Josias udeladt til fordel for uddrivelsen af Paradis og Jacobsstigen. Dette er næppe kunstnerisk begrundet, men skyldes snarere forskellighed i politisk situation mellem Danmark-Norge og Sverige-Finland. Her var der nemlig ikke behov for samme legitimation af kongemagten i teokratisk retning – i hvert fald ikke før 1682. Den finske kirkebibel har ikke behov for at reklamere for det danske monarchia mixta.

En stor del af de illustrerede danske bibeludgaver har sat sig spor i kirkers dekoration.⁷⁰ I 1600-tallet er kalkmaleriets tid omme, men til gengæld fremstår der nye muligheder for dekoration i takt med kirkerens stadig rigere forsyning med træinventar og gravminder.

I 1626 opsattes således en prædikestol i Jerlev Kirke (Jerlev Herred, Vejle Amt) af to private givere. Denne prædikestols arkadefyldinger er siden stafferet med tre af motiverne fra Simon de Pas' titelblad fra kirkebibelen 1633, nemlig Noah, Abraham og Isak samt David. Konsekvator Peter Kr. Andersen, der i 1932 fremdrog disse malerier (fig. 8), har betegnet dem som »ret gode« og dateret dem til sidste halvdel af

Fig. 7. Titeltavle udført i 1642 af Sigismund Vogel til Dronning Christinas finske Bibel. Fot. Helsingfors Universitetsbibliotek.

Fig. 8. Maleri i det sydligste arkadefelt på prædikestolen i Jerlev Kirke. Dets forlæg er Simon de Pas' David på foliobibelens titelblad. Forf. fot.

18. århundrede, hvilket sandsynligvis er for sent.⁷¹ De kan strengt taget gå helt tilbage til årene umiddelbart efter Bibelens udgivelse.

På Stiftsmuseet i Viborg opbevares en stor barokligsten over købmand Kresten Ugelriis, der døde i 1730'erne. Stenen stammer fra den

nedbrudte Gråbrødrekirke i Viborg og dens motiviske udsmykning består i en sammenstilling af motiver fra titelkobberne fra Christian den Fjerdes filiobibel. Det centrale indskriftsfelt er flankeret af Kristus og Johannes Døberen i fri gengivelse efter Simon de Pas' kobber til NT. Desuden findes i de nedre hjørnemedailloner fremstillinger af David og Josias – svarende til bibeltitelbladets figurer. Samuel ses imidlertid ikke.

Bibelen har altså haft en funktion udover den at bruges som læsebog fra kirkens alter, men spørgsmålet er, i hvilket omfang man i sam- og eftertiden har været bevidst om, at de to gammeltestamentlige konger dækkede over en politisk virkelighed med deres klare henvisning til en dansk konge og tronarving.⁷²

Tankevækkende er det imidlertid, at menigheden i Jerlev i ældre tid som nu i billedet af David på prædikestolen på denne måde samtidig har et maleri af Christian den Fjerde for øjnene.

Noter

1. Se særligt Steffen Heiberg: Christian 4. Monarken, mennesket og myten. Kbh. 1988 og Benito Scocozza: Christian 4. Kbh. 1987.
2. De i note 1. nævnte værker støtter sig i betydeligt omfang på Hugo Johannsen: Regna firmat Pietas. Eine Deutung der Baudekoration der Schlosskirche Christians IV. zu Frederiksborg. Hafina. Copenhagen Papers in the History of Art, 1974, Kbh. 1976, p. 67-140 samt Den ydmyge konge. Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller. Kbh. 1983, p. 125-154.
3. H. F. Rørdam: Om Bibelarbejderne på Christian IV's Tid. Ny Kirkehistoriske Samlinger VI, p. 294-326 og 417-463. C. J. Brandt: Udsigt over vore Danske Bibeloversættelsers Historie. Kbh. 1889. P. G. Lindhardt: Bibelen og det danske Folk. Kbh. 1942. Povl Otzen: Hvorledes Danskerne fik deres Bibler. Det danske Bibelselskabs Aarsberetning 1948, p. 12-49. Bidrag til Den Danske Bibels Historie. Festskrift i Anledning af Den danske Bibels 400 års Jubilæum. Udg. af Aarhus Universitet. Kbh. 1950, p. 96-147.
4. Bjørn Kornerup: Reformationsjubilæet i Danmark 1617. Kirkehistoriske Samlinger. VI rk., vol. 2, p. 68.
5. Georg Galster: Danske og norske Medailler og Jetons. Kbh. 1936, p. 35-6. Sammenlign med Th. Kingos 4. morgen- og aftensang, hhv. str. 10 og 11 i Aandeligt Siungekoor, 1. part.
6. Lindhardt: Bibelen og det danske Folk, p. 39.
7. Otto Norn: Ord og Billede. Nordiske Studier. Festskrift til Chr. Westergård-Nielsen. Kbh. 1975, p. 195-6.
8. H. F. Rørdam: Bibelarbejderne, p. 431-2.
9. Lindhardt: Bibelen og det danske Folk, p. 31.
10. H. F. Rørdam: Bibelarbejderne, p. 419-20.
11. Samme, p. 434-5.
12. Samme, p. 428-9.

13. Povl Otzen: Illustrationerne i Frederik den Andens Bibel 1589. Fund og Forskning i Det kongelige Biblioteks samlinger, XIII, 1966, p. 51-70.
14. H. F. Rørdam: Bibelarbejderne, p. 438-40, 451-2. Jørgen Sthyr: Dansk Grafik I, Kbh. 1943, 61-69. H.D. Schepelern: Simon de Pas og andre Kobberstikkere omkring Christian IV. Kunstmusets Aarsskrift, 38, 1951, p. 15-19.
15. Svend Dahl: Bogens Historie. Kbh. 1927, p. 179.
16. Carsten Bach-Nielsen: Cranach, Luther und servum arbitrium. Analecta Romana Instituti Danici XIX, 1990.
17. På bladet til profeterne står: »Alle Profeter bære Vidnesbyrd om denne (CHRISTO) at alle som tro paa hannem/ skulle faa Syndernis forladelse/ ved hans Naffn« (Acta 10). På titelræsnittet til NT står fra Matth. 17: »Denne er min elskelige Søn/ i hvilcken jeg haffuer behagelighed/ hannem skulle i høre«.
18. Herudfra mener Otzen at kunne slutte sig til Solis' kristendomsforståelse. Der er, siger han, intet i bladet, der antyder glæde over Bibelens budskab: »Titelbladets åndsindhold tyder unægtelig på, at Virgil Solis manglede dybere bibelsk og kristelig indsigt«. Se. Otzen: Illust. i Fr. IIs Bibel, p. 59. En sådan slutning er helt urimelig. Der er blot tale om, at man benytter en forside til Mosebøgerne som generel forside til Bibelen og dens enkeltdele, hvilket ligesåvel kan være et udtryk for økonomiske og praktiske forhold ved bogproduktionen.
19. I 1647-udgaven er der et overordnet titelkobber til hele Bibelen og derudover særlige kobber til Bibelens fire enkeltdele. De er udført af H. A. Greys og til dels påvirkede af Simon de Pas' arbejder til 1633-udgaven.
20. H. F. Rørdam: Bibelarbejderne, p. 435 ff, hvoraf det tydeligt fremgår, at Brochmand har den praktiske styring af projektet. Desuden kontrakterne p. 451-3.
21. Samme, p. 438.
22. Sammesteds samt p. 440, der må opfattes som om, der er tale om en illustrationsopgave for Brochmand. Muligvis til »Systema« 1633, hvis titelkobber og portræt Pas lavede. Jørgen Sthyr: Dansk Grafik I, p. 66.
23. Samme, p. 451. Kansler var Chr. Friis til Kragerup. Rektor var Hans Rasmussen Brochmand.
24. Samme, p. 440.
25. Jørgen Sthyr: Dansk Grafik I, p. 67.
26. Volmer Rosenkilde: Europæiske Bibeltryk. Esbjerg 1952, p. 175-6.
27. Samme, p. 180.
28. Povl Otzen: Illustrationerne i Fr. II.s Bibel, p. 56.
29. Gudmund Boesen: Danmarks Riges Regalier. Kbh. 1986, p. 82-3 og fig. 28.
30. Samme, p. 82.
31. Samme, p. 62 og fig. 23.
32. Samme, p. 96-7.
33. Günter Bandmann: Melancholie und Musik. Köln 1960, p. 21 f.
34. Bibelciterne er i det fgl. efter Chr. 4.s. Bibel. Summarierne er uændrede i forhold til Frederik den Andens Bibel og kan således have ligget som tolkningsbaggrund allerede ved planlægningen af titelbladet i 1632.
35. Se Hugo Johannsen: Den ydmyge konge. Steffen Heiberg ser med rette en direkte forbindelse mellem kongens personlige engagement i Kejserkrigen og den stramme kirketugt, der blev følgen af nederlaget med bededagsforordningen i 1628 og den omfattende forordning om kirkens embede og myndighed mod ufoðfærdige 1629. Det er en uhyre stærk vægtlæggelse på kongens guddommelige embede som vogter af lovens to tavler, hans cura religionis. Se yderligere herom i Den danske Kirkes

- Historie, vol. IV. Ed. Hal Koch og Bjørn Kornerup, Kbh. 1959, p. 251 ff. Steffen Heiberg: Christian 4., p. 313 f.
36. Der ligger i de store kongesalmer den dobbelthed, at de på samme tid handler om den kommende konge, Messias, der skal oprette verdens orden, om den lidende konge, den forhåned Kristus og så om den konge (David), der i kulten lider for folket i kampen mod kaosmagterne. Det er meget nærliggende at foretage identifikationen mellem den himmelske og den jordiske konge – og i konfessionskrigens Europa at identificere de evangeliske med det sande gudsfolk.
 37. Det må bemærkes, at den Davidstype, der ses på Simon de Pas' titelkobber er aldeles forskellig fra den kraftfuldt musicerende David på Resens Bibels titelblad og fra David i Den Resen-Svaningske Bibel 1647. I andre tilfælde af fyrstelig identifikation med Davidsskikkelsen er det den eksemplariske fromhed – ikke melankolien – der fremhæves. Se F. O. Büttner: *Imitatio Pietatis. Motive der Christlichen Iconographie als Modelle zur Verähnlichung*. Berlin 1983, p. 190-4.
 38. Særligt summarierne til kap. 6 og 7 er interessante. Det hedder klart, at det er smukke *fyrstelige* eksempler.
 39. Se også marginalnote 2. Kg. 23,4 om reformen, der udlægges som en luthersk reformation af gudstjenesten og samfundslivet.
 40. Om tolkningen af succession, konstitueret af karakter, vilje til at opfylde en konges forpligtelser for Gud og folk, se Lauritz Jacobsøn Hindsholm: »Førstelig Leffnets oc Døds Speyl/ Udi Guds Folckis frommeste oc fornemmeste Kong Davids Exempel ... 18. Novemb. 1648«. (ligprædiken over Chr. 4): »Oc vaar David der effter Gud vor Herre saa behagelig/ at naar nogen aff Israels eller Juda Konger der effter levede/ som det behagede Gud/ da lader hand sige der om/ at hand vandrede i Davids sin Faders Veye. Oc naar Gud Herren vilde gjøre vel imod Israel/ da heder det at Gud ville gjøre det for David sin Tieners skyld«.
 41. Knud Fabricius: Kongeloven. Kbh. 1920, p. 136. Danmarks Historie, vol. 7. Ed. John Danstrup og Hal Koch. Kbh. 1964, p. 54-60. I Hindsholms ligprædiken – se note 40 – hedder det, at det bedste Frederik den Anden kunne gøre for sine riger var, »at hand udi sit leffuende Liff/ kunde lade denne Høyborne unge Herre/ til en tilkommende Konge oc Regenter eligere oc declarere, som effter hans Død kunde sidde paa den kongelige Stoel/ all Tuist oc Stridlighed om Successionen, som udi Valgkongeriger gemeenlig pleyer at forfalde/ oc offte stor Fare oc Ulempe at forarsage/ naar udi den regierende Kongis Liffs tid ingen viss successor oc effterkommer declareris, der med at betage«.
 42. Scocozza: Christian 4., p. 115.
 43. Den latinske tale er gengivet i Frede P. Jensen: Peder Vinstrups tale ved Christian 4.s kroning. Et teokratisk indlæg. Historisk Tidsskrift. 12. rk., vol. 2, p. 375-392.
 44. Peder Winstrup: *Davidicus Rex Danorum seu Oratio Parentalis de Augustissimo, Serenissimo & Celsissimo Heroe Christiano IV ... Cum Davide, Rege Hebræorum, ex Sacris Regum annalibus, catrenatam Syncrisi exacte comparatio ... In synodo Lundensi 19. Septemb. Anno 1648.*
Lauritz Jacobsøn Hindsholm: Førstelig Leffenety oc Døds Speyl. Se note 40.
 45. Frede P. Jensen, p. 389: Josias similiter turbavit idola a prædecessoribus in immensum ..., restituit sacerdotium gradus et officia, coelestisque doctrinæ et publicæ tranquillitatis ac honestatis custos et defensor fuit acerrimus. Quid de pio Asa? Quid de Cyro? Constantino, Theodosio, Carolo Magno, Alphonso? quid de multis Principibus religiosissimis Germaniæ? quid de Regibus Daniae Christianissimis, Christiano 1. et Frederico 1. et 2 ... osv.

46. Lauritz Jacobsøn Hindsholm: *Sørgelig Liigprædicken/ Om den meget fromme og Gudfrygtige Konning Josiæ Gudelig og berømmelig Leffnet/ oc salig Endeligt ...* 8. Novemb. Anno 1647. Kbh. 1649.
47. Samme. *Den anden Part: »Jeg hafuer vel sagt/ i ere Guder, (forstaa for det høye Embedtz skyld de i Guds sted føre oc forvaldte) Men i skulle dog døe som Mennsker ... osv.*
48. Hans Tidemand: *Voris Naadige vunge Herre/ Herr CHRISTIANS Udkaarelses Høytids Beskriffuelse ...* den 25. Maj 1608. Kbh. 1608, p. 4-8. Med speciel referen- ce til Simon de Pas' titelkobber, hvor den udvalgte prins i Josias skikkelse har rigens scepter i hånd kan man påpege scepterets betydning og faktiske tilstedeværelse ved hyldningen som beskrevet af Claus Christoffersøn Lyscander. Se Stormectige oc høybaarne Førstis HER CHRISTIAN DEN FEMTES ... *Vdvellilic oc hyldnings historia ... udei slessuig/ Holsten ... aff C.C.L.* Kbh. 1623, p. 48 og Stormectige oc Høybaarne Førstis HER CHRISTIAN DEN FEMTIS ... *HYLDING ... udi Sæland oc Smaalandene ...* Anno MDCX. Kbh. u.å., p. 24.
49. Indenfor den arkitektoniske indramning af kirkedøre på Chr. 4.s tid er der påvist motiver, der anses som legitimation af arveligheden. Således i kirkeportalen til Kron- borg Slotskirke. Her synes Frederik den Anden at identificeres med David og den udvalgte prins (Chr. 4) med Salomon. Dog er det påfaldende, at skriftstedet under skulpturen af Salomon er fra 2. Krøn. 30 og rummer en formaning af den fromme konge Ezekias. Danmarks Kirker. Fredensborg Amt, p. 578. Legitimationen af arveligheden udtrykkes gennem to sagnkonger i portalen til Frederiksborg Slotskir- ke. Hugo Johannsen: *Regna firmat pietas*, p. 78-9. Der synes altså at herske nogen usikkerhed om, hvilken idealkonge, der samtidig kunne kaldes en arvekonge, en udvalgt prins kunne identificeres med.
50. Denne tanke går i sin substans tilbage til Aristoteles og aktualiseres hos flertallet af statsretstænkere i 1500-1600-tallet. Se Fabricius: *Kongeloven*, p. 34 f.
51. Lyscander: *Christian den Femtes hyldingshistorie (Slesv.-H.)*, se note 48, p. 57-8.
52. Fabricius: *Kongeloven*, p. 72-116. Heiberg: *Christian 4*, p. 56 ff. *Danmarks historie*, vol. 2. Ed. Aksel E. Christensen m.fl. Kbh. 1980, p. 479-484 og 549-52.
53. Fabricius: *Kongeloven*, p. 26-7. Brutus' position er en yderposition, som kongen næppe delte i sin udfoldede form, men snarere i sit grundprincip. Jean Bodins og Henning Arsinæus' tanker synes snarere i en udfoldet form, at have vundet gehør i Danmark.
54. Fabricius: *Kongeloven*, p. 26, note 2.
55. Samme, p. 107-11.
56. J. L. Balling: *Den danske Eusebius. Kirkehistoriske Samlinger 1980*, p. 139.
57. Lauritz Jacobsøn Hindsholm. Se note 40. *Indledningen*.
58. Se summariet til kap. 8 og følgende.
59. Skriftbegrundelsen for dette centrale punkt findes i 2. Mos. 22,9. Det er en såre usikker begrundelse, der da også kræver en marginalnote i samtlige Lutherbibeler.
60. Se Fabricius's fremstilling i *Kongeloven*, p. 92-95 og Jørgen Stenbæk: *Ecclesia parti- cularis – respublica christiana*. Kirkehistoriske Samlinger 1975, p. 41-43.
61. Jesper Brochmand: *Systema*, p. 5004.
62. Fabricius: *Kongeloven*, p. 95.
63. Jesper Brochmand: *Den stormectige Høybaarne Førstis og Herris Her Frederich den Tredies ... Kongelige Kronings ... Korte Beskriffuelse*. Kbh. 1650.
64. I *Systema* begrundes Brochmand kongernes guddommelige embede og magt ud fra 2.

- Mos. 22,9; 2. Sam. 14,17 og 19,27; Domm. 3,9; Jes. 49,23 og ROm. 13,12. Se p. 5000.
65. Gudmund Boesen: Danmarks Riges Regalier, p. 23 og 110.
 66. Brochmands kroningsbeskrivelse. Se note 63. 1. Sam. 16,12; Salm. 89, 21-25; Philip. 3,8 og 4,13, Salm. 44, 2-4; Jes. 9,6 og 5. Mos. 33,12.
 67. Volmer Rosenkilde: Europæiske Bibeltryk, p. 200.
 68. S. Laurikkala: Suomenkielinen raamattukirjallisuus 1548-1948. Åbo 1952, p. 10-11, fig. 1. Svarer til KB.s eksemplar.
 69. Sigismund Vogel har udført sit (tåmligen grova) stik efter tegning af Johan Neander. Se Svenskt Konstnars Lexikon, Vol. 4, p. 180 og vol. 5, p. 712. Malmø 1952-.
 70. En klassisk studie i dette forhold er M. Mackeprang: Illustrationerne i Christian Den Tredies Bibel som forlæg for Kalkmalerier. Kirkehistoriske Samlinger, 6. rk. vol. 6, p. 383-399 og Mereth Lindgren i ICO, Iconographisk Post 1988, 2, p. 40-43. Også den Resen-Svaningske Bibels titelkobber til Ny Testamente synes at have sat sig spor i skulpturen, således i Lorenz Jørgensens prædikestolsbekroning i Højby 1656.
 71. Nationalmuseet, 2. afd. Antikvarisk-topografisk Arkiv. Beretninger af 6. april 1932 og 8. maj 1932 om undersøgelse og restaurering af Jerlev Kirke. Malerierne var indtil da overmalet med egetræsimitation.
 72. En årsag til, at tolkningen for senere tider ikke har været umiddelbart iøjnespringende kan være den, at der ingen portrætlighed er mellem David og Chr. 4 og mellem Josias og den udvalgte prins. Heller ikke Samuel lader sig umiddelbart identificere med hverken Resen eller Brochmand på udseendet. Der er ikke nogen helt slående lighed mellem Simon de Pas' portræt af Brochmand fra 1632 og Samuel på titelbladet. En sådan blanding af bibelske og samtidige personer er dog ikke uset i samtiden. Prægtigst vel i Ole Worms epitafiemaleri i Nationalmuseet, hvor Worms slægt ses i selskab med Jesus og fire apostle. Disse fire er dog portrætter af danske bisper og professorer, bl.a. Brochmand. E.F.S. Lund og C.C. Andersen: Danske malede Portrætter, Vol. 9. Kbh. 1903, p. 255-9.
- I Teologisk Biblioteks eksemplar på Aarhus Universitet, som stammer fra professor C. Hermansens bogsamling i Viborg, er der med sepia og en 1600- eller 1700-talshånd angivet, hvem tielbladets figurer forestiller. Over David står således David, men den anonyme fortolker har intet skrevet over Josias og over Samuel noget, der måske kan tydes som »rigets regalier«. Dette tyder på, at tolkningen ikke har givet sig selv – heller ikke i ældre tid.

Summary

During the reign of Christian IV, King of Denmark 1588-1648, three Bibles were published: 1) a translation from the original languages by H.P. Resen 1607; 2) a revised edition of 1), made by Hans Svane 1647; 3) a Church Bible in folio: the third and last of the Danish Luther Bibles, printed 1633 in Copenhagen.

The great Luther Bible was furnished with the same woodcuts by Virgilio Solis as was Fredcerik II's Bible of 1589. In addition, however, it was provided with new title copers for the Law, the Prophets, and the New Testament respectively.

The first title-page, which serves as frontispiece for the Bible as a whole as well as for the Pentateuch and the historical books, is of a special interest iconographically.

It was commissioned by the faculty of theology and the Chancellor of the University of Copenhagen in a period, when one of the most influential theological professors was Jesper Brochmand who – in his principal dogmatic work »Universae theologiae systema« (1633) – provided a set of arguments for the form of »theocracy« prevalent in Denmark before the establishment of absolute monarchy in 1660.

Brochmand's concept of a »mixed monarchy« – the combined authority of King and Council – seems to be alluded to in the relation between the figures of the title-page.

In the lower part of the page Kings David and Josiah are represented together with the prophete Samuel. An examination of the regalia which the kings hold in their hands makes clear that they are the regalia of the Danish realm. Furthermore, an investigation of political writings and funeral orations gives as a result that Christian IV and his son (who the name of Christian V) were identified with Kings David and Josiah respectively.

These Kings derive power from God, but according to Brochmand's system they receive it through mediators who also are entrusted with the task of electing the King and making sure that he fulfill his duties to his people and to the Church.

In a Scriptural context this mediator is Samuel – and in the contemporary political context he is the Bishop of Zealand, the highest divine in the realm and member of the Council.

Behind the figure of Samuel the Council's representative thus can be said to stand hidden, occupying the position of the King's »ordinator« which fell to the lot of none other than Jesper Brochmand himself at the coronation of Frederik III, Christian IV's successor, in 1648.

The title-page, it follows, is a political one. It had to be altered when it was put to use in Queen Christina's Finnish Bible of 1642.

The title's motive with the Old Testament kings is used as a decorative painting in Jerlev church near vejle, and on a tombstone from Viborg, but here the political allusions are absent.

Biblioteksleder, cand. teol. Carsten Bach-Nielsen
Haslevgade 9
7400 Herning

Ang. en præsteanssættelse i Bleking år 1660

Et biskoppeligt brev til belysning af forholdene i Skåne efter afståelsen til Sverige.

Af Poul Erik Engelhardt

Efterfølgende brev af Lund stifts biskop til den svenske generalguvernør i Malmø afspejler på flere måder situationen i de skånske landsdele efter Frederik 3. ved »panikfreden« i Roskilde den 26. februar 1658 havde måttet afstå alt land øst for Øresund til Sveriges Karl 10. Gustav.

Hvordan afståelsen blev modtaget i de af svenskekongen erhvervede provinser, ved vi i virkeligheden ikke så forfærdeligt meget om, fordi skriftlige kilder fra en befolkning, der overvejende ikke kunne læse og skrive, i sagens natur ikke foreligger. Det er derfor sporadisk, hvad der kan sluttes om almuens holdning gennem det materiale, som findes. Dette materiale kan hovedsageligt søges i indbretninger og breve til forskellige myndigheder, såsom præsters og provsters skrivelse til biskoppen i Lund, biskoppens og de svenske kommandanters og landshøvdinges¹ henvendelser til det nyoprettede generalguvernement i Malmø, hvorfra Skåne og Bleking² skulle styres på den svenske konges vegne. Endvidere kan indberetninger fra generalguvernøren til Stockholm kaste en smule lys over forholdene.

Alt i alt konstateres det, at det var en fjendtlig befolkning, som svenskerne skulle have med at gøre, hvad der heller ikke kan undre. I århundreder havde indfald nordfra ført død og ødelæggelse med sig, og i frisk erindring stod »Torstensson-krigen« 1643-45, som blandt skåninger i generationer efter blev kaldt »Horns krig« efter den svenske general, der ledede de militære operationer i Skåne.³ Man havde ikke oplevet noget godt nordfra.

Afgørende for svenskerne måtte være, hvordan de privilegerede og dermed de toneangivende stænder ville forholde sig. Adelstanden var gennemgående vilddrædig og usikker, og de havde ingen selvskreven talsmand eller leder.⁴ Derfor havde man fra svensk side relativt let spil mod dem i forbindelse med edsaflæggelsen til svenskekongen, som fandt sted den 16. april på Malmø rådhus.

Den eneste stand, der havde en leder, hvis myndighed strakte sig over hele det afståede land, var gejstligheden i form af biskoppen i Lund.⁵ Hans holdning til de skelsættende begivenheder kan kun have bragt opmuntring til de nye magthavere.

Peder Pedersen Vinstrup, siden 1638 biskop i Skåne, var af sjællandsk afstamning. Omkring århundredskiftet (1590-1614) var hans far, Peder Jensen Vinstrup, biskop over Sjællands stift, men efter faderens død fik han sin opvækst hos den nye bisp, Hans Poulsen Resen, som blev hans stedfader. Den gejstlige løbebane kulminerede først med et professorat (i fysisk) ved Københavns Universitet i 1632, dernæst ved at han blev Christian 4.'s personlige hofprædikant for til sidst at modtage bispeembedet øst for Øresund. Han døde 74 år gammel i 1679 og ligger begravet i krypten i Lunds domkirke.⁶

Peder Vinstrups mildest talt fulde accept af afståelsen har givet anledning til allehånde spekulationer og kommentarer spændende fra regulært landsforræderi,⁷ til at biskoppen på bunden forblev dansksindet og søgte at gøre Skåne så uafhængigt af Sverige som muligt.⁸

Umiddelbart virker Peder Vinstrups holdning mærkværdigt svingende. Naturligvis kan det ikke undre, at han i kirken bad om dansk sejr i 1657, da krigen tog sin begyndelse med den danske krigserklæring i juli måned. Ligeledes kan det heller ikke klandres ham, at han måtte acceptere fredsbestemmelserne, som løste ham fra troskabseden til Frederik 3. og i stedet bandt ham med en troskabsed til Karl 10. Man kan mere end gisne om, at Peder Vinstrup har opfattet svenskekongens togt over Storebælts is som et guddommeligt mirakel og fredstraktaten som en dom over det danske rige. Han kommer ind på det i en landemodetale i Lund den 27. april 1658: De for Danmark ulykkelige hændelser skyldes de manges fattigdom og de fås rigdom, men Skåne fik en bedre skæbne en fortjent.⁹

At Peder Vinstrup har affundet sig med de nye forhold og gjort sin skyldighed overfor de nye magthavere er der intet ejendommeligt ved. Troskabseden til den svenske konge pålagde ham den skyldighed, omend det kunne føles påtvunget.

Men det påtvungne præger ikke Peder Vinstrups handlinger, for han gik langt videre end som så. Da Karl 10. genoptog krigen mod Danmark i august 1658, hyldede Vinstrup ham i et brev af 3/8,¹⁰ for han bad hærskarernes Gud »lyksaliggøre den højvigtige krigs ekspedition, som nu foretages, hans guddommelige navn til ære, Eders Kgl. Majestæt til højpriseligt navn i verden og det ganske rige *med underliggende provinser* til sikkerhed og velstand.«

Det blev ikke den eneste gang, at Vinstrup viste sin tjenesteiver for de nye herrer. Trekvart år efter havde han i et brev til den svenske friherre og generalløjtnant Arvid Forbus, som på dette tidspunkt havde kommandoen over de svenske tropper i Skåne, foreslået en regulær folkeflytning. Især fra Øresundskysten skulle området bosættes med

svenskere. Begrundelsen for dette voldsomme indgreb i Skånes struktur var naturligvis nationale hensyn, at de indfødte skåninger i krigen ikke kunne påregnes at være tro mod de svenske. Men Vinstrup afslører også sin sans for de skattemæssige og pekuniære forhold: »Da kunne Kgl. Maj. og Sceriges krone holde her i landet færre krigsfolk med mindre bekostning«. ¹¹

En sådan holdning kan uanset de nye vilkår for den afståede provins i bedste fald kaldes en smagløs kovending, som er egnet til at sortliste enhver i danske og skåningers øjne, og det er bl.a. også af disse grunde, at Peder Vinstrups eftermæle ofte har været landsforræderens. Bedre bliver det naturligvis ikke, at Peder Vinstrup i den nævnte hyldest til kong Karl beder om, at hans datter og svigersøn – den senere biskop Hans Wandal – må blive skånet, når København bliver erobret. Yderligere belastende bliver det, når man betænker, at Peder Vinstrups servile holdning kunne skyldes en stræben efter økonomisk vinding, for overfor svenskekongen og senere generalguvernøren fremsatte han ønske om, at Halland igen blev knyttet til Lund stift og om at få bekræftelse på forskellige indtægter i Skåne bl.a. Bjerge herreds kongetiende. ¹²

Der kunne dermed synes tungtvejende grunde til at sætte landsforræderiets kainsmærke på denne højtbevagede biskop, som efter trofast tjeneste for Christian 4. – hvis præst og sjælesørger han var – og ligledes for Frederik 3., nu gik disse kongers svorne fjendes ærinde og tilmed føjede spot til skade mod sine tidligere landsmænd ved at ønske svenskekongens sejr over et lemlæstet dansk rige.

Man kunne dog også kalde Peder Vinstrups holdning konsekvent på baggrund af tingenes tilstand i årene 1658-59. Krigen i 1657-58 havde ført Danmark til afgrundens rand, og da Karl 10 genoptog krigen i august 1658, var det for at gøre rent bord og helt udslutte landet og gøre det til en svensk provins, og som mange af sine samtidige må Peder Vinstrup have regnet dette for blot et spørgsmål om tid, og af samme grund kan han have ment, at man lige så godt først som sidst kunne indstille sig på den nye tingenes tilstand; det kan forklare hans holdning en hel del. Andre ting kan gøre dette billede tydeligere. Fra det første øjeblik Karl 10 og Peder Vinstrup mødtes »fandt de hinanden« (Fabricius). Bortset fra at svenskekongen syntes om skånebispens som person, har han også vidst at bruge ham i inkorporationsplanerne, fordi Peder Vinstrup med sin magt og myndighed over kirke- og skolevæsenet var en krumtap i Skånelandenes forsvenskning. Da Vinstrup velvilligt stillede sig til rådighed, gjaldt det for kong Karl om at holde ham i »godt humør«. ¹³

Men Peder Vinstrup har også syntes om Karl 10. Det har åbenbart ligget til hans natur mere eller mindre at beundre dymaniske og temperamentsfulde monarker. Såvel Christian 4. som Karl 10. har stået hans hjerte nær, samtidig med at han har opnået deres fortrolighed uden dog at logre for dem, for Peder Vinstrup var selv en stærk, selvstændig og myndig personlighed.

Måske lige så afgørende som Peder Vinstrups religiøse overbevisning – eller snarere i forlængelse af den – har fredstraktatens bestemmelser været for den politik, han udviste. I Roskilde-fredens § 8 hedder det bl.a. at »alle probster och prester (skole) föllia den biskop eller superintendent och consistorium, som Kon. Mat. i Sverige dem förordnandes varder.«

Med andre ord: Peder Vinstrups stilling som biskop i Lund stift afgang helt af Karl 10., fordi fredsbestemmelserne hjemlede denne ret til at afsætte ham. Der er næppe tvivl om, at Vinstrups forbliven var afhængig af, om han ikke alene ville acceptere Skånes afståelse, men også medvirke til landsdelenes indlemmelse i Sverige. Med Roskildefreden som en gudvillet kendsgerning har Peder Vinstrup bøjet sig og følt, hvad der fremtidig skulle være hans gerning som Skånelandenes stiftchef.

Begivenhederne på Sjælland fra sommeren 1658 med det nye angreb på Danmark grundfæster hans holdning med en enkelt forskydning. Karl Gustavs mislykkede angreb på København i februar 1659 betød en større sandsynlighed for Danmarks overlevelse som selvstændig stat. Det må Peder Vinstrup have taget i betragtning, siden han i det føromtaltede brev fra april 1659 til Arvid Forbus taler om en folkeflytning fra Skånes Øresundskyst, som i stedet skal bebos af svenskere. Det skulle hindre skåningerne i at have forbindelser med deres tidligere landsmænd, sjællænderne, der måske alligevel ikke blev svenske undersåtter.

En anden begivenhed, som nok ikke har undgået Peder Vinstrups opmærksomhed, er, at Karl 10. i august 1659 indsatte sin konfessionarius og feltbiskop, »generalsuperintendent«, Zacharias Kling som biskop på Sjælland.¹⁴ Et par dage efter kom i forbindelse med Naskovs erobring i juli Peder Vinstrup med lykønskninger herover til generalguvernøren i Malmø. Antagelig var det fra kongens side mest tænkt som en praktisk foranstaltning – udover at vise, hvem der regerede på Sjælland! – idet Sjællands biskop Hans Svane var lukket inde i København og derfor ikke kunne udøve sin virksomhed i stiftet. Zacharias Klings opgave blev bl.a. at besætte vakante præsteembeder, hvilket også skete, men nogen større indflydelse fik hans virke ikke. Det afgørende i

denne forbindelse er dog, at Karl 10 brugte sin magt og myndighed til i påkommende tilfælde at indsætte en svensk biskop i et dansk landområde, *hvad Roskilde-fredens bestemmelser gav ham lovhjemmel til i Skåne**. Det kunne gøre Peder Vinstrup utryg og måtte influere på hans embedsførelse.

Derfor forblev Vinstrup aldeles trofast mod sine nye herrer. Om han i tilfælde af afsættelse kunne opnå en betydelig og indflydelsesrig stilling i Danmark, som hans kompetence berettigede til, vil naturligvis forblive ubesvaret, fordi det aldrig blev aktuelt. Interessant i denne sammenhæng, er, at en svensk kommission i 1667, som blev nedsat netop med henblik på at undersøge Peder Vinstrups troskab mod Sverige, når til den konklusion, at biskoppen ikke bør afsættes, fordi han i så tilfælde vil flytte til Danmark, som dermed ville få en »bagvaskerpen« (en förtaligh penna) rettet mod Sverige.¹⁵ Men på det tidspunkt – i 1667 – var situationen en helt anden for Peder Vinstrup end i 1658-59.

Fra 1660 ændrer han holdning, omend han resten af livet forblev loyal mod sin troskabsed til den svenske krone og mod Roskilde-fredens bestemmelser. Denne begyndende holdningsændring skal der vendes tilbage til.

På baggrund af Peder Vinstrups mere eller mindre usikre stilling som skånsk biskop i de første to år, Skåne var svensk, skal man læse nærværende brev til generalguvernør Otto Stenbock angående en præsteansættelse i Frillested (sv. Fridlevstad)-Rødeby sognekald i Bleking. Endvidere ser vi som nævnt i begyndelsen af denne artikel en indirekte tilkendegivelse af almuens holdning til afståelsen. Brevet opponerer kraftigt imod, at studenten Peder Skov af bønderne har »expraciteret« kaldsbrev på Frillested-Rødeby pastorat. Peder Vinstrup gør opmærksom på, at bøndernes kaldsbrev ikke blot er ulovligt, bl.a. fordi det er udstedt uden Vinstrups vidende, men at nævnte Peder Skov ikke kan regnes for pålidelig mod det svenske styre, på grund af at han har slægt i Danmark, og hans broder er Frederik 3.'s generaladjutant; og derfor foreholder han generalguvernøren, hvor vigtigt det er at ansætte pålidelige (dvs. svenskvenlige) præster grundet den »onde og ilde affectionerede Almue« for at »tilholde Almuen til oprichtig troskab at bevise Sverriges Crone«.

Men Peder Vinstrups anliggende er ikke blot at manifestere sin troskab mod Sveriges krone. Langt snarere vil Vinstrup have luft for sin harme over, at der i præsteansættelsesproceduren er handlet udenom ham. I virkeligheden er brevet en belæring om dansk retspraksis i præsteansættelæssager, men som fortsat blev gældende i Skåne.^{15a} Iflg. fredstraktatens § 9 skal alle stænder blive ved deres vanlige ret, lov og

gamle privilegier og friheder. Brevet går endnu videre: Otto Stenbock bliver foreholdt, at Peder Vinstrup er en betydelig person, der kender sit stift og sine præster (og også dem, der er på vej, f.eks. huslærere), og derfor gør generalguvernøren klogt i at samarbejde med og lytte til biskoppen, og netop med tilfældet Peder Skov kan man se, hvor grueligt man kan komme galt af sted, hvis man handler uden Vinstrups nødvendige viden.

Peder Vinstrup fik sin vilje. Peder Skov blev ikke ansat i Frillested, Vinstrups favorit, som iøvrigt var hans amanuensis, Andreas Bager, fik embedet, selv om denne – og det er tankevækkende – ikke blev anset for pålidelig svensksindet. Peder Skov rejste til Fyn, hvor han blev præst, og senere kom han til Brøndbyøster og -vester; her døde han i 1680.¹⁶

Ikke blot viser brevet karaktertræk hos Peder Vinstrup, at han er den selvbevidste og myndige stiftschef, der ikke vil finde sig i at blive overset og overhørt. Rangstridighederne med de svenske biskopper i forbindelse med karl 10's begravelse er en sand guldgrube til belysning af Peder Vinstrup i så henseende, men det viser også en begyndende ændring i hele hans holdning til forsvenskningen af de skånske landskaber, en ændring, som går ud på, at Skåne ikke skal forsvensknes, men skal beholde sine danske lovbestemmelser, og det vil også sige dansk kirkeordning. Uanset det svenskvenlige i brevet begynder med andre ord en anden tone at gøre sig gældende.

Årsagerne hertil er flere, og de skal til slut antydes. Karl 10. døde i februar 1660, tre uger før det her omtalte brev blev skrevet. Svenskerne havde ikke knust det danske rige, de havde tværtimod lidt militære nederlag først ved København i februar 1659, senere ved Nyborg i november samme år og sidst i begyndelsen af februar 1660 i Norge. Dermed var myten om svenskernes uovervindelighed gjort til intet. I eftersommeren og efteråret 1660 kom statsomvæltningen i København, som yderligere har været med til at ændre Vinstrups holdning, idet enevælden må have været vand på hans politisk-teologiske mølle. Gejstlighedens ligeberettigelse med adelen overfor den enevældige konge gav yderligere et plus til Danmark i forhold til Sverige.

Om det ville have tilfredsstillet Peder Vinstrup netop i præsteansættelser, hvis enevældens tilstande var blevet rådende i Lund stift, turde være tvivlsomt. Hans svigersøn, Hans Wandal, skrev Jus Regium, den enevældige konges rettigheder, herunder om hans ret til at kalde gejstlige til deres embeder, Just i de år Jus Regium blev til (1663-72), blev denne kongelige ret stilfærdigt gennemført, som eliminerede Kirkeordinansens og Riber-artiklernes bestemmelser om menighedernes præ-

stevalgret. Det vil sikkert ikke have anfægtet Peder Vinstrup, men det ville nok ikke have huet ham at skulle gøre som det blev pålagt bisperne i enevældens Danmark, at når en præst mødte med kaldsbrev, skulle biskoppen før ordinationen give meddelelse herom til Kancelliet, så brevet kunne få kongelig godkendelse.¹⁷

Det er faktisk sådanne tilstande Peder Vinstrup advarer imod i nærværende brev, for det, som han ønsker, er, at biskoppen har det afgørende ord ved præsteansættelser, det skal ikke være kongen, eller som i Skåne generalguvernøren på svenskekongens vegne.

*) Det var naturligvis en forudsætning, at denne traktat blev stadfæstet, når fred påny blev indgået mellem Danmark og Sverige. At dette rent faktisk skete i maj 1660, kan dog ikke bortforklare, at i hvert fald danske (og adskillige skåninger!) ved angrebet i august 1658 betragtede Roskilde-freden som annulleret, men spørgsmålet er, om Peder Vinstrup mente det samme, han var i alle tilfælde ikke løst fra sin troskabsed til svenskekongen, og udfaldet af krigen var usikkert, en situation, som næsten gentog sig for ham i 1676-77 under skånske krig.

Noter

1. Disse indsattes i de danske lensmænds sted.
2. Halland, der var afstået (eller rettere pansat på 30 år) allerede i 1645, fik en guvernør, der sad i Halmstad.
3. Knud Fabricius: Skånes overgang fra Danmark til Sverige I-IV, bd. 1, p. 43 ff.
4. En sådan kunne Tage Thott til Skabersø måske have været, men han døde i beg. af 1658, tilmed var han 78 år.
5. Lund stift omfattede fra 1645 (og gør det endnu) Skåne og Bleking (og til 1660 Bornholm). Halland blev ved pantsættelsen efter Torstenssonkrigen i 1645 lagt under Gøteborg stift.
6. En dybtgående skildring af Peder Vinstrup er Karl F. Hanssons afhandling: »Lundabiskoppen Peder Winstrup före 1658« samt tillægget »Peder Winstrup som svensk biskop 1658 – 1679. En utblick.«
7. Således Bjørn Kornerup i Den danske Kirkes Historie, bd. 4, p. 302.
8. Fabricius a.a., bd. 1, p. 79.
9. Landemodetalen er gengivet i Hansson a.a. p. 277 ff.
10. Fabricius a.a., bd. 1., p. 89. Lunds stifts herdaminne (Lsh) serie 2, bd. 1; p. 113.
11. Fabricius a.a. bd. 1, p. 56, Hansson a.a. p. 396. Baggrunden for brevet er utvivlsomt afsløringen af »Malmø-sammensværgelsen« i februar-marts 1659, hvor skåninger i og udenfor Malmø med hjælp fra København arbejdede på at erobre Malmøhus. Sven-

skerne opdagede sammensværgelsen. 3 ledere blev henrettede, og 2 præster landsforvist.

12. Fabricius a.a. bd. 1, p. 61; Lsh. serie 2, bd. 1, p. 114.

13. Fabricius a.a. bd. 1, p. 53.

14. Den danske kirkes historie, bd. 4, p. 302; Kirkehist. Saml. R1, p. 132 ff.

15. Lsh serie 2, bd. 1, p. 115; Hansson a.a. p. 408.

15a Vinstrup har forordningen fra 1629 (med senere indskærpelser) i tankerne, ifølge hvilken ingen student måtte prøveprædike uden testimonium fra universitet, og kaldsbrev måtte ikke udstedes uden forudgående bispeeksamen.

16. Aug. Hallenberg: Blekings almoge efter Roskilde Fred p. 195 ff. Wiberg: En alm. dansk præstehistorie bd. 1, p. 228; Fabricius a.a. bd. 1, p. 90.

17. Den danske Kirkes Historie bd. 4. 357 ff, 364 f. Den kgl. valgret blev knæsat foruden i Kongeloven af 1665 også i Danske lov af 1683; *ibid.* p. 389 f.

HØIVELBAARNE HER GREFVE RIGS RAAD FELDTMARSKAL OCH GENERAL GOUUERNEUR, Gunstige Herre.

Eders Høigrefl. Excell. takker jeg underdanigen oc ydmygeligen for den naadige Consession, at min gammel Ammanuensis maa beforders til Præstekald udj dette Hertugdøm. Belangendis Peder Skov, som hafver besøgt Eders Høigrefl. Excell: om Frillested Præstekald udj Bleging, da foraarsages jeg at tilkiende de aarsager, hvorfor jeg icke kand approbere det kaldsbref, som ehr vrichtigt oc uloflig. Nemlig (1) hand uden min forskrifvelse hafver understaet sig at affectere forⁿ. kald; eftersom jeg hafver paabiudet oc befalet alle mine Prouster, at ingen uden mit videnskab oc forskrifvelse maa af dennem tilstædes at affectere præstekald her udj Landet, icke alleniste af den myndighed, som jeg hafver felles med Sverriges Riges Biscoper, men fornemmelingen for den Aarsages skyld, at efterdj Almuen her udi Landet ehr Sverriges Crone icke vel bevaagen, som enhver vitterligt ehr, da ehr det fornøden vel af mig at considereres, at Almuen her udj Landet icke faar saadanne Præster, som skulde cooperere med dennem imod Sverriges Crone; thi efter at studiosi, som ere fødte her udj Landet, hafver forhvervet mine approbatz seddeler, hafver jeg fornummet, at nogle af dennem icke siunes at mene Sverriges Crone troligen, formedelst det, at de enten hafver slecht oc venner udj de andre provincier under Dannemarkis Crone, eller oc fordj de ere familiariter bekiendte med den onde oc ilde affectionerede Almue her udj Landet etc, derfor, at vacerande Præstekald kunde forsiunes med de Personer, som baade

selfve ville være tro, oc tilholde Almuen til oprichtig troskab at bevise Sverriges Crone, som de hafver svoret, da hafver jeg efter mit Jurement oc Min Eed for got anseet, self at udvelge Personer til vacerende præstekald, efterdj jeg kiender deris humeur. Særdelis at mælde om Peder Skov, som uden mit Vidskab oc Samtøche hafver affecteret for^m. kald, da hafver hand tilmed brødre, som tiener Kongen udj Danmark, at hvilche de ene er General adjutant, och derfor kand jeg iche forsichre Sverriges Crone om hans troskab, dersom danske folch kunde gjøre indfald her paa Landet, oc særdelis udj Bleging, hvilchet Gud afvende oc forhindre.

For et Aar siden blef en Person i ligemaade uden mit vidskab kaldet af Bønderne til Farholt kald udj Helsingborg Lehn, men fordj jeg viste at Sverriges Crone iche kunde være forsickret om hans troskab, da forskøid jeg hannem, oc forordnet en anden til præst udj hans sted, hvilchet naadigst befaldt kongl. Mt. nu salig højloflig ihukommelse, der Bønderne derimod suplicerede, hvilchet velbaarne Monsieur Taubenfeld vitterlig ehr.

(2) Ehr Peder Skov en gift Mand, som hafver Hustru oc Børn, hvilchet jeg iche viste, der hand min approbats seddel bekom, oc hand hafver drefvet Kiøbmandskab i Rønneby udj nogle Aar, hvor ved hand er blefven vel bekient med Almuen udj Bleging, særdelis udj i Frillested oc Rødeby sogner saa at hans sind hafver midlertid været henvent fra Bogen oc Bibelen til verslig Hantering; Hvorfor hand oc hafver affecteret for^m. Præstekald imod Synodale statutum, Liudendis saaledis, at ingen gift Person, som hafver Hustru, maa affectere Præstekald, hvor der er Præste-Enche med smaa faderløse Børn paa det de iche forssetteligen skulle forskiudes, hvilchet er Synd oc Samvittigheds verch. Udi Frillested kald er en ung fattig bedrøftet Enche med smaa faderløse børn, hvilche Peder Skov videndis oc forsetteligen achter at forskiude, men jeg iche kand det med en god Samvittighed samtyche, befrychtendis, dersom jeg det gjorde, at Gud vilde det strafve; (3) hafver Her Cortizf Vlfelds Grefinde i disse dage sendt mig Bud, at hun paa sin Herres vegne ingenlunde vil bevilge Peder Skov for^m. Frillested Kald, som hand uden hendes vidskab oc Samtøche underfundeligen hafver affecteret Kaldsbrevet, som hand af Bønderne hafver expracticeret, ehr udj sig self vrichtig, oc K. Mt. præjudicerlig, i det Prousten, som er ofver annexen Rødeby, som er Kongens Sogn, iche hafver approberet oc beseglet samme kaldsbref.

Jeg ydmygligen oc underdanigen forsseer mig dertil, at Eders Højgrefl. Excell. denne min Erklæring med Naade oc Gunst optager, oc

mig assisterer udj det som kand være baade Gud til Ære, oc Sverriges Crone til tro oprichtig tieniste, oc den fattige bedrøfvede unge Enche med sine faderløse Børn udj Kaldet til trøst.

Jeg hermed befalder Eders Højgreffl. Excell. med Højvelbaarne Greffinde oc Gemahl, sampt greffl. Børn under den Allerhøjestes trygge Beskiermelse, forblifvendis

Eders Højgreffl. Ecell:

Lund d. 3. Martii

Aar 1660

ydmyg oc villig Tienere

Peder Vinstrup

Summary

In 1657 the Danish King, Frederik III, declared war on Sweden. It proved disastrous to Denmark, as the hard winter enabled the Swedish King Karl X Gustav, to walk over the ice of the Great Belt in January 1658, thus threatening Copenhagen. This got the panic-stricken Danes to make peace on 26th February 1658 resulting in all counties east of the Sound being ceded to Sweden.

The Scanian Bishop, Peder Vinstrup, who had held the bishop's chair since 1638, accepted the peace terms. In 1658-1659 he assisted the new rulers, and it came to a mutual understanding between him and Karl X; the Bishop became useful to the Swedish King, being able to exercise authority over school and church and consequently over the Scanian opposition too. In August 1658, when Karl X resumed the war against Denmark, Vinstrup might have thought this to be the end of the independence of the Kingdom of Denmark, and he asked God to bless the warfare of the Swedish King. In May 1659 he suggested a deportation of Scanians from the coast along the Sound up into Sweden and to replace them with Swedes, and in August the same year he saluted the Swedish army for having captured Nakskov.

This exaggerated persistence of supporting the Swedish struggle against Denmark has often been characterized as treason, but Vinstrup's conduct must be seen in the perspective of his conception of God's punishment of Denmark, using Sweden as a chastiser, of his admiration of Karl X Gustav, and of the fact that the Peace Treaty of Roskilde allowed the Swedish King to dispose of him, if he resisted the Swedification of Scania.

Vinstrup, however slowly changed his attitude, because Sweden

didn't succeed in crushing the Danish Kingdom; this was due to the fact that in February 1659 the Swedes were defeated outside Copenhagen, again in November 1659 at Nyborg, and again in February 1660 in Norway. Karl X's death in February 1660 further motivated Vinstrup to resist the Swedification of his diocese and insist upon an unchanged Danish church as promised in the peace treaty. So he warns the Swedish Governor General in Malmoe that it is against the Danish law in force that the peasants issue a deed of institution (i.e. an employment letter for a parson or a student applying for a post) without the bishop's knowledge. This letter is an example of Peder Vinstrup's growing change of attitude. Also the letter indirectly reflects the hostility that the common people in Scania felt against the Swedish Rule.

Sognepræst Paul Erik Engelhardt
Haraldsted præstegård
4100 Ringsted

Om sjælens forlængsel

En billedrække i Kippinge kirke

Af Tue Gad

»Som en slumrende Tornerose har Højsangens skønhed ligget gemt bag fortolkningernes vildnis.« Med disse ord indledte J. Østrup i 1900 sin gendigtning af bibelens pragtfulde sanselige bryllupssange, som han tillige gjorde forståelige for os ved at fremstille dem på den kulturhistoriske baggrund de oprindeligt hørte til. Sådant havde allerede Herder læst Højsangen og gendigtet den som »Lieder der Liebe« 1778, og det er vel også den almindelige opfattelse i vor tid.¹ – Den anden opfattelse, den som var rådende i over 1800 år, beskriver Østrup således: »Engang optagen i den hellige skrifs kanon var Højsangen voldgivet rabbinerne og theologerne, som nu skulde strække den frem og tilbage på fortolkningernes Prokrustes-seng. Man så jo strax, at Højsangen var en sang om kærlighed, tilmed holdt i ret vovede udtryk. Men som led af kanon var den jo tillige en hellig bog. Der var da kun en redning mulig. Der måtte være en dybere, allegorisk mening, der måtte være tale om en højere, oversanselig forening. For Jøderne blev det foreningen mellem Jahveh og Israel, ... for de kristne blev det i analogi hermed foreningen mellem Kristus og menigheden.«

Denne allegoriske læsning af Højsangen har imidlertid været grobund ikke blot for uendelige spidsfindigheder, men også for inderlig fromhed og høj poesi, som i Danmark hos Brorson, han der aldrig blev træt af at digte om kærligheden mellem brudgom og brud, mellem Jesus og sjælen. Blot vi nævner »Den yndigste Rose« – spiret af Højsangens »Jeg er en rose i Saron« – så blegner Østrups Tornerosebillede. Også før Brorsons og pietismens tid, i 1600-tallet, var der fromme sjæle her i landet, der ikke havde nok i ortodoksiens forkyndelse af den rette lære, men måtte give udtryk for en personlig religiøsitet og hertil kunne bruge Højsangens elskovspoesi. Det skete i andagtsbøger på vers og prosa, undertiden også i billeder, og en sjælden gang kom sådanne billeder frem i kirken.

Det var tilfældet i Kippinge på Falster, hvor man i 1680 lod male en række allegoriske billeder af den hengende sjæl.

Kippinge kirke er noget for sig selv. Ja det er for så vidt enhver af vore gamle landsbykirker, det er jo det der er så fascinerende ved denne skat i vort landskab, at de på uendelig vis varierer det samme mønster. Men dog er der noget særligt ved Kippinge: det var en valfartskirke.² Engang i senmiddelalderen var her sket det mirakel, at

hostien blødte. Så valfartede folk til »det hellige blod«, tre præster og to degne måtte der til for at klare de daglige tjenester. Kirken blev rig af offergaverne, og Christian II kunne »låne« vældige summer af »sakramentet«. Peder Palladius og andre reformatorer gjorde behjertede forsøg på at få overtroen standset, men det lykkedes åbenbart ikke, for i 1600-tallet søgte folk hertil i tusindvis året igennem. Det vakte bekymring; præster på Lolland hævdede, at selv om nogle blev helbrede ved Kippinge kirke, så var det Satans værk. Folk skulle holde sig til deres egen sognekirke, og den i Kippinge burde rives ned. Men andre præster mente, at man ikke måtte fortænke dybt elendige mennesker i med fortrøstning at anråbe Gud om hjælp i Kippinge. Og hvis deres bøn så blev opfyldt, da var det Guds vilje, som vi ikke skal granske i. 1687 kom striden op på højeste plan, da en tiendekommission foreslog kongen at forbyde afgudstjenesten i Kippinge; men Kingo, stiftets biskop, gik imod sine verdslige kolleger i kommissionen: det er ikke afguderi, thi der holdes prædiken for folket om Gud, Han som alene har magt til at helbrede hvor og når Han vil, desuden har kirken hidtil af sine midler hjulpet mange både på Falster og Lolland. Kingo fik medhold hos majestæten, som i 1692 selv besøgte kirken med dronningen og et stort følge og bidrog med et anseligt offer. – I 1700-tallet fik man det så drejet derhen, at *kilden* ved kirken var en sundhedsbrønd, og så var der ikke mere teologiske betænkeligheder. Dog ved århundredets slutning var valfarterne og offergaverne hørt op. – Men i 1600-tallet strømmede man endnu til, og både før og efter de prøvelser, som de svenske tropper bragte over Falster, blev Kippinge kirke rigt begavet. Kirkebogen nævner hvad der blev sendt af lysestager, alterduge, sølvsager og andet fra København, fra Nakskov og Nykøbing, fra Kolding, ja fra Trankebar. Og kirken fik i denne tid et prægtigt udskåret og malet inventar,³ som for størstedelen er bevaret og smukt konserveret: ikke blot altertavle og prædikestol, men loftsmalerier, pulpitur, døbefont med himmel, skriftestol med relieffer – og et *korgitter*, som danner skel mellem skib og kor.

Korgitteret består af en væg forneden, inddelt i felter, derover en række snoede søjler, hvorimellem man ser ind til alteret, og øverst en gesims med udskårne gavle og figurer; i midten er der en tofløjet portal med en gavl over. I 1680 blev korgitteret stafferet og forsynet med malerier af Hans Lauridsen Maler fra Næstved. I topgavlen malede han Kristi gravlæggelse, et billede som flugter med altertavlens to ældre malerier af Korsfæstelsen og Opstandelsen. Og på felterne forneden malede han de billeder som her skal beskæftige os. Der er tolv ialt, fem

ud mod skibet, syv ind mod koret. Hvert af dem viser Højsangens brud i en ny situation, og over hvert billede står et firelinjet vers som forklarer meningen, der ellers ikke altid ville være let at forstå. Disse billeder adskiller sig fra kirkens andre billeder ved at de ikke fremstiller begivenheder eller personer kendt fra bibelhistorien, men derimod en idé. »Bruden« er ikke nogen historisk person, men et billede på den troende selv, som kan identificere sig med hende. Billederne er anbragt på en plads hvor de ikke kan ses af hele menigheden under gudstjenesten; de er altså kun tilgængelige for den enkelte andagtssøgende. De danner ikke nogen fortløbende fortælling, men hver af dem kræver fordybelse, meditation – som billederne i en andagtsbog.

De stammer også fra en andagtsbog, den bog som Hans Lauridsen har haft for sig da han malede, og som han måske har fået forelagt af sognepræsten Claus Heiche, der var præst her fra 1660-96. Bogen, hvoraf et eksemplar findes i Det kgl. Bibliotek, hedder

Hohe geistreiche Lehren und Erklärungen Über die fürnembsten Sprüche dess Hohen Lieds Salomonis von der Liebhabenden Seele, das ist, der Christlichen Kirchen und ihrem Gemahl Jesu Christo.

Den er trykt i Frankfurt 1622 og forsynet med kobberstik af Jacob von der Heyden. Forfatteren, som kun nævnes med sine forbogstaver D. S. er *Daniel Sudermann*⁴, en fængslende personlighed, som forekommer at være i mærkelig overensstemmelse med den uregerlige Kippinge kirke.

Daniel Sudermann levede til sin død (efter 1631) i Strassburg, hvor han var knyttet til et evangelisk kannikesamfund, »Bruderhof«. Han var uhyre flittig som samler og afskriver af gamle bøger, især mystikernes skrifter. En del fik han også trykt, bl.a. talrige åndelige sange. Han var født i Liège 1550, døbt som katolik, men gik i kalvinsk skole, hørte også luthersk prædiken, fulgte gendøberne og blev åndelig tilhænger af den forkætrede reformator Caspar Schwenckfeldt, hvis skrifter han udgav. Det var Sudermanns overbevisning, at de konfessionelle stridigheder, som splittede Europa på liv og død, var af underordnet betydning. Hvordan kirken skal regeres, hvad dogmerne lærer, og hvordan sakramenterne forvaltes, det er ydre ting. Hvad det gælder er at elske Jesus og følge Ham efter. Sudermann henter sin inspiration hos middelalderlige mystikere, især hos Mester Eckeharts elev Johannes Tauler, men han når ikke til unio mystica. For ham sker foreningen med Gud først efter døden; men vejen dertil har han fundet beskrevet hos mystikerne, og nu vil han som formidler gøre deres erfaring tilgæn-

gelig for menigmand, for fromme kristne af alle konfessioner. Om menneskers forhold til hinanden har han derimod meget lidt at sige, og om synd taler han sjældent.

Om Højsangen siger han i indledningen til »Hohe geistreiche Lehren«, at den er en åndelig bryllupssang, en profeti om Kristus og Hans kirke. Ved kirke forstår han åbenbart ikke institutionen, men de kristne, dvs. de åndelige mennesker, som er indpodet i Kristus. De sanselige mennesker forstår ikke Højsangen, de tyder den kødeligt, »nach den Affecten der fleischlichen Liebe,« fordi de elskendes adfærd og samtale beskrives deri. Kun det troende hjerte, som er fyldt af Guds kærlighed, hører den åndelige stemme.

Sudermanns bog om Højsangen er ikke en gendigtning eller udlægning af den hele, men en fortolkning af en række udvalgte »ord« eller sætninger, oftest ikke et helt vers, men kun et fyndord, ein Spruch. Bogen er i virkeligheden en række uafhængige blade, hvert indrettet på samme måde: først bringes skriftstedet, så et kobberstik der illustrerer, derefter et digt eller flere og prosakommentar dertil, alt rigt forsynet med henvisninger til andre skriftsteder i bibelen og hos »åndelige lærere«. Den samme tanke udtrykkes altså både i fyndord, i billede, på vers og på prosa, på lignende måde som i tidens yndede genre, emblem-bøgerne.

I det udvalg Sudermann foretager af Højsangen, har han stor set undgået det intime og sanselige. Han vælger især de ord der udtrykker længsel, ikke forening; og her er maleren i Kippinge med sine tolv billeder udaf Sudermanns 67 gået videre i samme retning: Vi møder kun bruden/sjælen, ikke brudgommen, undtagen i det ene billede, hvor han skjuler sig bag væggen.

Når vi sammenholder malerierne i Kippinge med Sudermanns bog, ser vi at maleren samvittighedsfuldt har gengivet stikkens idé og også alle detaillere, hvor ikke det ændrede format (i højden i stedet for i bredden) har hindret det. Men dernæst har maleren rigtignok med en vældig farveglæde kunnet føje til at sit eget. Stikkene er ret tørre og skematiske, uden atmosfære, de giver blot ideen; malerierne derimod stråler af liv og fantasi. Det er tydeligt nok den samme unge kvinde på alle billederne, undtagen der hvor hun er sort men yndig, og Hans Lauridsen har givet hende forskellige ansigtsudtryk i de forskellige situationer, men han har jo en noget håndfast måde at male ansigtet på. Kjolerne derimod behersker han: på hvert billede har han givet hende en ny og farverig dragt. Også tårne og mure i baggrunden er rigt varieret, jorden hun træder på er blevet frodig og levende, og himmel-lyset stråler gyldent over skyer og blånende himmel.

Sudermanns kobberstikker har nødtørftigt gengivet hans idé, men ikke selv lagt megen kunst i udførelsen. Til gengæld har Sudermann så på vers og prosa givet sin læser et righoldigt stof til meditation, hvor vi i Kippinge må nøjes med et lille ubehjælpsomt vers til hvert billede, måske forfattet af præsten Claus Heiche. Og en væsentlig ting mangler i Kippinge: Sudermann anfører hver gang skriftstedet som motto for billedet, men i Kippinge henvises blot til et af kapitlerne i Højsangen, uden at vi får at vide hvilket ord der menes, og i mange tilfælde er det ikke til at slutte, hverken af billedet eller verset. Vi må tænke os, at præsten har måttet forklare billederne for de andægtige, som ofte alligevel ikke har kunnet læse versene.

Vi vil nu betragte de tolv billeder hver for sig. Vi begynder på korgitterets vestside, ud mod skibet. Længst mod syd har vi her et billede (*fig. 1.*) af bruden med krone – brudekrone – på de flagrende lokker; hun står i det fri med Jerusalems tårne i baggrunden og hælder noget flydende fra en kande op i en flad skål, og fra skyen sender Jesu navn JHS sine gyldne stråler ned over hende. Det tilhørende vers lyder:

Dit Naffn Den udøst Salve
 Jesu, Mod Kaarsens Galde
 Giffver Stor Siele trøst
 I Hiertet Oc i Brøst.

Det ord der illustreres er Højsangens 1,3, som i Christian IVs bibel⁵ lyder: »Dit Naffn er en udøst Salve«. Salven er lægende og lindrende, det gængse lægemiddel. Men denne salve kommer fra Jesu navn. Sudermann udlægger udførligt, at navnet Jesus betyder saliggører (Mt. 1,21), og det er navnet over alle navne (Fil. 2,9). Navnet Christus betyder den salvede, og Hans gode salve er Hans ånd og fuldkomne guddommelighed; med Helligåndens gaver bliver den troende sjæl salvet, så at kødet ikke trættes i at tjene Gud. Salven består af olie (Vulgata har »oleum effusum nomen tuum«), og olien har tre egenskaber: den oplyser, den læger og den nærer. Således oplyser Jesu navn vort hjerte og læger det og nærer det.

Det næste billede (*fig. 2*) viser os bruden i et lignende landskab. Nu sidder hun på en firkantet stenblok med foldede hænder og blikket vendt mod det høje, hvor et himmelsk øje midt i en vældig gylden sol spreder sine stråler ud over de blå skyer, der danner kredse uden om hinanden. Verset lyder:

Lad Mig nu For Dit Øye,
 Som Du Offver mig Nøye
 Altid Fører Faderlig,
 Fred Finde Eviglig.

Fig. 1.

Skriftstedet er 8,10: »Da bleff jeg for hans Øyen, lige som den der finder Fred.« Billedet illustrerer altså begreberne det himmelske øje og fred, og Sudermann henviser til 1. Thess. 5,23: »Oc hand, som er

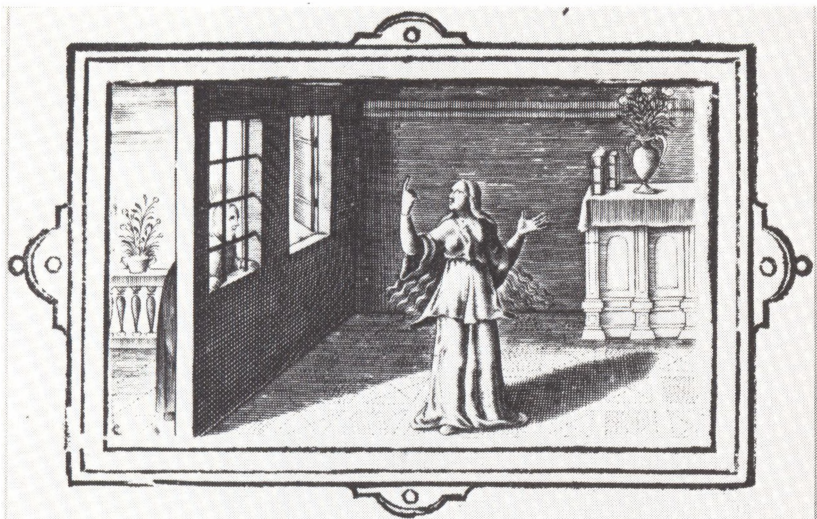
Fig. 2.

Fredens Gud, hellige eder i alle maade« og til Joh. 14,27: »Min fred giffuer jeg eder.«

På det tredje billede (fig. 3) står bruden i sin stue og gestikulerer med

Fig. 3.

hænderne, mens brudgommen står udenfor og ser ind gennem gittervinduet. Maleren har nøje gengivet kobberstikkets skildring af både brudens bevægelser og brudgommens stilling med hænderne i vindues-

karmen. Men ændringen i formatet har gjort, at maleren kun har fået gittervinduet med, mens kobberstikkeren har både et vindue og et gitter. Til gengæld har maleren fået plads til at vise husets røde tag og anbringe en hylde med bøger foruden den der står på bordet ved siden af blomsterkrukken. Verset lyder:

Bag Wegg'n Iesus Sig Skyler
 Att Sielen Der For Hylter,
 Oc titt Maa Trøstløs Staa,
 Oc med sig Selff Raadslaa.

Billede og vers skal illustrere v. 2,8 og 9: »Der er min Vens Røst ... See, hand staar bag vor Væg, oc seer igiennem Vinduet, oc kiger igiennem Sprinckelet.« Kobberstikkeren har altså fået plads til både vindue og »sprinckel«, og Sudermann bruger begge dele i sin udlægning: Herren skjuler sig for sjælen, den føler frygt og mismod ved gitteret, mens det åbne vindue betyder at lyset og Guds nåde når ind til sjælen. Men selv om maleren kun har et gittervindue, og verset kun taler om sjælens trøsteløshed, så kan vi jo se, at Herren er nær.

Det fjerde billede (*fig. 4*) findes på den ene fløj af portalen. Her ser vi bruden på vej op mod Golgatha, hvor en stige fører op til korset. Fra skyen rækker Guds hånd ud med et reb, som er bundet til brudens håndled: hun bliver altså draget opad mod korset på Golgatha og derfra videre til himlen. Verset lyder:

Fig. 4.

Ach Iesu Du Mig Drage,
 Oc Til Dig Selff Optage:
 Thi Werden Hindrer Mig
 Offte Saa Svigelig.

Der henvises til Højsangens 1. bog, og her lyder begyndelsen af v. 4:
 »Drag mig effter dig, saa løbe vi.« På stikket i bogen er der en lang vej
 hen til Golgatha, men på maleriet der går i højden, er det et stejlt
 bjerg, hvor hun vil have frygtelig møje med at nå op.

Det femte billede (*fig. 5*), den anden fløj af portalen, viser os bruden
 vandrende ud i det åbne, bort fra skoven; hun folder hænderne og ser
 op mod skyen hvor JHS lyser. Verset lyder:

Skynde Dig Min Brud Oc Kom,
 Oc See Dig Ey Lenger Om
 Till Werdens Onde Dyder,
 Som ieg Dig høyt forbyder.

Billede og vers skal illustrere vers 4,8: »Kom min Brud aff Libanon«. Sudermann udlægger, at Libanon står for denne verdens lyster, som sjælen tager afsked med. På stikket er træerne triste grantræer, men ikke på maleriet, så man kan fristes til at fortolke billedet på en anden måde, at bruden træder glad ud i landskabet, som i v. 2,10-11: »Stat op, min Vænniste, min Deylige, og kom hid. Thi see, Vinteren er fremfaren, Regnen er offuergaen oc borte.« Men det er ikke meningen.

Fig. 5.

Verset fastholder det dualistiske syn, som Sudermann udtrykker således: »Der Bräutigam ruffet seine Braut, und fordert sie ab von dieser Welt.«

De fire felter på korgitteret nord for portalen har ingen billeder; de har sikkert altid været skjult for blikket, måske af den store skriftestol, som nu står inde i koret.

Vi går da ind i koret og betragter korgitterets malerier på østsiden. De to sydligste felter er næsten dækket af degnestolen; de har spor af udsmykning, men næppe af vores Højsangs-serie. Den begynder derimod på det tredje felt, og her ser vi (*fig. 6*) en illustration af v. 1,5-6: »Jeg er sort, Men meget lystelig (dvs. yndig), I Jerusalems Døtter ... Seer icke paa mig, at jeg er saa sort, Thi at Solen haffuer saa brent mig.« Bruden er da her mørklødet som en mulat, med lange sorte lokker, en lys perlekrans på den mørke hals og i en nydelig gylden kjole. Hun træder ind i det tomme kammer og møder Jerusalems døtre, fire blege damer med opsat hår og lidt måbende udtryk. Verset lyder:

Om Ieg End Sort seer ud,
Dog Er Ieg Christi Brud, -
Saa har Mig Solen Brendt,
Oc titt Mitt Hierte Klemt.

På stikket er der foruden de fire damer også en skægget mand som peger. Ham har maleren ikke fået med, og han er da også overflødig. Men på stikket er der en tydelig forskel på de to indgange: bruden kommer ind gennem den snævre port, Jerusalems døtre gennem den brede; den forskel har maleren ikke kunnet få med. Sudermann udlægger, at bruden står for Guds folk, de andre for verdens højlærde og rige. Hun er sort, det betyder at hun lider forfølgelse og trængsel, såvelsom anfægtelsens hede; og en enfoldig ydmyg kristen har ikke megen anseelse hos verdens børn; men skøn er jeg, siger hun, hvormed betegnes sjælens og det troende hjertes indre pryde.

Det næste billede (*fig. 7*) er på den ene af dørfløjene. Her ser vi bruden igen som på portalens anden side på vej mod Golgatha, som også her er en meget stejl klippe. Nu får hun ikke hjælp af et reb fra himlen, men slæber selv på et vældigt kors; og nu har hun krone på hovedet, er prægtig klædt i rødt og har sko på fødderne. Verset lyder:

Mitt Kaars Ieg tager Paa,
Ved Det Skal Ieg Oc gaa
Igiennem Mangen Trengsel,
Till Himmelen Min Lengsel.

Både billede og vers synes jo at være illustration til Jesu ord til disciple-

Fig. 6.

ne om at tage deres kors og følge ham efter (Mt. 10,38). Men der henvises til Højsangens kap. 7, og der begynder vers 1 med ordene: »Hvor deylig er din Gang i Skoene, du Fyrstis Daatter.« (Verset fortsætter: »dine Lænders Bøininger ere som Smykker, Værk af Kunstnerhaand« og vi ser for os bruden danse ved brylluppet i orienten, men sådan læser en troende sjæl ikke teksten.) Sudermann udlægger, at Kristus er fyrste over alle skabninger, og kirken er hans datter. »Hvor skøn er din gang i skoene, du fyrstedatter!« nemlig når vi følger Ham efter på korsets vej gennem smerte og skam. – Men denne udlægning er ikke umiddelbart formidlet til de danske betragtere; de ser derimod,

uafhængigt af Højsangen, et billede af den fromme der tager sit kors og efterfølger Kristus.

Også det næste billede (*fig. 8*), på den anden dørfløj, viser os bruden med det store kors, som hun her støtter mod jorden. I baggrunden ses Jerusalem og Golgatha. På stikket står hun på en flad bakke, men som en følge af maleriets ændrede format er den her blevet til en top. Verset lyder:

Ved Kaarsett Ieg mig Holder,
 Thi Det Mig Vel Skal Volde,
 Att For Pinactighed
 Ieg Faar En Ævig Fred.

Verset rummer ingen hentydning til Højsangen. Det gør billedet heller ikke, – før vi ser nærmere efter: Med den ene hånd holder hun korset, men med den anden trykker hun en rund tingest ind mod brystet, og derom taler skriftstedet i Højsangen 1,13: »Min Ven er mig en Myrrha busk som henger imellem mine Bryst.« Sudermann udlægger, at myrrha er en bitter saft, der flyder fra det kostelige myrrhatræ; den betyder Vor Herres Jesu Kristi kors og lidelse; det er den myrrhabusk, som den kristelskende sjæl bærer mellem sine bryster, dvs. i sit hjerte.

Det fjerde billede (*fig. 9*) har også bruden og korset, men nu ligger det på jorden; bruden i blomstret bluse og rød nederdel står op og spiller på harpe, men hendes fod er lænket til korset. Verset lyder:

Fig. 7

Fig. 8.

Fig. 9.

Off'r Kaarset Ieg Mig Glæder,
Oc Paa Min Harpe Leger
Till Lammens Bryllups Sang,
Did Kommer ieg en gang.

Heller ikke her ser vi umiddelbart nogen forbindelse til Højsangen, derimod til Johannes' Åbenbaring, hvor Lammet er et andet billede på Kristus. Hun spiller altså på harpe til den sang der lyder fra himlen, fra Lammets trone. Men skriftstedet er Højsangens 1,4: »Vi glæde oc fryde os offuer dig.« Sudermann citerer 2. Kor. 1,5: »Thi ligesom vi haffue meget aff Christi Pijne, saa bliffue vi oc rijgelige trøstede formedelst Christus.« Og han digter:

Dann was köndte mir zu schwer falln,
 So du mir doch hilffst auss dem alln?
 Drumb trettet her, beyd frühe vnd spaht,
 Die Gott wie mich begnadet hat,
 Vnd lasset vns preisen vnd lobn
 Diss höchste Gut im Himmel drobn
 Auch mit höchster ewiger Freud
 Vergessen all Trübsal vnd Leyd,
 Vnd sprechen: Ehr sey dir beweisst.
 Gott Vatter, Sohn, heyliger Geist.

Det er fælles for disse tre billeder, at de ikke illustrerer Højsangens tekster, men allegorien derover; de taler direkte om den troende og korset, lidelsen, som enhver må tage sig på sig i fortrøstning til forløsningen.

På de næste tre billeder er vi derimod tilbage i Højsangens verden.

Fig. 10.

Billede nr. 5 (*fig. 10*) viser os brudens kammer med en vældig og tom himmelseng. Det er nat, hun træder ind med en lysende olielampe i hånden og siger:

Min Brudgom er gaaen ud.
 Fra Mig Sin Arme Brud.
 Ach, Der For Maa ieg Søge
 I Ley oc Seng med Møde.

Verset svarer nøje til skriftstedet 3,1: »Jeg lete om Natten i min Seng, effter den som min Siel elsker, jeg lete, men jeg fant hannem icke.« Sudermann udlægger, at sengen betyder hendes hjerte, og natten allehånde anfægtelser: den troende sjæl søger ofte sin elskede i sit hjerte, men finder ham ikke, før hendes hjerte er rensset.

Det sjette billede (*fig. 11*) viser os også bruden i sit kammer; hun er nu ved at stå op fra himmelsengen og tager tøflerne på for at lukke op; slåen på døren er meget fremtrædende. Hun siger:

Nu Staar Ieg Op hand bancker,
 Mine Tancker Sammen Sancker,
 Att Lucke Hannem Ind
 I Hierte Siel Oc Sind.

Billede og vers illustrerer vers 5,5: »Da stod jeg op, at lade op for min Ven.« Herover digter Sudermann:

Also thu auch, stehe auff nun mehr
 Vom tieffen schlaff der Sünden schwer,
 Vnd lass deinen Geliebten ein,
 So wird Er das Abendtmal rein
 Halten mit dir, auch du mit Ihm.

Det syvende og sidste billede (*fig. 12*) viser os bruden sovende i sin himmelseng, ganske realistisk malet med lukkede øjne og halvåben mund. Det er nat, men olielampen lyser. Verset lyder:

Om ieg end Lidet Slummer
 Aff Sielens Angst Oc Kummer,
 Mit Hierte Dog er Waagen,
 Oc for Min Gud Staar Aaben.

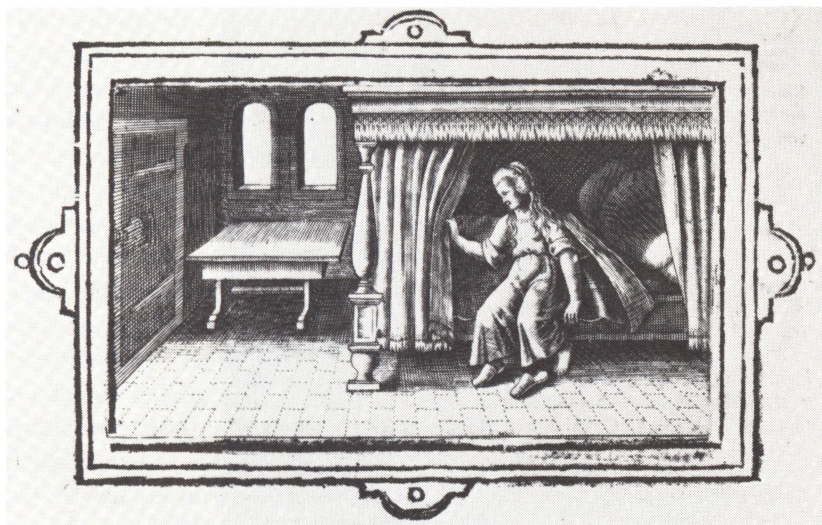
Skriftstedet er v. 5,2: »Jeg soffuer, Men mit Hierte vaager.« Det betyder iflg. Sudermann, at det kødelige begær sover, men det åndelige våger, de ydre sanser sover, men de indre våger.

Endnu et billede må vi nævne: på topstykket over portalen, altså på bagsiden af gravlæggelsesbilledet. Her har Hans Lauridsen malet den kronede brud knælende på en bedeskammel med Jerusalem og Golgatha i baggrunden. Situationen er her anderledes end på de tolv andre billeder, idet den ganske mangler dramatik og ikke rummer nogen udfordring til fantasien. Det er en abstrakt fremstilling af den bedende og kan forsåvidt være som et resumé af de tolv andre billeder. Billedet har ikke noget forlæg hos Sudermann, men er nok komponeret af Hans

Fig. 11.

Lauridsen: han har ikke haft opfindsomhed, men derimod som vi har set gode evner til at videreudvikle en andens ideer. Til billedet hører et vers:

Til Himlens Høye Skyer
 Med Min Bøn Ieg Nu Flyer,
 Lad Det Behage Dig
 Min Gud, Att Høre Mig.

Der henvises her ikke til Højsangen, men til Salme 69, hvor v. 17 lyder:
 »Bønhør mig, Herre! Thi din Miskundhed er trøstelig. Vent dig til mig
 effter din store Barmhjertighed.«

Ordningen af de tolv billeder er ikke tilfældig. Som omtalt har Sudermann udvalgt en række ord fra Højsangen til sin fortolkning, og dem bringer han i den rækkefølge de har i Højsangen, men han stræber ikke efter nogen sammenhæng: hvert blad med billede og tekster er en helhed for sig. I Kippinge er der en vis sammenhæng, ikke en der følger Højsangens tekst, men billedernes karakter: På vestsiden mod kirkeskibet har vi først to billeder af bruden modtagende velsignelsen fra det høje, nemlig salven og øjet; derefter scenen i kammeret med brudgommen bag væggen, og så på portalen to billeder af bruden på vej, frem mod Golgatha og bort fra Libanon, og her danner klippen og skoven smukt to symmetriske former imellem de to skikkelser. På korgitterets anden side, ind mod koret, har vi først billedet af den mørke bruds møde med de blege Jerusalemsdøtre, derefter tre billeder af bruden med det store tunge kors, og til slut tre billeder af bruden i hendes sengekammer.

Fig. 12.

Da vi nu har lært de tolv billeder at kende og forstået deres budskab, så vil vi prøve at se dem i en større sammenhæng. Hvor finder vi ellers sådanne billeder? Ikke i andre danske landsbykirker, så vidt jeg har

kunnet få oplyst. Og hvilke forudsætninger har danskere dengang, menigheden i Kippinge og de mange valfartende fra nær og fjern, syge og raske, fattige og rige, haft for at lade sig trøste af disse billeder? – Den kristelige børnelærdom, dvs. katekismen, som degnene skulle indprente i almuens børn, fører ikke i den retning, men drejer sig mest om lære og disciplin; og årets prædikener som i Jesper Brochmands huspostil kommer ikke ind på en sådan inderlig gudhengivenhed som den billeder taler om. Men hvis vi søger lidt, da finder vi i denne tids Danmark, ikke i billedkunsten, men i poesien, nogle vidnesbyrd om Højsangens værdi som kristelig inspiration. Dels har det været sådan, at forestillingen om Jesus og menigheden som brudgom og brud er indgået i det almindelige kristelige sprog, som når *Anders Bording* i sin store »Juulesang« 1647 varierer det tema, at Jesus lod sig føde og korsfæste af kærlighed til menneskene, og der bl.a. kan sige:

Jesus på sin Brud at vinde
Loed paa Jordens Kreds sig finde,

...

Nød at lide for sin Brud,
Som dog har saa sort en Hud.

Dels viser det sig, at der er digtere i tiden, som tilegner sig Højsangen og fortolker dens enkelte vers på lignende måde som Sudermann og Hans Lauridsen, men ofte med bedre ord end de noget ubehjælpelige vers i Kippinge. Vi vil derfor citere nogle af deres digte der, hvor de slutter sig til Kippinge-billederne.

Det drejer sig om følgende digtere:

Laurids Pedersen, stamfader til slægten Thura, f. 1598, præst i Nykøbing Falster 1630, året efter provst, død 1655. Han udgav Højsangen, »Cantica Canticorum« med gendigtning og udlægning.⁶ Værket er tilegnet Nykøbings fyrstepar, den udvalgte prins Christian og prinsesse Magdalena Sibylla ved deres store bilager 1634, og det blev trykt 1640. Han skriver i tilegnelsen, at Højsangen skildrer det åndelige bryllup som Guds søn gør med den menneskelige natur, med sin menighed og med enhver troende sjæl, og derfor giver Højsangen, hvis man læser den ret, en så kraftig trøst, glæde, vederkvægelse og hvile som næppe nogen anden i hele bibelen. Han bringer først Højsangens tekst på hebraisk og latin, dernæst en gendigtning både på hebraiske og danske vers med noder for to stemmer samt en udførlig prosaudlægning på latin. Det ambitiøse værk er naturligvis ikke beregnet til læsning for menigmand, men hans præstekolleger har kunnet lære af det. Og her kan vi mærke os, at Claus Heiche, præsten i Kippinge, var student fra Nykøbing skole, som provst Pedersen havde tilsyn med. Hver søndag

har latinskolens elever (som jo skulle blive præster engang) måttet møde hos ham i kirken til prædiken og overhøring; så det er sandsynligt, at de også har fået indpodet Højsangens betydning.

Thomas Kingo bruger af og til motiver fra Højsangen i sit »Aandelige Siunge-Koor« 1674-81.

Elias Naur (1650-1728), professor ved »gymnasiet« i Odense under Kingos auspicer, skrev 1688 »Zions Sange«, blandt dem en meget lang »Trøste Psalme Om JESU Navns salve imod Syndens og Dødens frygt, uddraget af Høysangens 1. Cap. 3. v.«

Elisabeth Pedersdatter Heeboe (1643-1703), præstedatter og herremandsenke fra Vardeegnen, udgav 1689 »Aandelig Brude-Harmonie«, en række digte og andagter over Højsangen, der for hende er »en Samtale i en Aandelig Egteskabs Forening imellem Christum og dend Christen Kircke i Almindelighed og enhver Christen Siæl i Særdelighed.« Den er »en Sang over alle Sange, fordi dend handler om dend søde og salige Himmelborne Kierlighed, HERRENS egen Lue, stærck som Døden.«

Iver Brinck (1665-1728) var præst for den danske menighed i London og fra 1702 provst i København. Han udgav 1695 en gendigtning af Højsangen under titlen »Bruudgommens og Brudens, Jesu Christi og Hans Kirkis Aandelige Kiærligheds Sange.«

Med *Hans Adolph Brorsons* »Troens rare Klenodie« 1739 møder vi endelig et værk, hvor Højsangen er blevet en udtømmelig kilde for digterens egen poesi. Men her er vi allerede i en anden tid, hvor følelserne på mange måder udtrykker sig friere.

Over vort første motiv (*fig. 1*), »Ditt Naffn er en udøst Salve« digter både Laurids Pedersen, Brinck og Brorson, men mest indtrængende Elias Naur, som i vers efter vers synger om Jesu navns lædskende salve, som her:

Qvæge-Salven JESUS øser
 Paa min Siæls og Legems saar;
 Saa min JESUS mig forløser
 Med sin salve, som udgaar
 Aff hans Himmel-søde Navn.

Til det andet (*fig. 2*), om at finde fred under Guds øje, har Elisabeth Heeboe en prosa-andagt: »O Vel dend Siæl, som finder Fred for dine Øjne, O Fredsens GUD, lad mig finde en stille Fred i min Samvittighed...«. Og Brorson digter (nr. 236):

Min konges øye, som en soel,
 Saa liflig ad mig vinker.

Det tredje (*fig. 3*), med vennen bag væggen, har inspireret Kingo til et Hierte-suk, hvor billedet fra Højsangen afløses af et fra bondens verden:

Du vel veedst jeg suremuler,
 Naar du dig bag Væggen skiuler,
 Lader som du ikke seer,
 Om jeg end maa meget døye,
 Lange Modgangs Furrer pløye
 I Gienvordigheders Leer!

Til det fjerde (*fig. 4*) har Laurids Pedersen verset

Messia drag mig med dig,
 At løbe ved din Haand;
 Paa din Sti ledsage mig,
 Med Kraft oc Hellig Aand.

Brorson har hertil en hel salme, en fri oversættelse fra tysk (nr. 57):

Drag, JESu mig
 Dog efter dig,
 Fra verdens myre-tue,
 At jeg ikke mere tør (behøver)
 Hendes jammer skue.

Og Brorson har tillige, ligesom de i Kippinge, erkendt, at vejen som Gud drager os ad fører over Golgatha:

Hand drager dig
 Kun nær til sig
 Med korsets baand og strikker. (Nr. 196)

I det femte ord (*fig. 5*), »Kom min Brud aff Libanon« opfatter også Iver Brinck Libanon som den verden vi bør løsrive os fra:

Med mig, min Bruud, du snart maa komme
 Fra Verdens syndig Libanon,
 Og fra dends Ørk og Fielde tomme,
 At følge mig vær redebon.

Modsætningen mellem den mørke brud og de blege damer (*fig. 6*), den opfatter Laurids Pedersen og Brinck på samme måde som det sker i Kippinge. Brincks vers lyder:

Jeg, Christi Kiære Brud, saa ilde er tilreed
 Af onde Mennisker, som giøre mig Fortreed,
 At ald min Skikkelse udvortis synis sort,
 Grim og leed
 Af Hesslighed,
 Som Fienden haver giort.

Forargis ej, fordi jeg er udvortis slem
 (I lekkre Døttris tal udaf Jerusalem)
 Men vender Øyene til min indvortis Pragt
 Christi Blood
 Der Siæl og Mood
 Har iført liflig Dragt.

Ordet om fyrstedatterens gang i skoene er jo i Kippinge blevet til en korsbæring (*fig. 7*). Digterne opfatter ordet forskelligt: For Laurids Pedersen er skoene evangeliet, for Brinck betyder de troen; og Elisabeth Heeboe forbinder ordet med andre skriftsteder:

O Hvor dejlig er din Gang i Skoene du GUds Barn, som gaar frem i din Prydelse med Fredsens Evangelio paa dine Fødder, du vandrer ikke i de Ugudeliges Raad, ej heller staar paa Synderes Veje ... du halter ikke paa dine Fødder og vrier hen paa Slangens krogede afveje, men du gaar lige frem paa Retfærdighedsens Vej.

Men den tanke, at korsegangen er skøn, det er en yndlingstanke hos Brorson, »O søde kors, min lykke« (nr. 193), og (nr. 194):

Jo meer vi da maa stride,
 At komme JESum nær,
 Jo mere vi maae lide,
 Fordi vi har ham kier;
 Jo mere kors vi taale,
 Jo større demant-glands
 Og perler skal der straale
 Af sielens brude-krands.

Myrrabusken og korset (*fig. 8*) betegner det samme. Laurids Pedersen forklarer, at brudgommen med sin døds bitterhed har besejret døden, og Elisabeth Heeboe digter:

Dend Myrre-Busk er mig saa kiær,
 Jeg meen hans Død og Pine,
 I Tanker jeg den stedse bær,
 Og mellem Brystne mine.

At den troende sjæl fryder sig, vises ved at hun slår harpen, skønt hun er lænket til korset (*fig. 9*). Dette er netop hvad Brorson udtrykker »I denne søde jule-tiid« med verset

Og blandes end min fryde-sang
 Med graad og dybe sukke,
 Saa skal dog korsets haarde tvang
 Mig aldrig munden lukke;
 Naar hiertet sidder meest beklemt.

ånden er redebon, men kødet er skrøbeligt:

Jeg sof der det vaar roligt,
 Men Hiertet vaaged lidt.
 Min Aand den vaar vel villig,
 Kiødet er skrøbeligt.

Men et bedre vers til fortolkning af billedet med den sovende brud i stuen hvor lampen lyser i mørket havde Kingo skrevet 1674 i en af sine morgensange:

I Aftis blev vort Lyvs og Brendelampe slukt,
 Men Jesus Verdens Lyvs i Siælen skinde smukt;
 Min trætte Krop i Fred og leyde hvilte sig,
 Og min Seng
 Vaar ey saa æng,
 Gud bode jo hos mig.

Endnu en dansk skribent fra tiden vil vi nævne, nemlig *Leonora Christina*, ikke fordi Højsangen betød noget særligt for hende, men fordi der måske er en forbindelse mellem hende og Kippinge-billederne, i hvert fald en overensstemmelse. En fyrstedatter var hun, og hun bar sit tunge kors med fortrøstning. Mens hun sad i Blåtårn, digtede hun en salme med linjerne:

Hielp, Hielper! Hielp mig, Herre!
 Mit Kaarss er aff din Haand.
 Wilt tyngsten Ende bære
 Oc lindre hwassen Baand?

Og da hun efter sin frigivelse levede i Maribo kloster, da malede hun et billede af sig selv og sin skæbne (*fig. 13*): Hun skrider frem, bort fra sine fire fængsler, hjulpet af engle; hun bærer sit kors, men fra skyen rækker Guds hånd ned og har fat i den tungeste ende. Hendes vej fører opad mod himlen, hvor Guds navn lyser og Hans hånd rækker hende en prægtig krone; på vejen er skrevet »Weien Trang Himmel Gang«. – Er der ikke her en mærkelig overensstemmelse med Kippinge-billederne, særlig *fig. 4* og *fig. 7*? Tårne og tinder i baggrunden; fyrstedatteren som bærer sit kors og vandrer frem mod venstre og opad mod Guds navn som stråler fra himlen; og den hjælpende Guds hånd?

Vi ved ikke, om Leonora Christina har været i Kippinge, men usandsynligt er det ikke. Formentlig har Kippinge kirke nemlig tidligt været et begreb for hende. Thi en af de ting, som hendes far Christian IV 1630 bebrejdede hendes mor Kirsten Munk var, at denne i Kippinge kirke havde bedt og ofret guld, fordi hun ønskede ham død; men ved forhøret 1635 svor hun på, at hun der gjorde sin bøn til Gud for sig selv

Fig. 13.

og ikke bad ondt for noget menneske. – Mon ikke datteren har hørt om den sag? Og nu ved Mikkelsdag 1685 rejste den gamle dame, som var gået ud af Blåtårn med manér, til Maribo kloster, som skulle være hendes residens resten af hendes dage. Landevejen fra Gåbensø færges til Nykøbing gik lige forbi Kippinge kirke, så Leonora Christina kan som Kirsten Munk have ladet kusken holde og være gået ind i kirken. Og her kan korgitterets nymalede billeder have gjort indtryk på hende, fordi de var beslægtede med forestillinger hun selv havde gjort sig.

Leonora Christina kunne udtrykke en og samme tanke både i sit digt og i sit maleri, og det er det der sker også på korgitteret i Kippinge og i Sudermanns bog. De danske digtere vi har nævnt, de har måttet nøjes med ordene. De var fortrolige med den erfaring, at det guddommelige ikke kan fattes af os mennesker umiddelbart, men kun i billeder, »som i et spejl« siger Paulus. Derfor er for dem kærlighedssangen i Højsangen *billeder* på den åndelige kærlighed. Laurids Pedersen siger det sådan, at Højsangen »i Skygge oc Forbilleder« viser os »det som i sig selv er allerguddommeligst oc høyere end ald Forstand«. Det er da hans og de andre digteres bestræbelse at udtrykke disse billeder med deres ord. Men at forbinde ord-kunst og billed-kunst for i de to medier på

eengang at udtrykke den samme tanke mere indtrængende, det har de næppe haft mulighed for: deres bøger kan have et titelkobber som angiver hovedideen, men billed-bøger som Sudermanns har der i Danmark næppe været økonomisk grundlag for. Vi kan nævne, at de 14 danske udgaver af Johann Arndts populære opbyggelsesskrift »Vom wahren Christentum« alle er uden de 56 helsides emblem-kobberstik, som efter 1678 prydede de allerfleste tyske udgaver.

Men for Sudermann var det muligt at udtrykke den samme tanke i ord og billede på een gang. På hvert blad giver han et ord fra Skriften og et billede af det samme ord, enten bogstaveligt eller allegorisk, og derefter forklarer han det på vers og prosa. Han slutter sig dermed til emblemgenren,⁷ som var så yndet i tiden; men han forholder sig dog frit til den. De egentlige emblemata bestod af *inscriptio* eller motto + *pictura* + *subscriptio*, et vers. Mottoet kunne være et ordsprog eller en sentens, men var ofte kun et par ord, en devise, men i alle tilfælde noget prægnant. *Pictura* kunne være et dyr eller en genstand, sjældnere en situation, dog også den prægnant. Identiteten mellem motto og *pictura* var ofte gådefuld, men verset løste gerne gåden op, dog tit kun for de indviede, de sofistikerede. – Men Sudermann ville tale til menigmand, ikke gøre sit budskab indviklet. Han bruger derfor emblemgenren tvangfrit, så den nærmer sig andagtsbilledet. – Et andet af hans værker hedder »Schöne ausserlesene Sinnreiche Figuren«, og Det kgl. Biblioteks eksemplar af »Hohe geistreiche Lehren« er indbundet sammen med en del af disse og andre af Sudermanns andagtsblade, hvor han hver gang tvangfrit bringer overskrift + kobberstik + vers og prosa med opbyggeligt sigte. – Emblemgenren var verdslig, men dens tilgrundliggende idé, at enhver ting kan være et tegn på noget andet og dybere, stemte jo godt med den ældgamle kristne tradition, at Gl. Testamentes ord og begivenheder var tegn på Ny Testamente, og også at alle skabte ting var vidnesbyrd om Skaberen.

I »Hohe geistreiche Lehren« er motto hvergang et ord af Højsangen, men identiteten mellem motto og *pictura* kan udtrykkes forskelligt, som vi også ser i Kippinge-billederne: Det kan være at billedet udtrykker den bogstavelige mening, som i *fig. 10*, hvor bruden søger sin elskede men ikke finder ham. Det danske vers holder sig også til denne mening og underforstår den allegoriske tyding, som Sudermann bringer. – I *fig. 7* hvor bruden bærer korset får vi kun den allegoriske læsning af hendes skønne gang i skoene, og den holder verset sig også til. – Men i *fig. 8* giver billedet både den bogstavelige læsning, myrrhaposen, og den allegoriske, korset; men verset taler kun om den sidste.

En særlig gruppe emblemer var *emblemata amatoria*, hvor det nøgne

vingede drengbarn Amor med bue og pil optræder i forskellige situationer med sine ofre, således i Otho Vænius: »Amorum Emblemata«, Antwerpen 1608. Og nogle år senere, 1615 udgav den samme Vænius »Amoris Divini Emblemata« hvor Amor har fået glorie og er påklædt, og hvor hans offer er en lille pige, i kjole og med bare ben. Det er Amor og Psyche forvandlet til Jesus og Sjælen: så er vi atter nær ved Højsangen. Og 1623, altså året efter Sudermanns »Hohe geistreiche Lehren«, udkom i Antwerpen en anden billedbog om sjælens længsel, »Pia desideria« af jesuiten *Hermann Hugo*.⁸ Han har til kobberstikker fået en fortrinlig kunstner, Boetius Bolswert, som følger Vænius' mønster ved at give en række – 46 – fantasifulde og rørende billeder af drengen (med glorie og vinger) og den jordiske pige i forskellige situationer, dels grusomme, dels kærlige: han tugter eller redder hende, hun følger ham, forskrækkes eller længes. Som mottoer har Hugo valgt skriftsteder fra forskellige af bibelens bøger, flest fra Davids salmer og fra Højsangen. Kærligheden mellem ham og hende, mellem Jesus og Sjælen er sød og bitter, voldsom og øm. De intime erotiske scener i Højsangen, som Sudermann undgår, dem skyer Hugo ikke, men seksualiteten er dæmpet af humor i skildringen af de rørende børn. Til hvert billede føjer Hugo et langt digt på latin om sjælens kvaler og længsel.

Bogen blev en stor succes, udgivet og oversat overalt, både i den katolske og den protestantiske verden. Den kom også på dansk, dog først 1738, med titlen »Sjælens Gudelige Attraa og Forlængsel«. Oversætteren var en dattersøn af Laurids Pedersen, nemlig *Laurids Thura*, den kendte digter og biskop i Ribe, og han fik en kobberstikker i Hamborg, Chr. Fritsch til at lave nogle meget fine stik, som slutter sig ret nøje til Boetius Bolswerts originale stik.

Vi gengiver et af dem, (fig. 14) det som illustrerer Højsangens v. 1,4: »Drag mig effter dig, saa løbe vi«, altså det samme som fig. 4 i Kippinge. Men vi ser her en mere dramatisk situation: Jesusbarnet er en Amor med fakkell – faklen (elskøvs brand) var fra gammel tid Amors attribut ligesom pil og bue – og med den i den løftede hånd stormer knægten afsted gennem skoven med pigen efter sig i et reb; men hun er faldet og orker ikke mere. Under billedet sætter Hugo skriftstedet, fra Vulgata, som her er lidt anderledes end i den danske bibel: »Trahe me, post te curremus in odore unguentorum tuorum«. I den danske udgave er dette oversat på vers:

Drag mig, Gud! saa vil jeg rende
Og villig løbe efter Dig
Og Kand da til visse Kjende
Din Salves lugt til fryd for mig.

Fig. 14.

Men billedet giver jo sin egen fortolkning af skriftstedet: Den vellugtende salve er på drastisk vis blevet til den brændende fakkel, hvis osende røg må svie sjælen i øjnene. Hugos efterfølgende digt taler ikke om fakkel eller røg, men dvæler udførligt ved sjælens træthed, og Thura følger trofast sit forlæg med vers som disse:

Her ligger, som du seer, jeg Kraftes-løøs med alde,
 Saa de, mig saae tilforn, mig nu en Skygge kalde.
 Knapt har jeg Livet end, dog fuldt af Sorg og Meen;
 Min Krop jeg slæber paa, som dend var Bly og Steen.

Mit Hoved tungt og træt til Joorden sig maa bøje;
 Min Haand og Food er mig til Byrde kun og Møje;
 I hvor jeg slænger mig, en liden Blund at faae,
 Jeg finder ingen Sted, at ligge rolig paa.

Vil Du da haste bort, og lade mig tilbage,
 Som dend, der blev for tung paa Skuldren op at tage?
 Dog, saa at slæbes paa, forlanges ej af mig;
 Men trek kun lidt paa mig, jeg strax vil følge dig.

Vi ser hvordan det samme skriftsted kan fortolkes på forskellig vis: Hos Sudermann (og Hans Lauridsen) fik sjælen hjælp til at følge Jesus opad mod Golgatha og himmelen, altså en traditionel kristelig symbolverden. Men Pia desideria fører os ud i en anden og mere raffineret billedverden. Vi kan vanskeligt tænke os Bolswerts stik overført til en dansk landsbykirke, således som det er sket med dem fra Sudermanns bog.

Men i året 1624, altså året efter Hugos »Pia desideria«, udkom i Frankfurt en anden kristelig emblem bog, »Emblemata sacra« af *Daniel Cramer*. Det er i højere grad en rigtig emblem bog; her illustreres forskellige skriftsteder med billeder, meget ofte af et hjerte som bliver udsat for forskellige prøvelser. Denne bog har, som Lisbet Juul Nicolaisen har gjort rede for,⁹ været forlæg for adskillige malerier på pulpitter og stolegavle i Thisted Amt, bl.a. i Vester Torup; den har også været benyttet af den meget produktive Mogens Chr. Thrane, som i 1730'erne udsmykkede kirkerne i Viborg Søndre Sogn og Nørup og klosterkirken i Horsens. De jyske emblem malerier er endnu langt fra udforskede; men i de hidtil kendte synes der ikke at være paralleller til højsangsbillederne i Kippinge.

Vi vil derfor vende tilbage hertil og til den der malede dem 1680. *Hans Lauridsen* eller Hans Maler er kendt. I Danmarks Kirker, Præstø Amt (s. 1087f) hedder det, at hans »haarde og haandfaste, men karakterfulde Malemaade« genkendes i flere epitafiebilleder. Desuden har han i flere sjællandske kirker stafferet altertavler og prædikestole. I to kirker har han udført malerier med utraditionelle motiver: I 1681, altså året efter hans arbejde i Kippinge, stafferede han *Lyng* kirke ved Sorø og forsynede bl.a. skriftestolen med malerier. Skriftestolen blev kasse-

ret 1923, men bevaret er endnu i kirken to tavler med malerier; den ene viser et skriftemål, den anden er malet på begge sider, måske har den været lågen i skriftestolen. På den ene side står Aron i pragtfuld rød præstedragt med brystplade og bjælder som beskrevet i 2. Mosebog 28, på den anden skildres profeten Jeremias, som hører Guds røst og får sit syn af mandelgrenen og den sydende gryde (Jerem. 1). – I *Holme Olstrup* ved Næstved fik man 1689 en ny altertavle, og den gamle, fra o. 1600, delt i fire felter, formentlig en katekismustavle, blev flyttet hen bag døbefonten, og Hans Lauridsen forvandlede den til en *dåbstavle* ved at male fire livlige billeder: Johannes døber Jesus, mens Maria og andre ser til. – Jesus lader de små børn og deres mødre komme til sig trods de forskrækkede disciples afværgende gestus. – Filip døber den kulsorte hofmand i floden, mens »Esaias 53« ligger opslået i hans fornemme vogn (Ap. G. 8,32). – En præst i hvid messesærk holder et barn over døbefonten, mens fadderne står hos. – Disse detailrige billeder er formentlig, som dem i Kippinge, udført efter kobberstukne forlæg.

Da Hans Lauridsen kom til Kippinge 1680, fandt han der allerede en rig udsmykning med traditionelle billeder: I koret gotiske kalkmalerier, som aldrig har været overmalet: Kristus i sin herlighed, Syndefaldet, Uddrivelsen, Kain og Abel, Michael og dragen, Bebudelsen. Dernæst det rige barokinventar fra o. 1630-1650: udskåret altertavle med malerier af Korsfæstelsen og Opstandelsen; udskåret prædikestol med evangelister; pulpitur med malerier af apostlene; udskåret trædøbefont med relieffer: Bebudelsen – Jesu fødsel – Omskærelsen – Hellige tre Konger; fontelåg med fritstående figurer: Jesu dåb. Foruden dette inventar med traditionelt billedstof var der, og er endnu, en *skriftestol* med figurer af apostle og dyder. Den står nu i hjørnet af koret, men har måske stået i skibets nordre hjørne ved koret. Den består af to vægge og danner en hel lille stue uden loft; indeni er der rigelig plads til både den siddende skriftefader og et knælende skriftebarn. Udenpå er væggene delt i felter, seks ialt, som er udsmykket med *relieffer*, en række meget velvalgte bibelske scener. Dem har Hans Lauridsen stafferet, dvs. de var altså uden farver da han kom til, og her har han mødt scener, som tildels falder uden for det traditionelle program. Reliefferne forestiller: Syndefaldet – Synderinden i templet – Den fortabte søns hjemkomst – Jonas i hvalfisken – Jesus i Gethsemane – Korsfæstelsen. Til hver scene hører et vers, ligesom på korgitteret, f.eks.

Ionas Aff Fiskens Bug
Saa Iammerlig Raaber ud
Høyt op til Iesu Øre,
Att Komme Paa Det tøre.

Hans Lauridsen har altså forsynet skriftestolens relieffer og dens rige snitværk med sine klare farver; formentlig har han også skrevet versene, som præsten Claus Heiche kan have fundet på. Og inde i skriftestolen har han malet et billede af hvad der foregår: efter forbillederne udenfor ser vi indenfor en mand knæle for den siddende præst i ornat. Præsten lægger sin hånd på mandens hovede, men ovenfra kommer Guds hånd og lægger sig velsignende oven på præstens. (Billedet i Lynge kirke er magen til dette). – Den som skulle til skrifte, og det skulle enhver før altergangen, har altså i ventetiden kunnet betragte de seks scener af synd, anger og bod, inden han kom ind i stolen for selv at bekende sine synder og få tilgivelse i Jesu navn. Ovenover billedet derinde står dette vers:

Kom hid O Synder Bange,
Naaden skall Du Erlange.
Her er din Løse-sted,
Her Er Oc Iesus Med,
Synden Som Dig till giffver,
Att Du saa Salig bliffver.

Skriftestolens relieffer og maleriet indenfor er altså af lignende karakter som de malerier Hans Lauridsen skulle male på korgitteret: de henvender sig til den enkelte.

Korgitteret er fra samme tid som skriftestolen, o. 1650, og sikkert udført af den samme billedsnider, måske en elev af Jørgen Ringnis. Over de snoede søjler er der en frise med skriftsteder og derover i midten det rigt ornamenterede topstykke, hvor øverst Kristus står med højre hånd løftet til velsignelse, mens han holder verdenskuglen i venstre hånd. Til begge sider er der ornamenterede gavle og derimellem fritstående figurer: Adam og Eva, Moses, Samson, David, Johannes Døber, Johannes Evangelist. Der er altså ingen forbindelse mellem dette korgitterets oprindelige udstyr og de nye malerier. Et korgitter af denne type, væg forneden, søjler i midten, frise, ornamenter og figurer foroven, forekommer i flere andre kirker: en markering af grænsen mellem det hellige sted koret og det mindre hellige, kirkeskibet. Men felterne forneden er så vidt jeg ved ikke andre steder udnyttet til en samlet allegorisk billedrække som her. Topstykket har Hans Lauridsen som nævnt udfyldt med et maleri der slutter sit til altertavlens motiver, nemlig Gravlæggelsen. Derover har han anbragt kongen, Christian Vs, navnetræk og valgsprog, og på bagsiden, under billedet af den bedende sjæl, har han anført navnene på de mænd der havde ansvaret for den nye udsmykning:

Anno 1680 er Choret og Skriftestolen Stafferet. Da var Stiffts

Amptmand Offver Lolland oc Falster Cornelius Lerche, oc Bis-
cop offver Fyensstiftt Mg. Thomas Kingo, Proust i Nørreherret
H. Frands Bruun, oc Sogne Præst H. Clavs Heiche. Alleting til
Guds ære. Hans Lavridtsen Maler Boendis i Nestved udi Sælland.

Jeg tænker mig, – uden at vide det – at initiativet til korgitterets male-
rier er kommet fra en af disse herrer, som kan have ejet Sudermanns
bog. Om *Claus Heiche* har vi talt; vi kan tilføje, at han var søn af en af
de få velstående borgere i Nykøbing,¹⁰ og at han 1683, da han var
blevet enkemand, giftede sig med en datter af den lærde sognepræst i
Nykøbing Frederik Brandt, som ejede et bibliotek på 3000 bind; hr.
Claus kan jo godt have kendt ham allerede 1680. – *Frands Bruun* har
nok haft sympati både for Kippinge kirke og for i 1680 at udsmykke
den med billeder af Bruden, for netop det år blev han i Kippinge
trolovet og viet til Claus Heiches steddatter. *Cornelius Lerche* har ikke
været fremmed for Højsangsallegorien. Han havde studeret i udlandet
og været gesandt i Madrid, og i hans store bogsamling, som kom på
auktion efter hans død 1682, fandtes seks solide katolske bøger om
Højsangen, deriblandt Michael Ghislerius: *Commentaria in Canticum
Canticorum*, Antwerpen 1619. Den er på over 1000 to-spaltede foliosid-
er og gennemgår Højsangen led for led efter følgende skema: 1)
Expositio secundum sonum litteræ. 2) De prima sponsa, quæ est Eccle-
sia. 3) De secunda sponsa, quæ est pia anima iusti. 4) de tertia sponsa,
quæ est B. Maria. Appendix: De antiquis patribus. – De andre fem er
af lignende karakter – det vildnis, som J. Østrup taler om, dog klart og
fast disponeret.

Efter 1680, hvordan gik det så i Kippinge? Angrebet fra tiendekom-
missionen og Kingos forsvar 1687 har vi nævnt. Valfarterne fortsatte
uanfægtet, gaverne strømmede ind, og 1691, endnu i Claus Heiches tid,
blev også skibets tøndehvælving udfyldt med malerier, som imidlertid
nu er borte. De forestillede Bebudelsen og Jesu fødsel, Opstandelsen
og Emmausgangen, Forklarelsen på Bjerget og Kristi Himmelfart,
samt længst mod vest Dommedag. Ti år efter, 1701, fik man råd til også
udvendig at pryde kirken: tårnet blev forhøjet og forsynet med et spir,
så at kirken fik det udseende den endnu har.

Også i det nye århundrede strømmede gaver til kirken, men i 1737
skete der et afbræk. Stiftamtmand Neve foreslog kirkens ejer kongen,
Christian VI, at de årligt indkomne penge ikke mere skulle uddeles til
de fattige, men sættes på rente, »indtil med Tiden en eller anden god
Stiftelse til de fattiges Underhold eller Løsgængeres Arbejde og Tugt
kan indrettes.« Den fromme konge slog straks til: pengene skal sættes
på rente »til et Tugthuses Indrettelse«. Men så dumme var folk nu

ikke. Blokkepengene svandt ind, og 1740 trak kongen iland: pengene skulle atter som før deles lige mellem kirken og de fattige. Det hjalp: 1743 var der igen 250 Rdl. i blokken efter St. Hans. Endnu 1768 taler præsten om den mængde mennesker der hver Sankt Hans Aften indfinder sig ved kirken og kilden; men 1787 var der på to år kun indkommet 6 Rdl. Kilden blev ikke holdt vedlige, træværket rådne og vandet blev mudret, og i 1820erne blev den kastet til. – Derefter adskiller kirkens historie sig ikke fra så mange andre landsbykirker. Men Kippinge kirke er nu i god stand både udvendig og indenfor, og den er stadig en kirke det er værd at søge til.

Noter

1. Men det kan måske ændre sig. *John Strange*: Højsangen i gudstjeneste og forskning (Det gamle Testamente og den kristne fortolkning, Forum for bibelsk eksegese 1, Kbh. 1988) slår til lyd for at »Vi må lære at kombinere den historisk-kritiske fortolkning, som idag ikke kan gøres ugjort, med den allegoriske, som har traditionens vægt inden for kirken.«
2. Om valfarten: *Holger Fr. Rørdam*: Om Valfarterne til Kippinge før og efter Reformationen. Kirkehistoriske Samlinger, 4. Rk. III, 1893-95 og IV, 1895-97. Det grundlæggende arbejde om emnet. Rørdam undrer sig over at Kingo vil forsvare valfarten, og han har oversat, at det først var i 1800-tallet at kilden og ikke kirken blev nævnt som valfartsmål.
Niels Steensfeldt: Kippinge Valfartskirke. Manuskript 1933 (Dansk Folkemindesamling 1934/31 og 34). En livfuld og udførlig skildring af kirkens og præsternes historie på grundlag af et stort arkivmateriale.
Jens Larsen: Kippinge kirke og den hellige kilde. Nr. Alslev 1965. 2. udg., let revideret, Maribo 1985. Om kirkens ydre og indre, om valfarten og om gravningen efter kilden 1964. Med mange illustrationer i farver.
Tue Gad: Kippinge Valfartskirke. Religionsvidenskabeligt Tidsskrift 4, 1984, 69-97. Refererer bl.a. udførligt debatten i 1600-tallet for og imod valfarten.
3. Om kirkens inventar: *Mogens Mackeprang*: Indberetning ca. 1910. Manuskript i Nationalmuseet.
N. J. Termansen: Inventaret i Kippinge Kirke. Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbøger, 1930, 41-62.
Danmarks Kirker, Maribo Amt. Kbh. 1951, 1216-1243.
Erik Horskjær (red.): De danske Kirker, bd. 6, Kbh. 1968. Korgitterets malerier omtales, men der gøres ingen forsøg på at fortolke dem. Mackeprang skriver: »Hele korskranken er af pragtfuld virkning, og omend malerierne langt fra er kunstværker er de dog med deres versificerede overskrifter ypperlige eksempler på 17. årh.s for os unægtelig noget vammelt sødligt smag og religiøse opfattelse.« – Horskjær nævner korgitteret »med talrige malerier fra Højsangen og Salmerne, mange af dem mere pudsige end vellykkede.«
4. *A. F. H. Schneider*: Zur Literatur der Schwenckfeldischen Liederdichter bis Daniel Sudermann. Berlin 1857.
Monica Pieper: Daniel Sudermann (1550-ca. 1631) als Vertreter des mystischen

Spiritualismus. Stuttgart 1985. Gør grundigt rede for S.s liv, tanker og værker, men forbigår hans brug af billeder.

Martin Goebel: Die Bearbeitungen des Hohen Liedes im 17. Jahrhundert. Halle a.S. 1914 (Diss. Leipzig).

5. Skriftstederne citerer vi efter udgaven af Christian IVs bibel, Kbh. 1670.
6. Værket er nylig blevet genudgivet af Eduard Nielsen, Erik Dal og Henrik Glahn: *Laurids Pedersen Thura's Højsangsparagrafe 1640 og dens melodier*. Hymnologiske meddelelser 17.5. Kbh. 1988.

7. Om emblemer: Hovedværket er *Arthur Henkel und Albrecht Schöne*: *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des 16. und 17. Jahrhunderts*. Stuttgart. 2. Ausg. 1976. En god indføring i emnet er *Mario Praz*: *Studies in seventeenth-century imagery*. I-II. London 1939-47. 2. ed. Roma 1964.

Om Jesus/Amor og Anima handler *Eric Jacobsen*: *Die Metamorphosen der Liebe und Friedrich Spees »Trutznachtigall«* Kbh. 1954. (Kgl. da. Videnskabernes Selskab, Hist. Filol. Medd. 34,3).

Dietmar Peil: Zur »angewandten Emblemantik« in protestantischen Erbauungsbüchern. Heidelberg 1978. (Euphorion, Beihefte 11).

8. *E. Th. Reimbold*: *Geistliche Seelenlust. Ein Beitrag zur barocken Bildmeditation*. Symbolon, Jahrbuch für Symbolforschung, N. F. 4, 1978, 93-161. Gode reproduktioner af hele billedrækken i Pia desideria og en indfølelse fortolkning ved hjælp af – ikke Hermann Hugo men – Johannes Scheffler, dvs. Angelus Silesius: *Der cherubinsche Wandersmann*.

9. *Lisbet Juul Nicolaisen*: *Emblemmaleri i danske kirker*. Kirkehistoriske Samlinger 1969, 126-152.

Danmarks Kirker, Thisted Amt, Kbh. 1940-42, beskriver emblemmalerierne i de kirker som LJN henviser til, men kender ikke forlæggene.

Chr. Elling: *Thrane'rne*. En jysk Kunstnerslægt i det 18. Aarhundrede. Tilskueren 1934, 233-252.

Otto Norn: *Nørup kirkes stolestader*. Den iconographiske Post 1978, 2, 19-25. Går ind for at betragte emblemmalerierne på lignende måde som kalkmalerierne og ikke afvise dem som blot pudsige, fordi man ikke mere forstår dem.

10. *Holger Hjelholt*: *Falsters historie I*, Kbh. 1934, 302.

Fotografierne skyldes

Kippinge fig. 1, 2, 3, 7, 10, 11, 12: Jens-Jørgen Frimand.

Kippinge fig. 4, 5, 6, 8, 9: Nationalmuseet.

Leonora Christina (Orig. på Frederiksborg): Lennart Larsen.

Sudermann 1622 og Hugo 1738: Det kgl. Bibliotek.

Zusammenfassung

Die Dorfkirche zu Kippinge auf Falster war im Spätmittelalter eine viel besuchte Wallfahrtskirche, da sich dort das Mirakel der blutenden Hostie ereignet hatte. Seltsamerweise wurde die Kirche nach der Refor-

mation noch im 17. Jahrhundert jährlich von Tausenden besucht, die hier offenbar Trost und Heilung suchten. Die Kirche erhielt eine reiche Ausschmückung, die zum grössten Teil noch heute bewahrt ist. Darunter befindet sich ein Chorgitter, das im Jahre 1680 mit 12 Bildern ausgemalt wurde. Jedes der Bilder zeigt die Braut des Hohenliedes, bzw. die minnende Seele, in einer Situation, welche in einem vierzeiligen Vers erklärt wird, entweder buchstäblich oder allegorisch, bisweilen beides zugleich. Diese Motivreihe, die in dänischen Kirchen sehr selten ist, hat als Quelle das Buch von dem spiritualistischen Strassburger Daniel Sudermann, »Hohe geistreiche Lehren«, 1622. Der Aufsatz vergleicht die dänischen Bilder und Verse mit Sudermanns Buch: der Maler hat mehrfach die kargen Stiche bereichert, die Verse aber geben nur notdürftig Sudermanns reiche Verse und Erklärungen wieder. Dafür kann man in der gleichzeitigen dänischen Literatur Gedichte genug finden, welche als Auslegung der Bilder hätten dienen können, ein Beweis dass auch damals, in der Blütezeit der lutherischen Orthodoxie, eine Offenheit für die allegorische Poesie des Hohenliedes vorhanden war.

Dr. phil. Tue Gad
Lindebakken 12
3460 Birkerød

Visdommens lænker

Kommentarer til nogle nyere studier over 1700-tallets kristendomsundervisning

Af *K.E. Bugge*

I anledning af 200-året for stavnsbåndets ophævelse udgav Landbohistorisk Selskab i 1988 et værk skrevet af skolehistorikeren, mag.art. *Ingrid Markussen*. Værkets titel er »Visdommens lænker. Studier i enevældens skolereformer fra Reventlow til skolelov«. Afhandlingens hovedtese er, at almueskolens undervisning har haft en hidtil upåagtet betydning for 1700-tallets samfundsudvikling og specielt for periodens reformarbejde. Dette positive samspil mellem den offentlige skoles undervisning og landboreformerne har, så vidt vides, ikke tidligere været emne for en videnskabelig monografi. Ud fra et almenhistorisk synspunkt er selve værkets idé derfor af betydelig interesse. På grund af det nære forhold mellem kirke og skole i datidens Danmark er værket tillige af væsentlig kirkehistorisk interesse. Det viser sig da også, at netop skolens kristendomsundervisning er genstand for forfatterens ganske særlige opmærksomhed. I en række udførlige sammenhænge bliver denne undervisnings formål, organisering, læremidler og videre betydning indgående behandlet. IMs afhandling repræsenterer således et bemærkelsesværdigt nyt bidrag til studiet af dansk kristendomsundervisning i 1700-tallet. Dette særlige forskningsfelt har i nogen grad været forsømt,¹ siden Michael Neiiendam udgav sine grundige studier.

I det følgende skal opmærksomheden udelukkende rettes mod de sammenhænge i værket, der kaster lys over kristendomsfagets historie i 1700-tallets skole. Det drejer sig om behandlingen af

- 1) Pontoppidans lærebog, »Sandhed til Gudfrygtighed« (1737),
- 2) Balles »Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion« (1791), og
- 3) Den gammeltestamentlige visdomslitteratur og apokryferne, der viser sig at have spillet en særlig rolle i lærebogsmaterialet.

De øvrige dele af værket må her lades ude af betragtning. Nogle introducerende bemærkninger af mere generel karakter vil imidlertid være på sin plads.

Umiddelbart fremtræder bogen som en videnskabeligt underbygget, men alment tilgængelig redegørelse. Den skal kunne læses og forstås af enhver læser uden specielle, akademiske forudsætninger. Et sådant

formål er tilgodeset ved den levende, fortællende udtryksform. En lang række fortrinlige illustrationer bidrager yderligere til at stimulere og fastholde læserens interesse. – Men bogen er også et videnskabeligt arbejde. Dette fremgår dels af det udførlige noteapparat, dels af den omfattende kilde- og litteraturfortegnelse, der afslutter værket.

Det er imidlertid et spørgsmål, om IM faktisk har fastholdt dette dobbelte formål. Hvis IM havde holdt sig for øje, at fremstillingen skulle kunne læses af enhver interesseret læser, så måtte man have forventet, at ord og begreber fra datidens sprogbrug, der ikke er umiddelbart forståelige for en nutidslæser, havde været forklaret. Nogle eksempler:

S. 36: »politien« (Citat fra Andreas Schytte), dvs. det ordnede, organiserede samfund. Sml. Holbergs ord om at »vove Liv og Blod for Politien« (ODS XVI, sp. 1113).

s. 187: »nogle sprog« (Referat af en betænkning af 4/9-1789. Sml. »bibelens sprog« s. 261), dvs. korte, fyndige formuleringer, specielt om bibelsteder (ODS II, sp. 616), sml. tysk »Sprüche«.

S.193: »sangværk« (Citat fra J.F. Feddersen), dvs. klokkespil (ODS XVIII, sp. 772).

s.195: »halgen middag« (Citat fra Joachim Junge), dialektalt udtryk for et mellemmåltid (ODS VII, sp. 778-779).

I disse og lignende tilfælde er den forudsætningsløse læser ladet i stikken.

Illustrationsmaterialet befinder sig, som allerede nævnt, på et fornemt niveau. Nogle af billedteksterne kunne imidlertid have været behandlet med større omhu.² – Citater gengives »med samtidens stavning, men med små begyndelsesbogstaver i navneord« (s. 334). Sandsynligvis er denne beslutning truffet for ikke at forskrække en moderne læser ved anvendelsen af store begyndelsesbogstaver. Endvidere er nogle steder aa rettet til å. Endelig bemærkes, at sammensatte navneord (f.eks. »Skole-Mesterne«), der i datidens lærebøger af pædagogiske grunde helt bevidst er delt i to, undertiden sammenskrives til ét.

Af disse iagttagelser fremgår, at selv om IM har besluttet kun at modernisere retskrivningen på et enkelt punkt, så har det ene skridt hurtigt ført det andet med sig. I virkeligheden havde det været langt det nemmeste at bibeholde originalernes retskrivning. Dette havde yderligere haft den fordel, at man derved havde bevaret den charmerende »duft af tiden«, som udgår fra originalernes retskrivning.

Efter disse generelle bemærkninger, der i det væsentlige vedrører

formalia, kan vi nu gå over til en drøftelse af afhandlingens indhold.

Pontoppidans lærebog

Langt den udførligste omtale af Erik Pontoppidans berømte lærebog »Sandhed til Gudfrygtighed« (1737) findes i kap. 2, i underafsnittet om »Skolens kristendomsundervisning«. De øvrige gange, bogen nævnes, er der tale om ganske korte en passant-bemærkninger. – Af speciallitteratur om lærebogen er anvendt Michael Neiiendam: Erik Pontoppidan II (1933) og sammes afhandling »Konfirmation og konfirmationsundervisning i ortodoksiens, pietismens og oplysningens tid«, trykt i Konfirmandundervisningen og konfirmationen, red. af L. Brøndum (1962).

Om lærebogens tilblivelse oplyses ganske kort, at den er en bearbejdelse af P. J. Speners »Einfältige Erklrning«. Der henvises til Neiiendams udførlige dokumentation af dette forhold. Om selve genren: Katekismus-*Forklaring*, berettes, at man »i denne periode« (s.60), »også for Pontoppidan« (s. 338 note 28) i undervisningen anvendte katekismen sammen med en udførligere lærebog eller »Forklaring«. Disse i sig selv ubestridelige oplysninger er imidlertid så kortfattede, at man ikke rigtigt fr fat i omfanget og karakteren af denne særlige lærebogstradition. Ej heller bliver man opmærksom på den specielle rolle, Pontoppidans udgivelse var tiltænkt – og fik – i denne sammenhæng.

Forklaringsgenrens fremvækst på luthersk grund må ses i sammenhæng med udviklingen af katekismustraditionen omkr. 1600. Ortodoksiens intense bekæmpelse af kryptokalvinisme, sværmeri og papisme gav på undervisningens område anledning til udvikling af lærebogen i systematisk-teologisk henseende. Man foretager herunder en yderligere »forklarende« bearbejdelse af Luthers forklaringer med fremhævelse af særligt vigtige dogmatiske lærepunkter.³ På dansk grund introduceredes Forklarings-genren af biskop H.P. Resen i 1617-18.

Fra ca. 1660 til hen i 1720'erne udfoldede genren sig i rigt flor. Neiiendam anfører en lang række af de pågældende titler og oplyser, at næsten hvert stift havde sin egen katekismus-forklaring. Med udgivelsen af Pontoppidans lærebog skulle der nu ryddes op i dette virvar. Der skulle, med Neiiendams ord, gøres en indsats »for at skabe ensartet kristelig oplysning«. Den opgave, Pontoppidan fik overdraget, var at udarbejde »en normalbog for den danske kirke og skole« (1933, s. 81). Denne intention understregedes af det Kgl. reskript af 22/8-1738, hvorved bogen befaledes indført i almueskolen og latinskolen til at sikre den nye fromheds, pietismens, fremgang i Danmark på den måde, at den *erstattede* alle de andre lærebøger, der var i brug. Dette skete da

også i vid udstrækning, selv om udgivelsen mødte modstand rundt om i landet, og selv om adskillige præster langt op i århundredet fortsatte med at udarbejde og udgive deres egne Forklaringer.

Hvad angår IMs redegørelse for lærebogens indhold, giver hverken hendes behandling af de indledende afsnit eller hendes afsluttende refleksioner over langtidsvirkningen anledning til særlige bemærkninger. Det er derimod vigtigt at gøre rede for den overordnede forståelsesramme, der anvendes i gennemgangen af lærebogen, ligesom der kan være grund til at fremdrage nogle ejendommeligheder i brugen af citater.

Den overordnede tolkningsramme signaleres med udtrykket »*Hustavlens verden*«. Til forståelse af dette udtryk er det nødvendigt at gå tilbage til et af kapitlets tidligere afsnit, hvor udtrykket anvendes som overskrift. Selve ordet »Hustavle« er hentet fra inddelingen af Luthers lille katekismus. Allerede 2. udgaven fra maj 1529 indeholdt foruden de fem »Hovedstykker«, dvs. Loven (de ti bud), Trosbekendelsen, Fadervor, Dåben og Nadveren, tillige en såkaldt »Hustavle«. Derved forstås en samling skriftsteder, der belyser den enkeltes pligter i kald og stand.⁴ – Udtrykket »Hustavlens verden« hidrører iflg. IMs noter fra to svenske forskere, Hilding Pleijel og Egil Johansson.⁵ Ifølge disse kan udtrykket anvendes om den i luthersk tradition gængse samfundsoptatelse, ifølge hvilken menneskeheden inddeltes i tre »stænder«: 1) Den økonomiske eller huslige stand, 2) Den åndelige stand eller lærestanden, og endelig 3) Den politiske stand, regeringsstanden eller staten. Om dette samfundssyns rolle i kristendomsundervisningen skriver IM:

»Jævnsides med den personlige tilegnelse af Luthers troslære går således den gejstlige opdragelse af befolkningen, bl. a. en opdragelse til lydighed over for kirkelige og statslige myndigheder og over for husfader/arbejdsgiver ... Børnelærdommen udgjorde det ideologiske fundament, som både kirke og stat byggede på.« (s. 50)

»Hustavlens verden« er således et ret omfattende begreb, der nok har rødder tilbage til »Hustavl« i Luthers lille Katekismus, men hvis betydning for tilværelses- og samfundsforståelse rækker langt frem i tiden.

Spørgsmålet bliver nu, hvad IM skal bruge denne indsigt i »Hustavlens verden« til. I første omgang har IM været opmærksom på den styringsmekanisme, som indlæringen af en lydighedsetik repræsenterede. I indledningen hedder det således, at »skolens kristendomsundervisning blev brugt til at fastholde bondebefolkningen i de religiøse og samfundsmæssige normer, som var kendte i landbosamfundet før landboreformerne« (s. 17). En sådan vurdering, ifølge hvilken skolens kri-

stendomsundervisning virkede »disciplinerende«, er ikke overraskende. Det er, som om man har hørt det før! Overraskende er det derimod, at IM ved en nærmere beskæftigelse med lærebogsmaterialet har opdaget dette materiales indholdsmæssige »rummelighed«, der i virkeligheden sprænger de strukturelle rammer, som udtrykket »Hustavlens verden« aftegner. Med andre ord er IM blevet opmærksom på kristendomsundervisningens personlighedsudviklende og dermed frigørende potentiale. Navnlig den pædagogiske anvendelse af visdomslitteraturen, et emne vi siden skal vende tilbage til, synes at have haft en sådan positiv betydning – også med henblik på landboreformernes gennemførelse. Denne undervisning har hjulpet landbefolkningen på vejen frem til en fri og mere selvstændig stilling i samfundet, som det pointeres i et afsluttende, opsummerende afsnit i værket (s. 320). Denne nuancerede bedømmelse af 1700-tallets kristendomsundervisning er ikke den mindst fortjenstfulde erkendelse i afhandlingen.

I det følgende skal fremdrages og drøftes nogle ejendommeligheder i brugen af citater fra Pontoppidans lærebog. Før det første konstateres, at samtlige citater er hentet fra de første 60 sider af den over 200 sider store lærebog. Det virker lidt flot, at IM udtaler sig om lærebogen på dette begrænsede grundlag. Men, som Oscar Geismar en gang sagde, en smørstikker behøver jo ikke at æde hele drittelen! Alligevel må man sige, at man sandsynligvis ville have fået et lidt mere nuanceret indtryk af lærebogen, dersom der tillige var bragt citater fra de dele, der behandler troen, fadervor, dåben og nadveren.

Dernæst kan man undre sig over, at de citater, der skal illustrere »Hustavlens verden«, er hentet fra Pontoppidans gennemgang af de ti bud og ikke fra selve hustavlen. Forklaringen er, at Pontoppidan bevidst har renonceret på at behandle hustavlen som særskilt tekst. Efter sin gennemgang af »Catechismi Hoved-Parter« bekendtgør han efter at have nævnt den femte part: »Hvorefter følger Huus-Tavlen, som indeholder hvert Menniskes Pligt efter sin Stand, og denne findes her indført under fjerde og siette Bud« (Udhævet her). Denne redaktionelle ejendommelighed burde IM have gjort opmærksom på.

Endvidere studser man over udtrykket »Hustavlens anden del« (s. 63). Hvilken »anden del« er der tale om? Det kan ikke være anden del af de tre stænder, der opregnes tidligere, og som drejer sig om »Lærestanden«. Og her, på s. 63, er det et citat om husstanden, der skal eksemplificere hustavlens »anden del«. – Udtrykket »Hustavlens anden del« findes da heller ikke hos Pontoppidan. På lærebogens side 14 bruges overskriften »Lovens første Tavle« og på s. 35 finder man overskriften »Den anden Tavle«. Ser man på det indhold, der bringes under

disse overskrifter, er det klart, at Pontoppidan benytter sig af den traditionelle, kirkelige inddeling af de ti bud i »første tavle«, dvs. budene 1-3, der handler om menneskets forhold til Gud, og »anden tavle«, dvs. budene 4-10, der drejer sig om menneskers forhold til hinanden.⁶ Det er derfor nærliggende at formode, at IM har misforstået Pontoppidans tale om *lovens*, dvs. Moselovens to tavler, og har ment, at han her talte om hustavlen og forskellige dele af denne.

Endelig skal anholdes oplysningerne (s. 60 og 61) om, at lærebogen har 208 sider. Førsteudgaven fra 1737 har faktisk 227 sider (jf. Neiiendam 1933 s. 84). Hvad der er mere ejendommeligt, er, at fra og med tredje citat på s. 62 er *samlige sidehenvisninger forkerte*. Forklaringen fremgår af den på s. 61 bragte gengivelse af bogens titelblad. Her ses årstallet 1752. Slår man efter i 1752-udgaven, så passer alle sidehenvisningerne.

IM har ikke været opmærksom på, at bogen udkom med varierende sidetal. Allerede i udgaverne fra 1738 og 1739 tryktes bogen således, at den kun fyldte 160 sider, hvilket i sammenligning med 1737-udgaven betød en betragtelig reduktion på godt og vel 4 ark. Med de store oplag, der her var tale om, har denne reduktion medført en ganske væsentlig omkostningsbesparelse. Da der imidlertid fremkom stærke protester mod det komprimerede tryk (Neiiendam 1933, s. 87), valgte man derefter en mellemløsning, således at bogen udkom med et omfang på 208 sider. Dette betød ganske vist kun en mindre besparelse. Til gengæld var man så fri for videre vrøvl.

Sammenfattende kan om IMs behandling af Pontoppidans lærebog fastslå, at redegørelsen for bogens idéindhold er interessant på grund af det nye perspektiv, der anlægges og uddybes. Redegørelsen for bogens genre og udgivelsesbaggrund kunne med fordel have været uddybet, og IMs brug af citater rejser en række spørgsmål, der kræver nærmere forklaring.

Balles lærebog

Af N. E. Balles trykte forfatterskab har IM benyttet hans udgave af Luthers lille katekismus (1786) og især hans »Lærebog i den evangelisk-christelige Religion« fra 1791. De øvrige citerede og refererede aktstykker fra Balles hånd er enten utrykte visitatsberetninger (dog en enkelt trykt) eller senere trykte indlæg i forbindelse med den store skolekommissions arbejde i årene 1789-1814. De fleste af de mange gange, Balle omtales i afhandlingen, er det hovedsagelig hans biskoppeelige embedsførelse, det drejer sig om. Bortset fra de ganske få gan-

ge, lærebogen nævnes en passant, er den udførligere omtalt en halv snes gange. Sammenholder man disse passager og overskuer dem under ét, får man et godt indtryk af bogens formål, særpræg og videre skæbne.

Af et citeret kommissions-aktstykke fremgår, at man på et tidligt tidspunkt forventede, at Balle forfattede »en passende kort og kiernefuld« lærebog (s. 173). Også hofpræsten Christian Bastholm medvirkede ved udgivelsen. Hans indflydelse synes dog at have været så begrænset, at det er berettiget, at bogen efter for eftertiden kom til at stå som netop »Balles lærebog«. Meningen med udgivelsen var, at den skulle erstatte Pontoppidans som officiel, autoriseret lærebog. Der kan derfor være god grund til at se nærmere på forskellen mellem disse to bøger.

I afhandlingen omtales Balles lærebog nogle gange som en »katekismusforklaring« (s. 186, 244, 309). Det er imidlertid tankevækkende, at Balle selv udtrykkeligt kalder den en *lærebog* og ikke en katekismusforklaring (s. 229, 283). Katekismusforklaring kunne man snarere kalde hans udførligt kommenterede udgave af Luthers lille katekismus fra 1786. Med udgivelsen af lærebogen i 1791 har Balle imidlertid forladt Forklarings-genren. Hans bog er ikke som Pontoppidans – eller hans egen bog fra 1786 – disponeret efter katekismens fem »hovedstykker«, men er systematisk-teologisk opbygget. Dette fremgår af kapiteloverskrifterne:

- I –Om Gud og hans Egenskaber
- II –Om Guds Gierninger
- III –Om Menneskets Fordærvelse ved Synden
- IV –Om Menneskets Opreisning ved Jesum Christum, Guds Søn, af sin Fordærvelse
- V –Om Synderes Deelagtiggjørelse i den af Christo forhvervede Naade og Salighed
- VI –Om Troens Frugter i et helligt Levnet
- VII –Om Hielpemidlerne til Troens Bestyrkelse og Gudfrygtigheds Fremvext
- VIII –Om Menneskets sidste Tilstand.

Dertil føjer sig en afsluttende opsummering i 14 punkter: Kort Indbegreb af den Evangeliske-christelige Religions Hovedlærdomme.

Efter sit anlæg er Balles lærebog således ikke en katekismusforklaring men et teologisk kompendium, en mini-dogmatik for børn og unge. Dette fremgår endvidere deraf, at Balles lærebog har en fremsættende, belærende form i stedet for katekismens og katekismusforklaringernes spørgsmål-svarmodel. Også i denne henseende betegner Balles lærebog et bemærkelsesværdigt brud med en omtrent 200-årig tradition, fra H. P. Resen og fremefter.

Afhandlingens udførligste karakteristik af lærebogen findes på siderne 186-187. Der berettes om bogens tilblivelse, og dens allerførste tekstafsnit citeres. Dernæst opridses den indholdsmæssige forskel mellem denne bog og Pontoppidans. Det fortælles, at »hos Pontoppidan lever endnu gammeltestamentlige fænomener som f.eks. engle«, mens Balle kun taler om synlige skabninger. Og mens Pontoppidan »ikke er bange for at pege på helvedets evige kval og pine«, kaldes den evige død hos Balle for »en høist ulyksalig tilstand«.

Til disse oplysninger skal bemærkes, at Balle faktisk også taler om engle, endda ret udførligt:

»§ 9. Gud haver, foruden Mennesket, ogsaa skabt andre fornuftige Væsener, som ere af en højere Natur, og kaldes Engle. Disse ere Aander, og have altsaa Forstand og frie Villie, men kunne ikke sees af jordiske Mennesker, uden Guds besynderlige [dvs. ekstraordinære] Foranstaltning, fordi de ikke have noget jordisk Legeme«.
(Balles lærebog s. 19)

Englenes egenart og virksomhed beskrives dernæst på lidt over en halv side (yderligere omtale s. 25, 33, og 101).

Fremdeles: Det er korrekt, at Balle ikke nævner ordet »Helvede«. I sin omtale af de fordømtes tilstand taler Balle dog om disses »Qval og Pine« (ibid. s. 101). I de ledsagende skriftsteder nævnes »den evige Ild«, der ikke skal slukkes. I det næstsidste afsnit af de opsummerende punkter tales om de ugudeliges straf med »Angest og Qval« i »de onde Aanders Selskab« (ibid. s. 104). – Helvedsforestillingen er der altså, selv om udtrykket ikke bruges.

IM har imidlertid ret i sin hovedpåstand: At Balles lærebog er præget af at være blevet til »i fornuftens tidsalder«, og at den i så henseende adskiller sig fra Pontoppidans. Dette synspunkt kunne med fordel have været yderligere uddybet. Det interessante ved Balles lærebog er, som Neiiendam skriver, at den repræsenterer »en blanding af ældre biblicisme og en specificeret dyds- og pligt lære« (1962, s. 58). Ifølge sin egen selvforståelse og således som samtiden i vid udstrækning opfattede ham, fremstod Balle som traditionens utrættelige vogter, som den overleverede, dogmatiske kristendoms forsvarer i en tid, hvor nyere opfattelser prægede kulturdebatten. En nærmere analyse af lærebogen viser imidlertid, at den er dybt præget af oplysningstidens tankegang. Dette fremgår bl.a. af den udførlige morallære, som bogen indeholder. Kapitel VI, der omhandler menneskets pligter over for Gud, næsten og sig selv, fylder 35 sider, dvs. lidt mere end en trediedel af bogen! Selve denne udførlighed og de mange snusfornuftige, etiske enkelt-anvisninger vidner om en tankegang, der er i overensstemmelse med tidens og

med skolekommissionens interesse for »sædelære« (s. 173). På dette punkt var Balle et barn af sin tid og tænkte dens tanker.

Om brugen af Balles lærebog berettes i flere forskellige sammenhænge til dels på grundlag af hidtil ukendt materiale. Bl.a. kan man læse om en Århus-biskops udførlige vejledning, der foreligger i en utrykt instruks.⁷ Men heller ikke autorisationen af Balles lærebog forhindrede, at andre lærebøger i tiden derefter så dagens lys.

Sammenfattende kan om behandlingen af Balles lærebog siges, at selv om denne omtale foreligger spredt på forskellige afsnit af afhandlingen, så gives der her en god og alsidig præsentation. Man kan sætte spørgsmålstejn ved visse formuleringer og nok have ønsket visse vurderinger uddybet. – Som noget fortjenstfuldt må især to punkter fremhæves: 1) At redegørelsen er solidt forankret i en skildring af den store skolekommissions arbejde, og 2) At vi får uddybet vort kendskab til, hvorledes lærebogen blev modtaget og brugt.

Ordsprogene og Sirak

I det foregående er IMs behandling af to vigtige lærebøger, Pontoppidans fra 1737 og Balles fra 1791, blevet kommenteret. Det er herunder bl.a. blevet konstateret, at IMs beskæftigelse med kilderne har ført hende ud over en på forhånd given forståelsesramme frem til en mere nuanceret vurdering. Det er netop sådanne uventede opdagelser, der gør IMs værk til spændende læsning.

Den vigtigste uforudsete opdagelse i IMs arbejde er imidlertid fremkommet på et andet grundlag end det hidtil omtalte. Ved i sin forskning at inddrage ikke blot lærebøgerne i kristendomskundskab, men tillige de i tiden anvendte læremidler i læsning og skrivning, er det gået op for hende, i hvilket omfang den bibelske tankeverden også prægede indlæringen i disse almindelige færdigheder. IM erkendte, at hun ville begå »en forskningsmæssig dumhed« (s. 16), dersom hun ikke analyserede og levede sig ind i denne tankeverden. Herunder opdagede hun, at Gamle Testamentes *Apokryfer* i denne sammenhæng har haft en helt gennemgribende, men hidtil overset betydning.

Ved Apokryfer forstås de gammeltestamentlige skrifter, der i luthersk tradition ikke medregnes til de autoriserede skrifter. Ifølge Luther var apokryferne ikke i egentligste forstand hellige skrifter, men dog »gode og nyttige at læse«. Apokryferne var derfor medtaget endnu i 1700-tallets bibeludgaver, men er siden gledet ud (se nærmere ndf.), af hvilken grund de i vore dage er ukendte for de fleste.

Af de apokryfe skrifter synes især Siraks bog at have spillet en rolle

for udformningen af 1700-tallets livsforståelse. Fra dette skrift er hentet udtrykket »*Visdommens lænker*«, der af IM forklares som

»en evig stræben efter at tilpasse sit jordiske liv til det kommende, deriblandt at finde sin plads i det verdslige samfund og udnytte de muligheder, som forsynet havde nedlagt i én« (s. 16).

Således forstået får apokryferne en afgørende betydning i studiet af 1700-tallets mentalitetshistorie. Men også den visdomslitteratur, der er repræsenteret inden for rammerne af de autoriserede bibelske skrifter, kom i denne sammenhæng til at spille en vigtig rolle. Det drejer sig først og fremmest om Ordsprogenes bog, men i nogen grad også om Salmernes bog.

Den hermed skitserede erkendelse repræsenterer en interessant ny tilgang til studiet af kristendomsundervisningen i 1700-tallet. Det understreges, at denne undervisning ikke blot fandt sted på grundlag af de autoriserede lærebøger i kristendomsfaget, men tillige på mere indirekte måde inden for indlæringen af almene færdigheder som læsning og skrivning. Til læse- og skriveøvelser anvendtes i vid udstrækning netop tekster fra Sirak og Ordsprogenes bog.

De vigtigste sammenhænge, i hvilke apokryfer og visdomslitteratur behandles, foreligger i værkets kapitler 2 og 9. Derudover kan der være grund til at gå ind på enkelte sammenhænge i kapitlerne 11 og 12. De to førstnævnte kapitler er imidlertid dem, der først og fremmest påkalder sig interesse.

Apokryfer, oversættelser og salmer

Første underafsnit af kap. 2 bærer overskriften »Siraks bog og Salomons ordsprog«. Det fastslås, at når Siraks bog gang på gang dukker op i undervisningsmaterialet, skyldes det den enkle omstændighed, at skriftet fandtes i datidens udgaver af Gamle Testamente. Derpå hedder det:

»Siraks bog tilhører de såkaldte apokryfe skrifter, som blev fjernet fra det Gamle Testamente ved den ny bibeloversættelse i begyndelsen af 1800-tallet. Siden er den gået mere eller mindre i glemmebogen, og det må være forklaringen på, at den har været så upåagtet i den skolehistoriske forskning« (s. 65).

Disse oplysninger rejser især to spørgsmål: a) Hvilken »ny bibeloversættelse« fra begyndelsen af 1800-tallet er der tale om? Og b) Hvad er forklaringen på dette overraskende traditionsbrud: At man udelader apokryferne af Gamle Testamente?

Ad a: Ved 1800-tallets begyndelse havde man i Danmark to sideløbende traditioner vedr. oversættelsen af bibelen. Dels var der – for nu at anvende Povl Otzens udtryk⁸ – den *folkelige* tradition, der i sidste instans gik tilbage til den første hebibibel på dansk, Christian III's bibel fra 1550, som byggede på Luthers oversættelse. Dels havde man en *lærd* tradition, der gik tilbage til H. P. Resens oversættelse fra 1607, som er en ny oversættelse af den hebraiske og græske grundtekst. Både »folkebibelen« og den »lærde« oversættelse revideredes flere gange. Folkebibelen, der i 1700-tallet opnåede en udbredt popularitet, tryktes bl.a. under titelen »Huus- og Reysebibel«. Denne synes ikke at være genoptrykt senere end 1802. Der kom derfor ikke nogen ny oversættelse af denne bibel i begyndelsen af 1800-tallet. – For den lærde bibeloversættelses vedkommende kom en ny oversættelse af *Ny Testamente* i 1819. Men den tidligere oversættelse af *Gamle Testamente, der medtog apokryferne, optryktes op igennem århundredet*. Og den nye oversættelse af Gamle Testamente, der kom i 1871, medtog ligeledes apokryferne. Hvilken »ny bibeloversættelse« uden apokryferne fra 1800-tallets begyndelse kan der da være tale om?

Ad b: IM har ret i, at der skete noget på dette område i første halvdel af det nittende århundrede. Det britiske bibelselskab (stiftet i 1804) fik i 1814 et datterselskab i Danmark. I samarbejdet mellem disse to selskaber opstod en langvarig strid,⁹ der først afsluttedes med en kompromisløsning i 1872. Striden drejede sig om, hvorvidt apokryferne skulle trykkes i danske bibeludgaver, der helt eller delvis blev finansieret af det britiske moderselskab. Under indflydelse af reformert tradition afviste det britiske selskab at medvirke til udgivelsen af bibler, hvor apokryferne var medtaget. På dette punkt stod det britiske selskabs repræsentanter i Danmark stejlt over for deres danske samarbejdspartnere, hvis holdning var bestemt af den lutherske tradition. En eftervirkning af dette røre var, at Jacob Christian Lindberg, Grundtvigs trofaste medstrider, i årene 1837-56 udgav en oversættelse af hele bibelen, hvor han udelod apokryferne.¹⁰ – I 1872 fik det britiske selskab en begrænset tilladelse til i Danmark at forhandle bibelen uden apokryferne. Optryk af disse bibler synes ifølge Det Kongelige Biblioteks kataloger at være ophørt i 1904. Resultatet blev dog, at man i det 20. de århundrede har danske bibeludgaver både med og uden apokryferne. Udgaver, der medtager apokryferne, kom f.eks. i 1909, 1936, og 1950-52.

På denne baggrund burde IMs oplysning have været formuleret mere præcist på følgende måde: I løbet af 1800-tallet førtes en kraftig debat

om apokryfernes hjemstedsret i danske bibeludgaver. Resultatet blev, at det nu i det 20. de århundrede er almindeligt, at bibelen trykkes uden disse skrifter.

Herefter skal anføres nogle kommentarer til IMs anvendelse af citater. Efter nogle karakteriserende bemærkninger om Siraks bog og Ordsprogene oplyses, at citaterne er hentet fra »den nutidige mere mundrette oversættelse, da det her mindre drejer sig om et kildestudium end en præsentation af tanker« (s. 66). Argumentet, der fremføres til fordel for valget af en moderne oversættelse som tekstgrundlag, holder imidlertid ikke stik. Af to grunde: 1) Hvis det gælder om at leve sig ind i, hvad datidens mennesker tænkte, sagde og gjorde, da gælder det om at få fat på nøjagtigt de ord og vendinger, der bestemte tanke, tale og adfærd. – 2) Argumentationens afsluttende passus: At det drejer sig om en præsentation af *tanke*, forudsætter, at der er tale om, at den samme tanke kan udtrykkes lidt forskelligt i de forskellige bibeloversættelser. Dette gælder da også i nogle tilfælde. I andre, derimod, gælder, at en ny oversættelse bygger på en ny forståelse af de pågældende ord. Ved at ændre på oversættelsen, ændrer man i mange tilfælde også meningen. IM burde derfor som tekstgrundlag have valgt en af de oversættelser, der var i brug i datiden. IM er iøvrigt selv opmærksom på, at forskellige oversættelser kan medføre en meningsforskydning, jf. hendes sammenligning af en dansk og en svensk oversættelse af et bestemt sted hos Sirak (s.70).

Den forbindende tekst mellem citaterne giver ikke anledning til særlige bemærkninger. Det skulle da lige være, at der både tales om, at oplysningstiden medfører et brud med mange af de hos Sirak udtrykte holdninger (s. 68), og om, at »Sirak også kunne bruges af den efterfølgende oplysningstid« (s. 71). Det havde været nærliggende at sammenbinde disse to – hver for sig rigtige – betragtninger i en elegant sløjfe, hvor der blev sagt lidt om brud og sammenhæng.

Et af kapitlets afsluttende afsnit handler om »Davids salmer«. Med rette har IM fremdraget disse tekster. »Davids Psaltere« var ikke blot nævnt i selve skoleloven fra 1739¹¹ men spillede også en rolle i kirkens gudstjeneste og blev desuden i særskilte udgaver anvendt som opbyggelsesbog. Træffende bemærkes, at beskæftigelsen med Det gamle Testaments salmer må have givet børnene »oplevelser, poetisk bevidsthed og en billedsproglig træning, som vi ikke må overse ved en vurdering af periodens undervisning« (s. 73). Bemærkningen rejser umiddelbart spørgsmålet, om ikke også andre poetiske tekster anvendt i undervisningen kunne have givet eleverne et tilsvarende udbytte? Flere steder i afhandlingen¹² nævnes inddragelsen af kirkesalmer. I den forbin-

delse havde det været nærliggende at rette søgelyset mod salmerne i datidens officielle salmebog: Pontoppidans fra 1740. Også tekster fra denne salmebog kunne have fortjent en grundig behandling. Dette materiale er IM imidlertid ikke gået nærmere ind på. Det kan således konstateres, at mens IM fortjenstfuldt fremdrager lærebogsundervisningens sammenhæng med indlæringen af læse- og skrivefærdighed, er kristendomsundervisningens sammenhæng med kirkens gudstjeneste et perspektiv, der kun lige antydes, men iøvrigt ikke nærmere behandles.

Kapitlet afrundes med følgende sammenfattende bemærkning, der peger fremad mod den store reformperiode i århundredets slutning:

Det er af stor betydning for vurdering af udviklingen i landbosamfundet under landboreform-årene, at de bibelske tekster viste sig at være så rummelige, at de kunne bruges i oplysningens tjeneste overfor både børn og voksne« (s. 74).

Spørgsmålet bliver da: Bruges, hvorledes ?

Oplysningstidens nye kristendomsundervisning

Afhandlingens kapitel 9 omhandler de gennemgribende ændringer af landsbyskolens undervisning, der var inspireret af oplysningstidens nye kultursyn. Indledningsvis konstateres, at man på kristendomsundervisningens område kan iagttage en massiv indflydelse fra hertugdømmerne og Nordtyskland. At det forholdt sig således forekommer IM ejendommeligt i betragtning af den betydning, som franske og engelske idéer faktisk havde i oplysningstiden. Men, »så vidt vides, blev ikke én eneste fransk eller engelsk lærebog oversat og brugt til skoleundervisning« (s. 186). Hertil kan imidlertid siges, at dette ikke er så mærkeligt endda. På kristendomsundervisningens særlige område måtte det være mere nærliggende at oversætte lærebøger fra det lutherske Nordtyskland end fra det katolske, subs. reformerte, Frankrig eller fra det anglikanske, subs. frikirkelige England. På den almindelige moralundervisnings område nærede man dog ikke tilsvarende betæneligheder. En del moraliserende børnelitteratur af fransk og engelsk oprindelse blev faktisk oversat. Nogle tidstypiske eksempler skal nævnes:

Marie le Prince de Beaumont: *Magazin for Børn* efter den franske Original oversat og til Danske Lærerinders egentlige Brug indrettet ved Jo. Chr. Schönheider, 1-4 (1763-64). – Fortsat i 1780-81.

J. C. Hedegaard: *Kirsten og hendes Børn*. En Landsbye-Scene for Børn omarbejdet efter den engelske Original: *Virtue in a Cottage or a Mirror for Children in humble life* (1801, 2. udg. 1804).

M. Hallager: Smaa muntre Historier og Fortællinger, blandede med fornøielige Samtaler, indrettede efter Børns Fatte-Evne. En Nytaarsgave for 1801. (Uddragne af *Historiettes et Conversations à la portée des enfants*, par S. H. Catel).

Anne Letitia Barbauld: Læsebog for smaae Børn fra 3 til 5 Aar. Oversat fra Engelsk ved Gottfried Fibiger (1803).

(Som kuriosum skal nævnes, at engelske ordsprog, »Lystige Historier« og »Moralske Fabler« også indgik i fremmedsprogs-undervisningen, jf. Theodor Arnolds *Grammatica Anglicana et Danica concentrata*, Kbh. 1770).

Tidens velkendte interesse for moralundervisning (»Sædelære«) belyses i den efterfølgende – meget udførlige – behandling af J. F. Feddersens lærebøger, en omtale, der strækker sig over flere underafsnit. Det er i den sammenhæng, at den gammeltestamentlige visdomslitteratur og Siraks bog atter dukker op. Af andre eksempler på visdomstekster anføres et par citater fra Jobs bog og fra Davids salmer.

Som noget bemærkelsesværdigt noterer IM, at Feddersen også henviser til antike filosoffer som Pytagoras, Sokrates, Platon, Solon, Seneca og Marcus Aurelius. IM finder, at det er karakteristisk for »oplysningstidens indtrængen i det menneskelige intellekt og psyke«, at man nu også kan inddrage de »førkristne filosoffers høje agtelse af visdom og dyd« (s. 193). – Det skal ikke bestrides, at en bred tolerance over for ikke-kristne religioner og livssyn er karakteristisk for oplysningstiden. Det klassiske eksempel på en sådan holdning er Lessings »Nathan der Weise« (1779). Hvad angår forholdet til den antike dyds- og visdomslære er der imidlertid mere kontinuitet, end IM synes at mene. Melancthon henviste til antikens moralske fortællinger (Dette nævnes s. 190), og Luther selv udgav *Æsops fabler* i 1529-30. Grundlaget for denne holdning og praksis var den overbevisning, at den klassiske, græsk-romerske litteratur repræsenterede et *alment* dannelsesgrundlag, der var *fælles* for alle uanset religiøs overbevisning. Ud fra en lignende vurdering betragtede man op gennem de lutherske århundreder den klassiske filosofi og logik, der doceredes under det filosofiske fakultet, for en alment dannende kulturtradition, hvis tilegnelse var den selvfølgelige forudsætning for videre studier under de øvrige fakulteter: Det teologiske, medicinske og juridiske. Med hensyn til værdsættelsen af den antike kulturarv foretager oplysningstiden derfor ikke et egentligt brud med fortiden, men viderefører og accentuerer opfattelser, der allerede var til stede i traditionen. At bestemme den antike kultur som »førkristen« er derfor at indføre en moderne sondring. 1700-tallets mennesker levede i et kulturelt rum, hvor arven fra antiken var et selvfølgeligt og påskønnet inventarium.

I de derpå følgende afsnit gennemgås Ove Mallings »Store og gode Handlinger« og F. E. v. Rochows »Der Kinderfreund« (1776, oversat 1777), en læsebog, der ifølge IM »slog igennem med et brag« (s. 201). Derpå præsenteres læsebøger udarbejdet af Morten Hallager, Thomas Rasmussen, Bone Falch Rønne og flere andre. Denne gennemgang af tidens nye læsebøger er ikke alene udførlig, men også særdeles lærerig. Gennemgangen danner grundlag for den interessante iagttagelse, at

»Det afgørende nye i oplysningstidens undervisning blev, at børnenes læseindlæring nu skulle foregå ved hjælp af en *læsebog* og ikke ved katekismus og forklaring« (s. 200, udhævet her).

Hensigten var ikke at fjerne det religiøse indhold fra undervisningen, men »at omdanne det til moralsk undervisning«, der byggede på fællesmenneskelige værdier (s. 200 f). Det, der sker, er, 1) at man foretager den *princielle* nyvurdering, at religionens centrale indhold er moralen, jf. iøvrigt ovf. om Balles lærebog, – og 2) at man træffer en ny *metodisk* beslutning: At moralundervisningen bedst kan gennemføres ved hjælp af læsebogen – ikke som hidtil på grundlag af de to lærebøger, Katekismen og Forklaringen.

Når dette er sagt, kunne tillige tilføjes, at *bruddet* med den af pietismen dominerede pædagogik var trådt endnu tydeligere frem, dersom IM i kapitel 2 ikke så ensidigt havde fokuseret på moralundervisningen i Pontoppidans gennemgang af de ti bud. Når vægten den gang (i kap. 2) lå på denne del af Pontoppidans bog, skyldes det, at det var IMs interesse at eftervise, at »Hustavlens verden« også var repræsenteret i et dansk materiale. Dette har på den anden side medført, at talen om brud til en vis grad sløres af den konstaterbare *kontinuitet*, der ligger i den *fælles* interesse for moralundervisning.

IM påviser, at den gammeltestamentlige visdomslitteratur og Sirak er repræsenteret også i v. Rochows læsebog. En række citater anføres og kommenteres. Visdomslitteraturen gør sig pudsigt nok også gældende på et punkt, IM ikke er opmærksom på. I en omtale af Thomas Rasmussens ABC (1787) bemærker IM, at mønsterbarnet den dydige Susanne »uvist af hvilken grund« i bogens følgende udgaver skrifter navn til Kristiane. Navneskiftet skyldes naturligvis datidens indgående kendskab til apokryferne. Navnet Susanne gav læserne en alt for hurtig association til den lidt vovede historie om Susanne i badet (Tilføjelser til Daniels bog).

Den gammeltestamentlige visdomslitteratur og Sirak møder man atter i den efterfølgende omtale af tidens reformarbejde m.h.t. *skriveun-*

dervisningen. Denne sammenhæng strækker sig over flere afsnit, reelt over resten af kapitlet.

Skriveundervisningen gennemførtes sædvanligvis ved hjælp af trykte skrive-forskrifter. I disse forskrifter forekom gammeltestamentlige skriftsteder hyppigt som eksempler, børnene passende kunne afskrive under deres øvelser i den vanskelige skrivekunst. I Terkel Kleves forskriftsamling (1785) citeres Siraks bog kap. 39. IM bemærker til dette citat, at det ikke helt følger den gældende bibeloversættelse. En tilsvarende bemærkning kunne have været anført i forbindelse med præsentationen af C. C. Birchs utrykte forskriftsamling fra 1784. Nogle eksempler:

Birch 1784
Ordspr. 6, 6-11

»Du dovne, gik hen til myren. Giv agt paa den og bliv klog.«

Luther-bibelen

»Du Lade! gik hen til Myren; giv Agt paa hendes Sæd [dvs. skik], og bliv viis.«

Den rev. Resen

»Du lade! gik til myren, see dens veye, og bliv viis.«

Ordspr. 14,8

»Kundskab om sig selv er en frugt af den sande viisdom.«

»Det er den kloges Viisdom, at han agter paa sin Vey.«

»Det er den trædskes viisdom, at forstaae sig paa sin vei;«

Ordspr. 19,17

»Hvo som er barmhiertig imod den fattige laaner Gud, og han skal rigelig giengælde Ham endog den ringeste velgierning.«

»Hvo som forbarmer sig over den Fattige, han laaner HERREN; han skal betale ham Got igien.«

»Hvo som forbarmer sig over den ringe, laaner HERREN; og han skal betale ham hans velgierning.«

(Alle tre citater anføres på s. 227).

Heraf ses, at Birchs gengivelse af bibelens ord er præget dels af en – utvivlsomt pædagogisk begrundet – *forenkling*, dels af en *fortolkning*. Vedrørende dette sidste bemærkes, hvorledes bibeloversættelsernes tale om at agte på, subsidiært forstå sig på sin vej, hos Birch fortolkende omskrives til »Kundskab om sig selv«. Det bibelske udtryk »vej« (vandel, levevis) er bredere. Det omfatter ikke blot pligterne over for sig selv, men også pligterne over for Gud og næsten – for nu at anvende Balles tredeling. – I det tredie citat foretager Birch en fortolkende tilføjelse: »endog den ringeste velgierning«.

Afrunding og perspektivering

I værkets afsluttende kapitler fremdrages endnu en gang nogle af de tidligere nævnte erkendelser vedr. 1700-tallets kristendomsundervisning. Imidlertid opridses her nogle perspektiver frem til udviklingen i det følgende århundrede.

Fra indledningen til 1814-loven citeres en formålsbestemmelse, der understreger det ønskelige i, at ungdommen lærte »hvad enhver skylder Gud, sig selv og andre« (s. 289). Hertil bemærker IM:

»Formuleringen falder godt i tråd med de nye pædagogiske idéer om personlighedsdannelse, som dukkede op i begyndelsen af århundredet med nyhumanisme og nyromantik.«

Uanset hvorledes man bedømmer affiniteten til tidens nyere pædagogiske strømninger, er det oplagt, at der her er tale om et skjult citat fra Balles lærebog, nærmere bestemt fra pligtlæren i kapitel VI (jf. ovf.).

Endvidere gøres rede for den markante forskel mellem 1736 og 1814. Den gang var elevernes kundskaber i læsning af »religiøse tekster« forudsætning for at blive konfirmeret. I 1814 var indlæring af alle fag, altså også af skrivning, regning og læsning af »verdslig« litteratur blevet forudsætning for antagelse til konfirmationsforberedelse. Derpå hedder det:

»Denne tætte forbindelse mellem skolens kundskabsmål og kirkens konfirmationsforberedelse skulle i de kommende årtier vise sig at blive den måske mest effektive garanti for indlæring af læse, skrive- og regnefærdigheder i befolkningen« (s. 293).

Kirkens aktive og konstruktive rolle i kultur- og samfundsudviklingen sættes hermed ind i et nyt perspektiv. En tilsvarende positiv bedømmelse finder man – knap så uventet – i omtalen af grundtvigianismen og den Grundtvig-Kold'ske skole.

Dernæst vender IM atter tilbage til sin kære Sirak. Om landbefolkningens krav vedr. medbestemmelse over skolen hedder det, at man heri »stadig var i overensstemmelse med Siraks opfattelse af visdommens værdi« (ibid.). For tilfulde at forstå denne pasus er det nødvendigt at blade tilbage til kapitel 2, hvor det hedder:

»Der ligger altså i Siraks leveregler en rummelighed og en mulighed for den enkelte igennem sin egen udvikling på visdommens vej at ændre sin egen tilværelse« (s. 71).

Her understreges det frigørende potentiale, der også lå i begrebet »Visdommens lænker«, i et langtrækkende perspektiv.

Afhandlingens næstsidste kapitel, kap. 12, rummer flere passager, der illustrerer tidens tanker om kristendomsundervisning og morallæ-

re, men med nye eksempler. Noget egentligt nyt føjes dog ikke til. Det skulle da være de sammenhænge, hvor det påvises, at forsynstanken kunne bruges til at begrunde både et statisk samfund og en vis stands-cirkulation.

Til IMs bemærkning om, at »Den ny bibelinteresse, der vokser frem i begyndelsen af 1800-tallet, interesserede sig ikke for det Gamle Testamente« (s. 324), må knyttes visse forbehold. N. F. S. Grundtvigs dybe inspiration fra Det gamle Testamente viser sig både i hans salmedigtning og i hans historieskrivning. Jacob Christian Lindbergs største bedrift som bibeloversætter er hans oversættelse af Gamle Testamente, mens hans oversættelse af Ny Testamente er blevet karakteriseret som »et svagere arbejde« (Otzen 1949, s. 36). Endelig udgav C. A. H. Kalmar i samarbejde med andre en ny oversættelse af Gamle Testamente i 1844-47.

I sammenligning med de tidligere kapitler bringer disse to afslutningskapitler ikke meget nyt, men dog noget. Især kan der være grund til at bemærke overvejelserne vedr. visdomslitteraturens og Siraks mere langtrækkende virkninger samt påvisningen af kirkens positive betydning for den praktiske gennemførelse af 1814-lovens bestemmelser.

Konklusion

At have set og påtaget sig den opgave at analysere almueskolens undervisning med særligt henblik på denne undervisnings betydning for landboreformerne repræsenterer et vægtigt bidrag til at føre dansk skolehistorisk forskning et skridt videre. Fokuseringen på den bibelske tankeverdens indflydelse vidner om en sikker sans for at få fat på noget grundvæsentligt i datidens livs- og samfundsforståelse. Herunder er det fortjenstfuldt, at IM har fremdraget den gammeltestamentlige visdomslitteratur og apokryfernes betydning samt givet et bud på, hvorfor netop dette perspektiv hidtil har været overset af forskningen. Fremdeles har IM i sin tolkning af 1700-tallets livsforståelse inddraget nogle svenske studier over »Hustavlens verden« og har på frugtbar måde udvidet denne forståelsesramme.

Et omfattende og ikke altid let tilgængeligt materiale er fremdraget og bearbejdet. Den udførlige gennemgang af oplysningstidens læsebøger og skriveforskrifter (herunder utrykt materiale) betegner en videnskabelig landvinding, i kraft af hvilken vor viden om datidens pædagogiske teori og praksis er blevet væsentligt udvidet. – De mere langtrækkende perspektiver, der oprulles til sidst, repræsenterer idéer mere end egentlige resultater. Men også sådanne perspektiver kan ansprende til nye studier.

En række konkrete fejl, misforståelser og uklarheder er konstateret. Yderligere har der været anledning til at supplere de givne oplysninger. Endelig har det været nødvendigt at diskutere nogle beslutninger af metodisk art, f.eks. vedr. det tekstgrundlag, der er valgt, når apokryferne skal citeres. Det afgørende i denne sammenhæng er imidlertid, at der er tale om begrundede beslutninger, som netop fordi de er begrundede, lader sig diskutere.

Kort sagt: IMs afhandling er et værk, som enhver med interesse for dansk kristendomsundervisnings historie kan og bør fordybe sig i.

Noter

1. Dog kan henvises til K. E. Bugge: Balthasar Petersens lærebog, IN Svend Åge Karup, Jakob Rod og Gudmund Tybjerg (red.): 1788-1988, Tønder Statsseminarium. Et jubilæumsskrift (Tønder 1988).
2. Et enkelt eksempel kan belyse dette. På s. 50 ses en fotografisk gengivelse af en interessant »christelig Huustavle«, som IM har fundet i Års Museum. I billedteksten citeres bl.a. to linier, der på hustavlen er anbragt under et billede af Skt. Peder: »Gud alting vende til sidste ende«. Der står faktisk »Til *bedste* Ende«. Forskellen er ikke ligegyldig. Her hentydes nemlig til forsynstankens klassiske bibelsted, hvor Josef i slutningen af I. Mos. kap. 50 siger til sine brødre: » I tænkte ondt om mig, men Gud tænkte at *vende* det *til det gode*...« Altså »vende til bedste Ende.«
3. Jf. H-J. Fraas: Katechismustradition. Luthers kleine Katechismus in Kirche og Schule (Göttingen 1971) s. 91 f og 97.
4. Hustavlens tekst findes bl.a. i Luthers Skrifter i Udvalg, bd. 2 (1963) s. 261-264.
5. Hilding Pleijel: Husandakt, husaga, husförhör i Stockholm (1965): Hustavlans värld (1970). – Egil Johansson: Den kyrkliga lästradition i Sverige – en konturteckning, IN konferencerapporten Ur nordisk kulturhistoria (Jyväskylä 1981). – I nærværende sammenhæng kan der være grund til at fremdrage Brynjar Haraldsø's træffende bemærkning om Pontoppidans lærebog: »den politiske virkelighed med eneveldig kongedømme har ført til en specielt sterk markering av kongens person, myndighet og makt, like ens en fremhevning av øvrigheten som øvrighetspersoner og en patriarkalsk samfunnsforståelse.« (Haraldsø, red.: Kirke-skole-stat 1739-1989 (Olo 1989) s. 31).
6. Denne fordeling af de ti bud på to tavler er ofte illustreret i billedkunsten, se f.eks. Bibelen i kulturhistorisk lys, bd. 1 (1968) s. 314.
7. S. 348 note 4. – »Udførelse« må være en fejlskrift for »Indførelse«. – Iøvrigt skal opmærksomheden henledes på Balles egen festlige skildring af, hvorledes han selv bar sig ad, når han underviste efter lærebogen, se Den Danske Kirkes Historie red. af Hal Koch og Bjørn Kornerup bd. V (1951) s. 438-439.
8. Povl Otzen: Hvorledes Danskerne fik deres Bibler (1949).
9. Se herom Bent Noack i Bibelen i kulturhistorisk lys, bd. 1 (1968) s. 34 f og J. P. Asmussen *ibid.* bd. 6 (1970) s. 48 ff.
10. J. C. Lindbergs begrundelse for at udelade apokryferne er udførligt citeret af Lars Kruse-Blinkenberg i Kirkehistoriske Samlinger 1989 s. 193 f.
11. Forordning om Skolerne på Landet i Danmark (23/1-1739) § 30.
12. S. 12, 141, 173, 223, 229, 238 og s. 348 note 12.

Summary

The Chains of Wisdom – Comments on some recent studies in the field of 18th and 19th century religious education

Under the title »The Chains of Wisdom« which is a quotation from the Book of Sirach, one of the Old Testament Apocrypha, the historian Ingrid Markussen in 1989 published an extensive study on the development of Danish public education in the 18th and early 19th century. Due to the close relationship between church and school during that period this study is of considerable interest also in a perspective of church history. On this background the present review focuses on the presentation of the two dominant manuals for Christian/Religious education and on the educational influence of the apocrypha.

The first manual, published by Erik Pontoppidan in 1737, represents the pietistic tradition, whereas the second manual, published by N. E. Balle in 1791, is a product of the age of enlightenment. IM's presentation of these manuals is critically evaluated. A number of formal and factual errors are listed, and the historical context of these publications is sought understood in the wider perspective of Lutheran education.

IM's study provides new insights into the decisive role played not only by the two manuals of Pontoppidan and Balle, but also by the apocrypha. Due to a debate between representatives of the »The British and Foreign Bible Society« and their Danish counterparts during the 19th century, the traditional Lutheran practice of incorporating the apocrypha in the official version of the Bible was seriously questioned. As a result the apocrypha are usually omitted from Danish bibles in the 20th century. The actual influence of these texts on the formation of the spiritual atmosphere of former centuries has therefore been underestimated in modern research.

The study of IM has demonstrated that the »Chains of Wisdom« are not only to be conceived as disciplinary measures imposed by the political powers. This negative evaluation is often found in current research. On the contrary, the stimulation of religious education towards personal development has also offered a positive, emancipatory contribution to social and political development in Denmark.

Professor, dr. theol. K. E. Bugge
Dronningeengen 22
2950 Vedbæk

En henvendelse fra sognepræst, dr. Christian Kalkar til menighederne i Gladsaxe og Herlev

Af C. Rise Hansen

For snart mange år siden fandt jeg i en bogkasse et samlerbind med forskellige småtryk. Herimellem var en trykt henvendelse på to sider med overskriften:

En kjærlig og venlig Opfordring
til
Gladsaxe og Herlev Menigheder
fra
deres Sjælesørger.

Denne tarvelige lille tryksag uden angivelse af trykkeri er næppe bevareret mange steder. Jeg har forgæves eftersøgt den i Gladsaxe-Herlev sognekalds arkiv. Måske eksisterer den kun i det eksemplar, der er kommet mig i hænde; men den fortjener nok at blive kendt, idet den viser en side af Kalkars indsats som sognepræst, der ikke ellers fremtræder tydeligt.

Christian Andreas Herman Kalkar var 27. marts 1843 blevet udnævnt til sognepræst i Gladsaxe-Herlev embede. Hidtil havde han været adjunkt, sen. overlærer ved Katedralskolen i Odense, men fik ved indgriben fra Kong Christian VIII eller måske især dennes dronning Caroline Amalie det store og særdeles vellønnede embede, hvor der dog var ringe åndeligt liv.

Kalkar erindres i dag nok mest på grund af sine litterære arbejder og sit arbejde for ydre mission. Som sognepræst samlede han sig især om søndagsgudstjenesten, men han har med sin kendte nidkærhed og pligtfølelse naturligvis udført alle de kirkelige handlinger. Derimod synes han ikke at have haft selskabelig samkvem med sognets beboere udover ganske få tilfælde og er næppe uden opfordring gået på husbesøg. Til gengæld var han ivrig for, at hans arbejde i studerekammeret skulle komme hans sognebørn til gode gennem bibellæsninger, fastepredikener, foredrag m.v.; hans interesse for ydre mission gav sig udslag i kirke- og missionshistoriske foredrag; han har også omend ikke i større udstrækning deltaget i gudelige forsamlinger. Derimod aflagde han talrige besøg i skolerne. Så meget kort fortalt om Kalkars forbindelse med sine sognebørn.¹ Et supplement, der ikke har været kendt tidligere, giver ovennævnte lille tryksag, som Kalkar skrev i sin præstegård 12. marts 1855 med en opfordring til sognebørnene.

Kalkar sad selv i et vellønnet embede og havde tidligere, som det fremgår af tryksagen, ikke forgæves henvendte sig til menighederne. Nu gør han det i foråret 1855 i en meget besværlig tid for arbejderne på grund af vinterens strengthed og de høje priser på levnedsmidler.

Rigsdagen havde ganske vist ved lov af 15. febr. 1855 bemyndiget kommunalbestyrelserne til ved overordentlig understøttelse at hindre dyrtidens tryk på de uformuende. Det er den lov, Kalkar omtaler som »Dyrtidsloven«. Ved den fik også sogneforstanderskaberne på landet indtil 30. nov. 1855 mulighed for at yde overordentlig understøttelse til dem, der ellers på grund af dyrtiden måtte antages at blive trængende til understøttelse af fattigvæsenet (lovens § 1); det fastslås udtrykkeligt i lovens § 4, at den i dette øjemed ydede hjælp i ingen henseende blev at betragte som fattigunderstøttelse. Loven gentoges iøvrigt 15. jan. 1857 og udvidedes da til at gælde indtil udgangen af 1857.

For Kalkar er den ved loven givne mulighed for at påligne de mere velstående bidrag til de trængendes forsørgelse ikke tiltalende; han skriver da i sin henvendelse, at han *for sin del altid* har haft den overbevisning, at der er større velsignelse ved en menigheds frivillige gaver, end ved det, som fremkommer af tvang.

Kalkar skrev sin henvendelse mandag 12. marts 1855 og med tanke på, at den følgende søndag var Midfastesøndag med evangeliet efter daværende (1.) tekstrække om bespisningsunderet med de 5 bybrød og to fisk efter Johannes-evangeliets 6. kapitel 1.-15. vers.

Kalkar ville benytte dette »deilige Evangelium« til at opfordre *Enhver*, som *kan* give noget, til at yde sin skærv til de mange trængende i sognet, hvorfor han ville lade *bøsser gaae* om i kirken til at indsamle menighedens *frivillige gaver*. Dem, der ikke ville eller ikke kunne komme i kirke, men dog ville være med at betænke deres fattige medbrødre, bad han sende gaver af penge eller fødemidler til præstegården. Kalkar ville tage en agtet mand af hver by til medhjælper og uddele efter bedste skøn.

Den trykte henvendelses ordlyd er denne:

»Det er en meget besværlig Tid for dem, som kun have deres Arme at stole paa. Vinterens Strængthed og de høie Priser paa Levnetsmidler trykker navnlig den tro og flittige Arbejder, der enten ikke kan eller ikke vil tye til Fattigvæsenet, og mange af vore Brødre staae i Fare for at forarmes. Vi vide vel at Sognene ved Dyrtidsloven ere blevne bemyndigede til at paaligne de mere Velstaaende et Bidrag til de Trængendes Forsørgelse; *jeg for min Deel* har *altid* havt den Overbeviisning at der er en større *Velsignelse* ved en Menigheds *frivillige* Gaver, end ved det, som fremkommer af Tvang; thi »hvo som forbarmer sig over

den Ringe, han laaner *Herren* og *Han* skal betale ham hans Velgjering« (Ordsp. 19,17), og jeg mener, at Herren er en Skyldner, som er værd at have, og Betalingen er den, »at Herren elsker en glad Giver« (2. Cor. 9,7).

På Søndag, *Midfastesøndag*, have vi det det deilige Evangelium, i hvilket fortælles, hvorledes vor Herre Jesus Christus ynkedes over de Mange »som havde intet at æde« og tog af sit Forraad og bespiste Hungrige. Jeg vil benytte dette Evangelium, mine kjære Sognebrødre og Søstre! til at opfordre *Enhver*, som *kan* give Noget, til at yde sin Skjærv til vore mange Trængende i Sognet og derfor lade **Bøsser gaæ** om i Kirken til at indsamle Menighedens *frivillige Gaver*. Dem, som ikke kunne eller ikke ville komme i Kirke, men dog ville være med at betænke deres fattige Medbrødre, beder jeg at sende deres velvillige Gaver af Penge eller Fødemidler i Præstegaarden; jeg skal tage en agtet Mand af hver By til Medhjælper og uddele efter bedste Skjønnende; »men hver give, eftersom han har sat sig for i Hjertet, ikke med Fortrædenhed og Tvang« (2. Cor. 9,7), og de, som selv ere fattige, kunne dog ved deres Skjærv betænke dem, som ere endnu fattigere, og saaledes efterligne vi den Herre, der ved sin Velsignelse gjør, at det *Lidet bliver til meget*.

Dyrekjøbte Venner! Lader os kjærligen forene os til dette godgjørende Øiemed og erindre, at »den, som stopper sit Øre for den Ringes Raab, han skal og raabe og ikke bønføres« (Ordsp. 21,13), at »hvo som giver den Arme, han skal ikke have Mangel« (Ordsp. 28,27), at det ikke er mueligt »at Guds Kjærlighed kan være i nogen, som seer sin Broder lide Mangel og lukker sit Hjerte for ham« (1.Joh. 3,17). Derfor modtager med Venlighed eders Sjælesørgers Opfordring, »at komme dem ihu der lide ilde, som de, der selv ere i Legemet« (Hebr. 13,3). Jeg har ved forskellige Anledninger ikke forgjæves henvendt mig til eder; »jeg kjender eders Redebonhed« (2. Cor. 9,2) og er vis paa at I ogsaa denne Gang ikke vil lukke Hjerte og Haand for denne Bøn paa Søndag eller, naar I ellers ville at give frivillige Gaver til vore trængende Arbeidere, for at »Besørgelsen af dette Sammenskud ikke blot kan afhjælpe vore Brødres Trang men bære rig Frugt ved mange Taksigelser til Gud« (2. Cor. 9,12). Saa bliver *Midfastesøndag* en ret *Festdag* for denne Menighed, thi det er den rene og ubesmittede *Gudsdyrkelse* at ihukomme Enker og Faderløse i deres Trang.

Gladsaxe Præstegaard d. 12te Marts 1855

Kalkar

Note

1. Om Kalkar som sognepræst se Niels Bundgaard: Dr. Christian Kalkars Betydning for dansk Kirkeliv og Missionsvirksomhed (Teologiske studier nr. 12), Kbh. 1951, især s. 54-87.

Fhv. arkivar Rise Hansen
Mågevej 19
4000 Roskilde

1989 – En oversigt

Af Leo Kamstrup Olesen

Præsteuddannelsen

I efterhånden mange år har den teologiske kandidateksamen været trængt af de kirkelige højrekræfter, i Århus af MF og i København af DBI. Deres hovedkrav har været, at uddannelsen skulle være mere kirkelig relevant, og at det videnskabelige sigte med uddannelsen skulle svækkes. Man har vel et ønske fra den side om, at vi skulle nærme os norske eller – måske rettere – svenske tilstande. I årets løb kom der et initiativ fra Det teologiske Fakultet i Århus, der af mange blev tolket som et forsøg på at undergrave den teologiske kandidateksamens kvalitet. Ligeledes kom der et krav fra MF om at få eksamensret.

Universitetsfakulteterne. De to fakulteter i Århus og København havde forhandlet sig frem til et udkast til en fælles rammebekendtgørelse for den teologiske kandidatuddannelse. Man lagde stor vægt på, at niveauet med den nye bekendtgørelse ikke måtte sænkes, men på visse punkter ville der blive tale om en stramning af det hidtidige studieforløb. De sproglige adgangskriterier skulle være uændrede. Grundstudiets faglige sammensætning skal fortsat indeholde de fem hoveddiscipliner og skal vare i to år. Derefter følger et hovedstudium på 3 år med de samme fag, men her inddrages praktisk teologi som et obligatorisk fag. Som noget nyt bliver der indført et helt frit emnestudium af et halvt års varighed. Emnestudiet kan endvidere studeres ved et udenlandsk universitet. Man afviste at gå med til at indføre en 3 årig bacheloruddannelse, netop for at undgå en forringelse af den teologiske uddannelse ad bagvejen. Sigtet med den fælles bekendtgørelse er at gøre det lettere at skifte mellem studiestederne i Århus og København. Udkastet blev godkendt af DVU og trådte i kraft med efterårssemesteret (KD 21/1, professor dr. theol. Niels Peter Lemche i »TEOL-information nr. 1, 1990, s. 23ff.).

Så langt, så godt. Men sidst på året afslørede professor dr. theol. Steffen Kjeldgaard-Pedersen i en boganmeldelse i KD (29/11, jvf. hans replik i KD 16/12), at fakultetet i Århus har ansøgt DVU om at få lov til at oprette en bacheloruddannelse i teologisk kommunikation. I ansøgningen skriver man, at det forventes, at de uddannede kan ansættes i kirkelige organisationer og i den kirkelige administration, som sogne-medhjælpere og konfirmandundervisere. Den i ansøgningen skitserede undervisningsplan får Kjeldgaard-Pedersen til at udbryde: »Man vil

simpelthen uddanne kirkebladsredaktører«. Han mener, at den påtænkte bacheloruddannelse vil være en bombe under den teologiske kandidatuddannelse.« Ansøgningen er forunderlig på baggrund af enigheden mellem fakulteterne om den fælles bekendtgørelse, der – som nævnt – indeholder en grunduddannelse på 2 år og en 3-årig overbygningsuddannelse. Og med denne 2 + 3 løsning ville man netop undgå et afsluttet 3 års uddannelsesforløb som teologisk bachelor, idet en sådan uddannelse ville udgøre en uheldig fristelse i en præstemangelsituation, anfører Kjeldgaard-Pedersen. I denne holdning blev fakulteterne bl.a. bakket kraftigt op af biskopperne. Han betegner det som intet mindre end aftalebrud, at man få måneder efter, at den nye bekendtgørelse er trådt i kraft, indsender en sådan ansøgning, »og bedre bliver det jo ikke af, at man illoyalt har undladt at orientere det købehavnske fakultet, før man sendte ansøgningen.«

I sit svar til Kjeldgaard-Pedersen, skriver fakultetets dekan, universitetslektor, dr. theol. Viggo Mortensen – med en henvisning til ordlyden i ansøgningen til DVU – at ansøgningen fremkommer, efter at en undersøgelse af beskæftigelsesmulighederne for teologiske bachelors har vist, at der er et behov indenfor de ovennævnte områder. Det nævnes bl.a., at der er et »voksende behov for en bredere kordegneuddannelse.« Han anfører endvidere: »Vort forslag er udtænkt sådan, at det netop ikke kan være noget alternativ til den teologiske kandidateksamen.« (KD 6/12, jvf. samme i KD 16/12). Samme dag kommer hans kollega, universitetslektor, dr. theol. Jan Lindhardt, også med et forsvaret for ansøgningen. Han nævner de samme beskæftigelsesmuligheder som nævnt ovenfor, men derudover skriver han: »Den foreslåede uddannelse i Århus sigter ikke på præsteembedet. Naturligvis ikke. Hertil kræves nu og bør også fortsat kræves en fuld teologisk embedseksamen. Og hvis en bachelor vil være cand. theol., må han/hun tage nogle ekstra studieår. Den foreslåede bacheloruddannelse er naturligvis ingen trussel imod den eksisterende uddannelse.« (KD 6/12). Nu viste disse oplysninger sig ikke at være helt i overensstemmelse med teksten i ansøgningen, kunne 7 stud. theol.-er oplyse, for i ansøgningen til DVU står der også: »Der vil kunne etableres overgang til fakultetets kandidatuddannelser under overholdelse af den samlede studietid«. Derudover kunne de fortælle, at ansøgningen slet ikke havde været igennem den normale procedure for sådanne initiativer på fakultetet. Forslaget er »udarbejdet af et udvalg udpeget af dekanen, og vedtagelsen af at sende det til DVU foregik på en ulden måde i fakultetsrådet« (KD 9/12, jvf. deres replik i KD 20/12).

Universitetslektor dr. theol. John Strange, dekan for Det teologiske

Fakultet i Købehavn, er enig i de rejste indvendinger. Han gør opmærksom på, at der ikke eksisterer en teologisk bachelorgrad (heri er Mortensen uenig, jvf. KD 16/12), det stykke papir, enhver teologistuderende kan få efter 3 års studier, giver kun ret til graden bac. fil. Da der i ansøgningen nævnes overgangsordninger til det egentlige teologistudium, angår sagen i høj grad også os i København, derfor har vi henvendt os til DVU for at få lejlighed til at udtale os, skriver Strange (KD 9/12). Lærer på MF Kurt Christensen tvivler på, at man kan få ret mange til at tage en hel teologisk kandidatuddannelse, hvis man under overholdelse af den samlede normerede studietid, først kan tage den »sjove« bacheloruddannelse (KD 20/12).

Ifølge Herluf Eriksen har biskopperne endnu ikke taget stilling til bacheloruddannelsen, men sagen vil blive drøftet på næste bispemøde i januar. (KD 7/12). Men der kom ikke noget budskab om emnet til offentligheden fra bisperne. Hvor sagen står her ved årsskiftet vides ikke med bestemthed, men formodentlig er den lagt i mølpose.

Menighedsfakultetet. Efter 15 års virke sendte MF en ansøgning til DVU – gennem formanden for Kristeligt Folkeparti, sp Flemming Kofoed-Svendsen – om at få ret til at afholde teologisk kandidateksamen i de systematiske fag. De to teologiske fakulteter fik ansøgningen til udtalelse (KD 13. og 14/5, 23. og 26/9 alle 1988). Vi har altid haft eksamensret som mål, oplyser informationssekretær Flemming Markussen, men først nu føler vi, at vore læreres faglige kvalifikationer er på højde med universitetslærernes. Det blev et nej fra DVU bl.a. med begrundelsen, at MF's regler for læreransættelser ikke opfylder de krav, som må stilles til en offentlig undervisningsinstitution med eksamensret (KD 25/10).

I en kronik (KD 21/11) angreb Viggo Mortensen MF for at overtræde det 8. bud, fordi man officielt bruger udtrykket »færdige MF-kandidater«. »Da (MF) er en institution uden eksamensret, er det mig en gåde, hvordan man kan bruge dette begreb«, skriver han. Når han så får at vide, at det udtryk bruger man »om teologiske kandidater fra f.eks. Århus Universitet, som i deres studietid har deltaget i undervisning m.v. ved (MF)«, så er spørgsmålet for ham, hvor tæt denne kontakt skal være, og hvem bestemmer, hvornår man kan kalde sig MF-kandidat. Han anbefaler MF at »bringe orden i sit eget hus, lære at omgås begrebene ret, overholde det ottende bud og opgive den i dansk sammenhæng umulige forestilling om eksamensret. Så skal jeg være den første til at strække hånden ud til et konstruktiv samarbejde« (jvf. samme i KD 14/10, 8/12; MF's formand cand. theol. Erik Bang i KD 4/11, 28/11 og sp Carl P. Behrens i KD 18/12).

Præsterne

Ny ansættelseslov. KM Torben Rechendorff stilede imod at kunne fremsætte en samlet ansættelseslov for folkekirken i begyndelsen af 1990. KM havde nedsat et udvalg, der skulle gennemarbejde problematikken, og betænkningen udkom først på efteråret (jvf. MrBl 467ff.). Det underudvalg, der beskæftigede sig med præster og provster var enige om at foreslå, at provsteretten og landemoderetten bliver afskaffet (KD 16/9).

Derimod delte udvalget sig i et mindretal og et flertal i forslaget om, at provstestillingerne skulle knyttes til en bestemt præstestilling i provstiet. Flertallet (biskop Wiberg, kontorchef K. Bagger og fuldmægtig Ellinor Bagger – begge KM – forretningsfører i LafM Anker Honoré og Henning Rasmussen) mente, at man derved ville kunne skaffe provsterne bedre kontormæssige faciliteter og få flere kvalificerede ansøgere frem, fordi man derved kunne knytte provstestillingen sammen med en mindre krævende præstestilling. Mindretallet (biskop Skov, Provsteforeningens formand, P. E. Severin, Præsteforeningens formand, sp Kjeld Holm og sammes sekretariatschef Asger Gewecke) mente, at den nuværende ordning – efter flere forgæves forsøg på at finde en bedre (jvf. 1985, 242f.) – viser sig at fungere bedst. Den af flertallet foreslåede ændring vil ske på bekostning af sognemenigheden (KD 15/9). Sp Lars Holm mener, at forslaget »lugter langt væk af ministeriel embedstænkning.« Han ser en »tydelig tendens til at opprioritere det administrative og bureaukratiske på bekostning af det, som det drejer sig om« (DKt 295).

Udvalget delte sig på samme måde i spørgsmålet om, hvorvidt præsterne ligesom alle andre tjenestemænd skal have to års prøvetid. Bedømmelsen af præsten efter prøvetidens udløb skal ikke foretages af menighedsrådet, men derimod af biskoppen. Mindretallet finder, at en sådan prøveansættelse er fremmed for kirkens væsen, og »anser det for sandsynligt, at menighedsrådene gradvis vil få en væsentlig eller endda måske den væsentligste indflydelse på afgørelsen om varig ansættelse efter prøveansættelse« (KD 15/9).

Da KM sendte sit lovforslag til høring inden fremsættelsen, var disse to kontroversielle punkter ikke med (KD 8/11).

Præsteudnævnelser. IM følte sig forbigået ved flere præsteudnævnelser, hvor den person, et mindretal i menighedsrådet pegede på, kom fra IM. Man mente ikke, at KM fulgte menighedsrådslovens paragraf 41, stk. 2, da han tilsidesatte mindretallets afgørelse i Hjørring. Her var der to kvindelige præster, og mindretallet ønsker, at bibelskolelærer, cand. mag. Tage Rasmussen, der kommer fra IM og ikke vil samarbej-

de med kvindelige præster, ansættes, mens flertallet peger på hjælpepræst, Jens Robert Boje, der også kommer fra IM, men som godt vil samarbejde med kvindelige præster. KM valgte – i forståelse med menighedsrådet – ikke at udnævne nogen af dem, men at genopslå stillingen (KD 5/7). Efter genopslaget udnævntes sp. Henry Vestergaard (jvf. MV nr. 19 og KD 19/7).

Da IM også mener sig forbigået ved en præsteudnævnelse i Værløse, skriver generalsekretær Poul Langagergaard, at KM er »på farlig kollisionskurs med kirken selv«. Med sin afvisning af mindretal har han »lagt op til en uhørt kirkelig polarisering.« Det manglende frisind fra KM's side er alvorlig, »for det rummer kimen til kirkesprængning i sig!« (KD 2/8). KM er ikke enig med Langagergaard i, at han med den pågældende udnævnelse »har anfægtet de folkekirkelige frihedstraditioner«. Om den omstridte paragraf skriver han, at KM Mette Madsen – så sent som i 1986 – i et svar til folketingets kirkeudvalg præciserede, »at ordet »skal« (i den nævnte lovbestemmelse) af ministeriet opfattes som bindende, når det dokumenteres, at der er tale om tilfælde, hvor et klart markeret retningspræg har givet sig udslag i mandater ved et menighedsrådsvalg. Denne præcisering er jeg ganske enig i.« I sagen fra Værløse mener hverken provst eller biskop, at betingelserne for denne bestemmelse er til stede, »dels fordi der ikke til menighedsrådsvalget var stillet kandidater, der erklærede at repræsentere [IM], og dels fordi [IM's] kirkesyn efter provstens og biskoppens opfattelse ikke kunne siges at være urepræsenteret blandt pastoratets øvrige præster.« (KD 9/8, jvf. smst. medlem af menighedsrådet i Værløse Kirsten Strangette Fonvig).

Folkekirkens struktur. Ved flere lejligheder i årets løb blev der givet udtryk for en frygt for, at KM ville reducere antallet af præster i de mindre landsogne. I forbindelse med den nedenfor omtalte lov om samarbejde mellem to eller flere sogne gav adskillige udtryk for, at denne lov er det første skridt til at fjerne præster fra landsognene. KM gjorde ikke noget for at formindske denne frygt (jvf. hans tale på Københavns stifts landemøde i »Årbog for Københavns stift 1989, 20ff.).

På landemødet i Lolland-Falsters stift, oplyser biskop Græsholt menighedsrådene om, at man i den kommende tid desværre nok må forbedre sig på, at der bliver færre præster i stiftet. Indtil nu er det lykkedes ham at hindre, at nogle sogne har måtte sige farvel til egen præst (KD 15/6). Det siger han, selv om han tidligere på året gjorde opmærksom på, at præsteantallet i begge årene 1967 og 1985 præcis var 1824, desuagtet at befolkningstallet i samme tidsrum er steget fra 4,6 mill. til 5,4 (KD 1/2, således også sp. Bundgaard i KD 23/12).

Flere gør i årets løb KM opmærksom på, at det er de store sogne, der ødelægger folkekirken. Sp Gunda Jørgensen skriver: »Man bør tale om sogneødelæggelser i stedet for om sognesammenlægninger« (KD 24/11, således også provst N. C. Lilleør i KD 5/12).

Sp Kaj Bollmann anholder KM's udtalelser på det københavnske landemøde om, at folkekirken samlet ikke skal regne med at få flere penge til rådighed, for det vil betyde øget skattetryk, og det vil befolkningen ikke acceptere. »Dette argument er kun holdbart under den præmis, at kirkeskatten kan betragtes på linje med de øvrige skatter. Men denne præmis holder ikke. De kommunale og statslige skatter kan vi ikke slippe for, men det er frivilligt, om vi vil betale til folkekirken, eftersom man kan melde sig ud. Derfor burde betegnelsen kirkeskat afskaffes ... Man burde i stedet bruge betegnelsen »medlemsbidrag til folkekirken«. Det ville understrege frivilligheden, og gøre det klart, at det ikke er en skat« (KD 18/10). Provst Erik Albinus gør opmærksom på, at folkekirken ikke er »en forening, men en forvaltning«. Skal den omdannes til en forening, der selv kan fastsætte sit kontingent, ser han ikke rettere, end at man må drage langt videre konsekvenser, end det Bollmann er inde på. »Om folkekirken skal omdannes til en forening eller ej – er en snak for sig. Jeg er med årene blev mere lydhør over for den tanke, eftersom jeg synes, at den statslige forvaltning har misrøgtet folkekirken – især ved ikke at skaffe overskuelige sogne og præster nok (KD 23/10). KM mener ikke, at vi kan tillade os den luksus, det er, kun at have 400-600 mennesker pr. præst (KD 4/12). Menighedsrådsformand Terkel Asbjørn kalder det en »forbløffende tanke, at noget, der i tidligere tider har været almindeligt og selvfølgeligt, og som langt fattigere slægtled end vort har haft – eller taget sig – råd til, [nu skal] kaldes en luksus. Mig bekendt har det været gammel anerkendt praksis indenfor den katolske kirke at regne 500 mennesker pr. præst« (KD 21/12). *Skt. Jakobs kirke København*. Den mangeårige strid mellem sp H. C. Christensen og menighedsrådsflertallet om (højmesse)liturgien i Skt. Jakobs kirke nåede i årets løb et foreløbigt klimaks (jvf. 1985, 252; 1988, 221f.; 1989, 279).

I de første år efter sin ansættelse ved kirken i 1980 havde H. C. Christensen med menighedsrådets billigelse og biskop Ole Bertelsen's godkendelse anvendt en speciel gudstjenesteliturgi i kirken. Men efter menighedsrådsvalget i 1984 ønskede et flertal ikke længere denne »katolske« – som den blev kaldt – liturgi brugt ved hans gudstjenester. Derfor havde biskoppen trukket sin midlertidige godkendelse tilbage og havde pålagt ham at holde gudstjeneste efter den autoriserede liturgi (jvf. 1988, 221 f.). Et flertal i menighedsrådet mente ikke, at sp til

fulde rettede sig efter biskoppens pålæg. Selv om flertallet erkender, at der i folkekirken er en vis liturgisk frihed for præster, mente man, at han overskred frihedens grænser på adskillige punkter, og derfor indberettede man ham påny til biskoppen.

Ved højmessen den 4/6 meddelte han menigheden, at han som protest mod det flertal i menighedsrådet, der ikke kan acceptere hans form for gudstjeneste, vil indlede en bøn og fasteaktion »mod de ødelæggende kræfter«, der igennem flere år har undertrykt og forfulgt mindretallet både i menighedsrådet og i menigheden (BeT 5/6, jvf. KD 3/6). Ole Bertelsen finder hans sultestrejke meningsløs, men ønsker i øvrigt ikke at kommentere den løbende sag (BeT og KD 6/6). Både Kirkelig Samling om Bibel og Bekendelse og Fællesskabet Kirkelig Fornyelse støttede hans aktion (KD 13/6, Re-Formatio 82f.). Da H. C. Christensen blev indkaldt til en tjenstlig samtale med biskoppen opfordrede 10 københavnske præster (5 kvinder og 5 mænd) menighedsrådet og præsten til at indgå et forlig, gerne et kompromis, der kan ses som en forsøgsordning under stiftets gudstjenesteudvalg (KD 13/9).

Det højkirkelige præstekonvent erfarede, at professor dr. phil. Chr. Thodberg i 1984 på Bertelsen's foranledning havde afgivet et responsum om H. C. Christensen's liturgi. Derfor stillede redaktøren af Re-Formatio, sp Knud Christensen, på konventets vegne nogle spørgsmål til ham om forholdet. Det var især hans afgørende grund til at tage afstand fra højmesseforslaget, nemlig at der var indskudt led mellem indstiftelsesord og uddeling, man ønskede en nærmerede redegørelse for. Det, som konventet især undrer sig over, er, at biskoppen ikke kan tillade, at et nadverritual efter den udformning kan bruges ved de to ugentlige ekstraordinære nadvergudstjenester (PrfBl 277ff.).

Dermed var der rejst et principielt spørgsmål, som affødte en temmelig vidtløftig liturgisk debat, hvis detaljer kun kan interessere liturgiske feinschmeckere, men hovedpunkterne skal kort refereres i det følgende, fordi det senere viste sig, at mulighederne for *lovligt* at lave afvigelser fra den autoriserede nadverliturgi tilsyneladende er meget små.

Thodberg svarer, at for ham at se står Luther's bibelteologiske begrundelse for uddeling omgående efter indstiftelsesordene stadig ved magt, men han kan godt forestille sig, at ikke alle teologiske kolleger er enige med ham (PrfBl 279f.). Regin Prenter melder sig som værende uenig med Thodberg, idet han gør opmærksom på, at vi »efter reformationens indførelse i Danmark [fra først af ikke finder] nogen entydig fastholden ved »den omgående uddeling«.« Endvidere gør han opmærksom på, at Luther's opfattelse ikke er den samme, som Thodberg

forstår ved den omgående uddeling. »For i Luther's forslag deles indstiftelsesordene i to halvdele med brøduddeling i midten«, og en sådan praksis kan volde visse vanskeligheder i en dansk kirke, fastslår Prenter. Han spørger, om det ikke er på tide at »afmythologisere« den omgående uddeling« (PrfBl 398ff., jvf. sp Hans Olav Okkels og sp Poul Exner smst. 401f.). Knud Christensen gør Thodberg opmærksom på, at både øst- og vestkirken før Luther's dage holdt nadver med led mellem indstiftelsesordene og uddelingen, og han er enig med Prenter i, at den danske tradition siden reformationen ikke er entydig (PrfBl 379). Sp Jørgen Sejergaard mener, at vi bliver nødt til at diskutere Luther's Sermon om nadveren fra 1520. »Det, striden drejer sig om, er ikke, om der kan være plads til nogle liturgiske led mellem indstiftelsesordene og uddelingen, men hvilke liturgiske led, der skal være plads til. For stridens kerne er nadverens væsen«. Og han er ikke »enig i den bestemmelse af nadverens væsen, som det ritual, H. C. Christensen benytter, er udtryk for.« »Kan der påvises et eneste dansk ritual, som følger de linjer, [han] ønsker?« (PrfBl 687ff.).

H. C. Christensen's tjenstlige samtale med biskop Bertelsen førte til, at han fik pålæg om at ophøre med sin specielle liturgi ved sine ekstraordinære gudstjenester (KD 15/9). De mundtlige påbud blev ledsaget af skriftlige, som »har fået en form, så de kommer andre ved«, mener Præstehøjskolens rektor, Niels Thomsen, og derfor offentliggør han brevet fra Bertelsen til sp (PrfBl 823f., jvf. KD 27/9). »Hvis den form for påbud skal stå uanfægtet, er det ikke (kun) et spørgsmål om nogle liturgiske forhold i Skt. Jakobs sogn, men et spørgsmål om præstefrihed, der som præcedens kan blive brugt vilkårligt overfor de fleste præster«, fortsætter han. Han undrer sig over, at der i skrivelsen ikke er en teologisk kirkelig begrundelse for, at de omtalte forhold er uacceptable. Han går ud fra, at biskoppen i de forudgående samtaler har argumenteret indholdsmæssigt for de givne påbud, »men det kan ikke ses i denne skrivelse, og det kan blive katastrofalt, fordi skrivelsen kan blive lagt til grund for behandling af andre sager.« Vil H. C. Christensen bestride legaliteten af biskoppens påbud, henvises han til at anke til KM. Med en henvisning til Birte Andersen's juleprædiken (jvf. 1985, 221ff.) udtrykker Thomsen det overraskende i, »at netop Ole Bertelsen vil gøre en sag om liturgi til et legalitetsspørgsmål, og dermed henvise den til endelig afgørelse i [KM].« Af de enkelte påbud finder han især det 7. fatalt: »Nadverliturgier, der afviger fra de autoriserede nadverliturgier, må ikke bringes i anvendelse ved nogen gudstjeneste.« Havde biskoppen givet et påbud for højmesser, havde det været svært at anfægte det, mener Thomsen. Selv ved andre ordinære gudstjenester er

der bred tradition for, at præster har stor liturgisk frihed. Her udstrækker biskoppen forbudet til at gælde enhver gudtjeneste. Her går Ole Bertelsen »helt ud over, hvad der er tradition for. Jeg kan heller ikke se, hvad det juridiske grundlag for sådan et forbud kan være. End mindre hvad det teologiske eller kirkelige grundlag kan være ... Hver anden præst må have prøvet at bruge nadverliturgier, der ikke er autoriserede. Det eneste krav, der burde kunne rettes til dem, er, at de kan rummes inden for evangelisk-luthersk kristendom.« Så længe det ikke er påvist, at det ikke er tilfældet, »er det urimeligt med et generelt forbud af denne art«. Niels Thomsen mener ikke, at noget af det, der praktiseres i Skt. Jakobs kirke, går ud over, hvad der praktiseres mange andre steder i landet, uden at biskopperne har skredet ind.

»En vanskelighed ved denne sag er, at den kirkelige frihedslovgivning overvejende hidtil er blevet til for at beskytte folk, der stod til venstre i den danske kirke, og at de, der plejer at vogte frihedslinjen, ikke går ind for H. C. Christensen's liturgiske praksis. Men det kan ikke nytte, at man kun sørger for frihed til sine egne«, slutter Niels Thomsen (PrfBl 823ff., jvf. KD 25/10).

Sp Gert Blak Mogensen er ikke enig med Niels Thomsen i hans kritik. Han finder det underligt, at han blander Birte Andersen's juleprædiken – en sag der netop handler om forkyndelsesfrihed – ind i denne sag om kirkens liturgi, som nødvendigvis må være et fællesanliggende. Han finder det »aldeles betryggende at have en biskop, der ved at skelne mellem forkyndelse og liturgi, og som dermed viser, at han ved noget om nødvendigheden af øget medbestemmelse i en folkekirke i et demokratisk samfund.« De mange indlæg, der igennem årene har været i pressen, viser, at den aktuelle sag har en »lang forhistorie, og at den netop har været behandlet som et indrekirkeligt anliggende. Nu er denne sagsbehandling afsluttet, formodelig med stakkevis af skrivelser, redegørelser, henstillinger og formaninger ... Derfor er det også for nemt, blot at offentliggøre en række afsluttende påbud« (PrfBl 936f.; jvf. provst Hans Lundsteen PrfBl 1990, 52f. og 168).

Ole Bertelsen udtalte sig ikke offentlig i sagen.

Bibeloversættelse

I løbet af året blev første fase af bibeloversættelsen færdig med udgivelsen af NT og de sidste GT-lige skrifter som prøveoversættelser den 15/11. NT blev temmelig meget forsinket i forhold til Bibelselskabets oprindelige plan. Forsinkelsen skyldes, at redaktionsarbejdet af tomands-gruppernes oversættelsesarbejde tog lang tid. Dens grundige

arbejde skyldes uden tvivl den meget store forhåndsinteresse og -tvivl fra kirkens højrefløj til resultatet (jvf. Bibelselskabets Årbog 1989, 29f.). Debatten om oversættelsesarbejdet fortsatte med uformindsket kraft i årets første halvdel. Mistænksomheden var udtalt.

Som nævnt i fjor (1989, 264) forsøgte IM sidst på året at samle højrekræfterne (11 kirkelige organisationer) til et anslag mod Bibelselskabet for at få det til at tage større hensyn til den meget »bibelbrugende« del af det danske kirkeliv. I en fælles henvendelse fra de 11 kirkelige organisationer, underskrevet af IM's generalsekretær, Poul Langagergaard, blev der givet udtryk for frygt for, at en ensidig historisk-kritisk metode sætter sit fingeraftryk på bibeloversættelsen i afgørende teologisk-kirkelige bassisspørgsmål. Derfor foreslår de, at tre personer fra deres side får sæde i den GT-lige revisionsgruppe. Endelig mener de, at det endnu engang bør overvejes, om Bibelselskabets bestyrelse ikke skal være ankeinstans ved uenighed i den 17 mands store revisionskomité (KD 8/2, jvf. MV nr. 4). Nu viste det sig, at Dansk Ethioper Mission fejlagtigt var blevet slået i hartkorn med de 11, oplyste formanden, domprovst Knud Tage Andersen. Vi involverer os ikke som organisation i den indre kirkelige debat, siger han. Personligt har han fuld tillid til, at oversættelsesarbejdet bliver bedst muligt (KD 11/2). Det viste sig dog, at Dansk Ethioper Missions generalsekretær, Hans Henrik Merrill, havde skrevet et brev til Poul Langagergaard, der godt kunne forstås således, at Dansk Ethioper Mission tilsluttede sig henvendelsen til Bibelselskabet (KD 11/2).

KD's leder (9/2) undrer sig over, at IM er med i denne henvendelse, når man i fjor fik 3 mand med i revisionskomitéen (jvf. 1989, 263). Dertil siger Poul Langagergaard, at det bliver i revisionsgrupperne, slaget skal stå. Det er et problem, at »et konservativt, bibeltro standpunkt her holdes udenfor.« Han er utryg ved, at et førende medlem i den GT-lige revisionsgruppe, professor Svend Holm-Nielsen i et fødselsdagsinterview (KD 15/1), udtaler sig om fundamentalisternes »tyrkeretro« på Bibelen som en hellig bog, man skal holde fingrene fra« (KD 28/2, IMT nr. 10). Festskriftet: »Skriv synet tydeligt på tavler«, i anledning af hans 70 års dag gav også anledning til postyr. Redaktørerne, universitetslektorerne Knud Jeppesen og John Strange, skriver i forordet, at de håber, at festskriftets bidrag vil medvirke til at højne debatten om bibeloversættelsen (jvf. Professor Mogens Müller's anmeldelse, kronik i KD 16/1). Det får DBI's landssekretær, cand. theol. Knud Erik Braüner, til at spørge, om de to oversætteres holdning dækker Bibelselskabets. Vil man derved feje bl.a. DBI's meget store og seriøse kritik af bordet som underlødigt? Han fortsætter: »Hidtil har

vi ikke villet bruge kræfterne på en alternativ oversættelse, og selv nu vil vi fortsat satse på den ene fælles bibel« (KD 14/2). Bibelselskabets generalsekretær svarer, at Knud Erik Braüner har misforstået dette forord. De to oversætteres kommentar går kun på den offentlige debat og ikke på det materiale, der er tilsendt Bibelselskabet direkte. »For at ingen skal være i tvivl, vil jeg gerne understrege: Såvel Bibelselskabets bestyrelse som revisionsgruppen lægger overordentlig stor vægt på de kommentarer og ændringsforslag, vi har modtaget, og betragter den særdeles bredt sammensatte lektorgruppe som et vitalt og væsentligt led i hele den afsluttende revisionsfase.« (KD 15/3).

Bibelselskabets bestyrelse kan ikke gå med til at udvide revisionsgruppen, og bestyrelsen skal heller ikke kunne tage stilling til enkelte oversættelsesspørgsmål, oplyser Cappelørn. Det svar er skuffende, siger IM's generalsekretær, Poul Langagergaard (KD 13/4). De lovede tillidsskabende foranstaltninger fra Bibelselskabet er udeblevet, mener bestyrelsen for Ordet og Israel, ifølge formanden, Samuel Roswall (KD 12/4). »Det er skuffende, at man ikke kan se det positive anliggende, vi har haft, og gjort brug af det. Vi har ikke lagt skjul på, at vi er ængstelige for resultatet af oversættelsesarbejdet,« siger LM's generalsekretær, cand. theol. Leif Rasmussen (MV nr. 5).

Professor dr. theol. Benedikt Otzen prøver at sætte tingene i det rette relief: »Det forholder sig jo sådan, at en oversættelse af (GT) kun kan være »bibeltro« i samme grad, som den er god og korrekt, dvs. er på godt og forståeligt dansk, og samtidig så korrekt som overhovedet muligt gengiver den hebraiske tekst. Skal man nå disse mål, må man efter min bedste overbevisning arbejde »historisk-kritisk.« Og den historiske viden kan ikke suspenderes under oversættelsesarbejdet, for »lige så lidt som vi har en ufejlbarlig pave, har vi en ufejlbarlig Bibel« (kronik i KD 8/4). Pastor Paul Honoré finder Otzen's kronik befriende. »Nu har mistænkeliggørelsen ligget og lumret længe nok i den kirkelige atmosfære omkring [bibeloversættelsen]. Åbenbart er det endnu nødvendigt at sige det banale, at Gud ikke lod en bog dumpe ned fra himlen. «(NT) er skabt af kirken, og først i gudstjenesten vokser alt sammen til et vidnesbyrd om, at Gud har grebet ind til frelse for mennesker« (KD 17/4). Poul Langagergaard finder det befriende, at Benedikt Otzen i sin kronik med klare ord gør rede for, at hvis »teksttolkningen skal følge normale videnskabelige principper, kan de ikke forudsætte, at f.eks. Jesaja i 700-tallet omtaler en persisk konge, som kommer på tronen 200 år senere.« »Nej, her er humlen netop! Har man valgt sig teksttolkningsprincipper, som udelukker underet, Guds eksistens som almægtig Gud, Bibelens åbenbaringskarakter ... så vil

man uvilkårligt støde imod sådanne og mange andre problemer« (kronik i KD 28/4).

Der er nok ingen tvivl om, at resultatet af oversættelsesarbejdet er et kompromis for at undgå den værst tænkelige katastrofe, at højrefløjen selv udsender sin bibel. Og Bibelselskabet stiler »indtil videre« mod, at der udgives en ny autoriseret kirkebibel i slutningen af 1991 (Bibelselskabets Årbog 1988, 39). Lasse Ellegaard mener, at der i dette lille »indtil videre« »gemmer sig et veritabelt minefelt af uløste modsætninger«, der i værste fald kan føre til, at vi fremover får to bibeloversættelser i Danmark ligesom i Norge (WA 23/12).

Pavebesøget

Lige så megen blæst, der stod om pavebesøget, før det fandt sted og under det, lige så stille blev der efterpå; man aner næppe, at han har været her. Så de, som hævdede, at besøget kun var en mediebegivenhed, har nok mere ret end som så. At det også og måske især blev en mediebegivenhed, er hævet over enhver tvivl for dem, som fulgte med både i den trykte presse og i TV.

En præst gjorde sig den ulejlighed at undersøge den trykte presses dækning af kirkelivet i Danmark i det 2. kvartal, altså i den periode, hvor pavebesøget fandt sted. Resultatet er meget oplysende. Sp (fhv. redaktør) Hans Fabricius undersøgte, hvor mange spaltmillimeter de tre landsdækkende aviser: Pol, JyPo, Det Fri Aktuelt, og de to lokale: Jyske Tidende og Vestkysten brugte på kirkeligt stof i perioden. Pol og JyPo lå på førstepladsen hver med ca. 40.000 millimeter, mens Det Fri Aktuelt kun havde små 30.000 spaltmillimeter. Vestkysten havde 25.000 og Jyske Tidende lå i bunden med kun 15.000 spaltmillimeter. Det virkelige interessante, men vel ikke særligt overraskende, kommer, når disse tal renses for alt om pavebesøget. Så kommer JyPo ind på en klar førsteplads med 27.000 millimeter, Pol har 18.000 tilbage, mens Det Fri Aktuelt kun har 11.000 millimeter tilbage, »når al pave-røgelsen var siet fra«. De lokale aviser tog roligere på pavebesøget. Vestkysten får kun et minus på 7.000 og kommer ned på 18.000 millimeter, og Jyske Tidende kommer kun ned på godt 8.000 spaltmillimeter. Dette resultat af undersøgelsen får Fabricius til at sige, at pavens besøg i pressen blev »til en umådelig personcentreret begivenhed, også fordi paven er både fotogen og mediebevidst. Derved fik man den afsporede offentlige debat om pavebesøget« (Haderslev Stiftsbog 1989 s. 67ff., jvf. sp Lars Holm i DKt 163).

Anledningen til den voldsomme og afslørende offentlige debat var,

at biskop Bertil Wiberg i et interview bl.a. sagde, at grunden til, at paven ikke skulle tale ved den planlagte aftensang i Roskilde domkirke var, »at det kunne forvirre, hvis paven kom til orde i domkirken, og at nogle måske kunne tro, at han også er vores pave«. »En storm i et glas vand«, sådan betegner KM Torben Rechendorff Wiberg's udtalelse (BeT 28/1). Denne udtalelse er blevet misforstået, fordi den er blevet revet ud af sin sammenhæng, hævder Wiberg (KD 14/2, jvf. KD 2/2). Da han nogle dage senere i TV 2 bekræftede, at paven ikke måtte tale i domkirken, og sagde, at han hverken var begejstret eller det modsatte for pavens besøg, brød stormen løs.

Havde biskopperne tidligere fået mange knubbende ord for deres aftensang i domkirken, som hverken ville blive fugl eller fisk (jvf. 1989, 257f.), så brød uvejret nu først rigtig løs. Og det haglede ned over bispens hoveder – især Wiberg's – for deres arrangement »uden en eneste reformatorisk ide« (leder i JyPo 23/1). For blot at nævne nogle få overskrifter af en hel sides læserindlæg i BeT 9/2: »Pavelig mundkurv«, »Boykot af paven«, »Lad os høre paven«, »Biskoppernes himmelfærd«, »Katolske streptokokker i Roskilde«. Utallige var de præster, journalister og andre folkekirkemedlemmer, der ytrede sig foragtede over Wibergs udtalelse og bispens måde at lade folkekirken modtage paven på. 500 navngivne danskere lod endda indrykke en annonce i Pol (11/2), hvor de overfor de danske katolikker undskylder folkekirkens – læs biskoppernes – holdning til pavens besøg i Roskilde. Provst N. C. Lilleør finder det beskæmmende, at voksne mennesker ikke er klar over, at kun »den myndige kan undskylde den umyndiges gerninger«. (WA 24/2 og KD 2/3).

Sp Svend Aage Nielsen mener, at den manglende indbydelse til paven om at være gæstepredikant i kirken er »den eneste sorte plet i biskoppernes værtskab« (kronik i KD 10/3). Professor dr. theol. Steffen Kjeldgaard-Pedersen skriver: »Biskopperne har i forbindelse med pavebesøget villet optræde som diplomater og har glemt, hvad deres bispeembede pålægger dem, nemlig at sige sandheden højt, klart og utvetydigt. Det, som nu sker i den offentlige debat, er, at biskopperne bliver målt med diplomatiske alen. Og her må man for så vidt give deres kritikere, som selv ingenting har forstået, ret: bisperne er nogle amatører, som ikke overholder diplomatiets spilleregler og er uhøflige midt i deres bestræbelser for at være høflige ... Men deres ... uhøflighed vidner dog i det mindste om, at de i det skjulte godt ved, at forkyndelse af sandheden er ét, diplomati noget andet« (kronik i BeT 8/3, jvf. samme i Tidehverv 10ff.: Luthertræthed; 81 f.: Hilsen til paven). I en omtale af mag. art. Elsebet Kieler's bog: »Paven og Kirken«,

hvor hun gennemgår den danske diskussion om pavebesøget, skriver pastor Paul Honoré at i økumenisk sammenhæng er den katolske kirke en søsterkirke. »Vi står på siden af hinanden. Og paven kan have internationalt format ... Men han er (kun) en medkristen, der fungerer som biskop. Højere kan han ikke komme i en kristelig sammenhæng« (KD 22/2, jvf. hans anmeldelse i PrfBl 358ff., Rudolph Arendt's kronik i KD 14/4 og Elsebet Kieler's smst. 26/4). Derimod lod 3 københavnske præster paven vide, at han var særdeles velkommen til at prædike i deres kirker (Anne Braad, Kaj Bollmann og Erik Bock KD 24/2).

Kun få ytrede sig til fordel for biskoppernes holdning. Poul Dam mener, at det er et problem, at folkekirkemedlemmer ikke aner, »hvad de har forpligtet sig på. Som altså ikke kender forskel, men blander det hele sammen i en lind og ufarlig »almenkristelig« grød. Dem er der en hel del af, også blandt menighedsrådsmedlemmer og præster« (KD 29/6). Det med at give paven mundkurv på, synes de fleste danskere med garanti, er noget pjat. Men jeg er økumenisk nok indstillet til at mene, at vi tror på den samme Gud som katolikkerne, skriver sp Claus Oldenburg. »Men det er ikke det samme menneske, vi tror på. Det er forskellen ... [Vi mener], at hvert menneske står direkte og alene over for sin Gud« (KD 10/2). Sp dr. theol. Øyvind Foss gør opmærksom på, at den nuværende pave »er ingen sand økumenisk pave, og har til denne dag, bortset fra uforpligtende fraser om samarbejde, kun afvist evangeliske kirker som sande kirker« (KD 9/2). Pavens personlige, vennelske stil modsvares langt fra af hans lederstil. [Han] får sin vilje og [den] er stærk« skriver Bjørn Bredal (WA 2/6).

Udvalgte pressefolk fra de nordiske lande var i april inviteret til en uges »kursus« i Vatikanet som forberedelse til pavebesøget (jvf. artikler i KD 15., 20. og 27/4; WA 20/4).

»Paven kommer – er han velkommen«, spørger journalist Jørgen Engmark i KD (9/5). Det samme blev også diskuteret af historikeren Poul Hammerich og kirkehistorikeren professor dr. theol. Leif Grane i Højlands forsamlingshus på TV 2 (9/5). »Præsteskabets kolde skulder til paven vil blive modsvaret af folkets varme og hjertelige velkomst«, så kort formulerede menighedsrådsmedlem Verner Jokumsen sin opfattelse (MrBl 222, noget lignende menighedsrådsmedlem, overlæge Inge-Lise Bech MrBl 141f.).

På andendagen for besøget indbød paven til økumenisk møde i Moltkes Palæ. Af de indbudte sagde 268 ja, mens kun 22 sagde nej med forskellige begrundelser, oplyste biskop Hans Martensen. Samtidig siger Martensen, at det nej, der har smertet ham mest, er IM's (KD 27/5). Vort nej skyldes ikke paven som person, men hans embede, skri-

ver formanden for IMH, sp K. Lindhardt Jensen (IMT nr. 18, KD 29/4). Kirkeforståelsen skiller os stadig, skriver medlem af IMH, sp. Carl P. Behrens (KD 9/5). De højkirkelige er dybt skuffede over IM's nej, sagde formanden, sp Olav Fog, i sin beretning på landskonventet (Re-Formatio 57, KD 9/6). LM sendte også afbud. Det er vi nødt til, fordi vi tager paven alvorligt, sagde generalsekretær Leif Rasmussen (KD 30/5, MV nr. 11). I KS var der kun et lille mindretal på 3 i den 17 mand store bestyrelse, der ønskede at efterkomme pavens indbydelse (KD 12/5).

Men det nej, der kom mest diskussion om, var LafM's. Her ønskede 10 ud af 18 i bestyrelsen ikke at efterkomme indbydelsen (MrBl 167, KD 15/3). Et af bestyrelsesmedlemmerne, sp. Poul Henning Fromsejer tvivler på, at flertallet »nu også er i overensstemmelse med det danske folkekirke-folk« (KD 10/5). Et andet medlem, Elisabeth Ege Olsen, finder, at det »er både uhøfligt og ukristeligt ikke at tage imod en fremstrakt hånd fra den katolske kirke« (MrBl 167). Provst N. C. Lilleør finder det uhyrligt, at et mangeårigt medlem af bestyrelsen kan give udtryk for, at LafM skal »repræsentere både »høflighed og kristelighed« – på danske menighedsrådsmedlemmers vegne« (KD 9/5). Medlem af LafM's bestyrelse Poul Dam beklager, at det ved hjælp af »myterne og de mere eller mindre bevidste vrangbilleder [om pavebesøget] lykkedes at få valgt en meget anderledes bestyrelse« i LafM (KD 29/6).

Biskop Helge Skov ønskede heller ikke at deltage i det økumeniske møde (WA 12/5).

Ved mødet talte bl.a. DØF's formand, biskop Henrik Christiansen. Han understregede, at det er arbejdet med Bibelen i vort århundrede, der mere end noget andet har ført kirkerne tæt sammen i bekendelse og tjeneste (KD 8/6).

I januar havde sp Jens Christensen givet udtryk for sin undren over, at det – ifølge biskop Thorkild Græsholt (PrfBl 1988, 1086f.) – er »folkekirkens 10 biskopper, der samlet inviterer paven til en prædikenfri andagt med efterfølgende samvær i landemodesalen. Det betænkkelige herved er ikke kun det ejendommelige, at evangeliet ikke må forkyndes ved den lejlighed, men også, at biskopperne her optræder som samlet korporation repræsenterende folkekirken i mødet med paven. Der opstår hermed et spørgsmål af rent kirkeretlig art, som endnu ingen – forunderligt nok – har peget på.« Han slutter sit indlæg med at stille spørgsmålet til biskopperne, med hvilken bemyndigelse de kan optræde som samlet korporation repræsenterende folkekirken ved dette møde? (KD 4/1).

Der kom ikke noget svar hverken fra biskopperne eller andre. Uden at henvise til Jens Christensen's spørgsmål kom professor dr. theol. Theodor Jørgensen dog med et svar eller en vurdering af sagen. Efter at have udtrykt sin glæde over, at alle folkekirkeens biskopper mødte op i Roskilde i modsætning til, hvad der skete i Norge, skriver han: »Men denne vilje til samdrægtighed hos de danske biskopper er bemærkelsesværdig, fordi der med den er markeret noget med hensyn til folkekirkeens selvforståelse, der vanskeligt lader sig tage tilbage, og det er godt. Pavens besøg i Roskilde nødte den danske folkekirke til at optræde som en sammenhængende kirkelig enhed, der er andet og mere end en samling stifter med en samling menigheder. Biskopperne optrådte rent faktisk som kollegium og på folkekirkeens vegne. Det har man aldrig rigtigt villet være ved, men her blev det aldeles tydeligt. Argumenterne for og imod et møde med paven og om hvordan, – der så resulterede i arrangementet i Roskilde domkirke, kan da umuligt være blevet fremført af de enkelte biskopper ud fra private teologiske meninger. De må være fremført på embeds vegne ud fra den bedste overbevisning om, hvad der lader sig forene med folkekirkeens forståelse af det evangelisk-lutherske. Så taler biskopperne altså på folkekirkeens vegne« (Kronik i KD 17/6).

Da ingen af biskopperne reagerede på Theodor Jørgensen's vurdering går Jens Christensen ud fra, »at vore biskopper er enige med ham i den vurdering.« Det får ham til at spørge KM Torben Rechendorff, om KM Bodil Koch's svar på dette spørgsmål i folketinget i 1962 er forældet, og vil KM »formulere og bekræfte, hvad der nu i 1989 er kirkeretligt gældende for forståelsen af folkekirkeens biskoppers myndighedsområde« (KD 3/8).

Med en henvisning til folketingets behandling af lovforslaget om det mellemkirkelige arbejde (L 131) skriver KM, at der ingen ændring er sket. I kirkeudvalgets betænkning står der ordret: »Der er fortsat ingen, der kan udtale sig på folkekirkeens vegne.« Og han skriver, at kirkeudvalget i betænkningen lagde vægt på, at han som KM erklærede sig »helt enig i dette grundlæggende princip. Jeg står sammen med Bodil Koch i denne sag!« Men han kan »da godt se, at man længe kan diskutere, hvordan biskopperne nu »optrådte« ved mødet med paven i Roskilde. Selv har jeg den opfattelse, at de på ingen måde var at betragte »som samlet korporation repræsenterende folkekirken«. Derimod forelå der den situation, at landets 10 biskopper var enige om at håndtere pavebesøget på en bestemt måde« (KD 15/8).

Men aftensangen i Roskilde foregik som planlagt med TV-transmission til det ganske folk. Paven måtte finde sig i, at kirkens to kvindelige

præster, domprovst Karen Horsens og sp. Bodil Engers, var med i modtagelseskomitéen (BeT 7/6). Mødet i landemodesalen blev nok ikke så tandløst, som visse kritikere af biskoppernes arrangement havde troet. »Det viste sig at være en klog disposition at holde aftensang i Roskilde domkirke uden pavens verbale medvirken. Det gav en skarpere og dybere dialog bagefter. Paven udtrykte sig tydeligvis mere markant end i de øvrige nordiske lande« (BeT's leder 8/6).

Selv om biskop Ole Bertelsen begyndte sin tale med at titulere paven: Deres Hellighed, lagde han ikke fingrene imellem, men præciserede klart vort forhold til de katolske dogmer (jvf. Tage Albertsen's kronik i KD 28/6). Han refererede paven for at have sagt: »Fordi vi allerede gennem dåben har del i enhedens bånd i Kristus, kan vi aldrig være tilfredse med noget, som er mindre end det fulde fællesskab«. Disse ord forstår han som pavens krigserklæring »imod en kirketraditionalisme, der sætter sine egne doktriner om sig selv højere end den levende, opstandne, overraskende Herre Kristus selv ... Det er her, vore veje foreløbig skilles. Fordømmelsen af den evangeliske lære er ikke taget tilbage (jvf. bl.a. sp Lars Holm i Dkt 51), hvilket præcist og klart viser, at læreforskellene bliver taget alvorligt, og at de er afgørende, hvad de også er« (bragt som kronik i KD 7/6). Leif Grane: »Det var i hvert fald tydeligt under talen, at paven forstod tilstrækkeligt til ikke at nyde den. (Og det var) godt at høre, at Bertelsen ikke lod høfligheden diktere indholdet« (PrfBl 533ff.). De to taler viser, at mødet »blev en markant og betydningsfuld begivenhed.« »Der er et opgør mellem hele den lutherske verden og Vatikanet i de to taler«, skriver KD's leder (7/6). I pavens svartale fik hans »smil en karakter af svag snerren, så man et kort øjeblik skimtede de hjørnetænder, der viser hans fasthed i troen: Det var, da han meddelte [bisperne], at de i grunden kun besad dele af den sande lære, eftersom Det andet Vatikankoncil jo fastslår, at de andre kirkesamfund, og altså også lutheranerne, »*henter deres kraft fra den nådens og sandhedens fylde, der er betroet Den katolske Kirke*« – Underforstået: Paven sidder på sandheden, hele sandheden og intet andet end sandheden« (Lasse Ellegaard i WA 9/6). Pavens tale var den betydeligste af hans syv taler i Norden, »vurderer iagttagere« fordi han uddyber, hvad der – for ham at se – forener og skiller de to kirkesamfund (KD 9/6). Paven anså talen i Danmark for at være så vigtig, at han selv skrev den, kunne BeT oplyse (7/6). I en analyse af pavens tale konkluderer Grane: »Uforpligtende venlighed og [en] forsigtig, men dog umisforståelig hævde af pavedømmet var indholdet af [den]. Er der grund til at være skuffet over det? Nej, selvfølgelig ikke. Han sagde, hvad han måtte sige. Indrømmelsen be-

stod kun i, at han veg uden om de emner, der virkelig er vigtige« (PrfBl 533ff.).

Flere af biskopperne gav udtryk for en positiv bedømmelse af pavebesøget (KD 9/6, BeT 9/6). Vincent Lind angriber det »bedrevidende hylekor af pressefolk, kirkefolk og teologer, [der] fandt sig kaldet til at vise al uforgribelig foragt« for biskoppernes arrangement (KD 13/6, jvf. Steffen Kjeldgaard-Pedersen's kommentar hertil i en boganmeldelse: »Paven«, med bidrag af folk fra både katolsk og protestantisk hold – KD 17/6; jvf. højskoleforstander Harald Nielsen's protest mod denne kritik i en boganmeldelse – KD 24/6). Til denne sidste har Poul Dam den kommentar, at han finder det uhyggeligt talende for folks (manglende) viden om kristendom, når en højskoleforstander kan bruge udtrykket »provinsiel luthersk kristendomsforståelse« som nedsættende (KD 29/6).

»Det er mit indtryk, at paven betragtede besøget i Danmark som helhed ganske overordentligt positivt« udtaler biskop Hans Martensen til KD (13/6). Men vurderinger fra pavens embedsmænd skal efter sigende gå ud på, at paven var skuffet over modtagelsen i Danmark, der virkede »særlig afdæmpet« (BeT 12/6 og 9/6; jvf. Grane i PrfBl 533 f. og Tage Albertsen's kronik i KD 26/6). »De økumeniske bestræbelser, hvis mange gode kræfter jeg ikke vil betvivle, har i selve sagen fået ringere vilkår efter dette besøg«, mener højskolelærer Jens Rosendal (kronik i KD 21/6).

Efter besøget skrev JyPo's leder (8/6): »Den kolde skulder var karakteristisk for dele af folkekirken teologer, nysgerrigheden prægede den almindelige befolkning – dvs. folkekirken medlemmer, mens begejstringen kendetegnede det lille katolske samfund«.

Der er blevet skrevet så meget om pavens fantastiske udstråling, skriver Tage Albertsen. Det ligger langt fra ham at benægte, at paven har en sådan udstråling, men der er »måske så blot noget i vejen med mit modtageapparat«, skriver han. »Alligevel tør jeg roligt påstå, at pavens udstråling næppe havde nået samme virkningsfulde strømstyrke, om ikke det ydre apparat havde hjulpet til og leveret de helt afgørende volt« (kronik i KD 26/6). »Hvordan gik det til, at man blev så benøvet over paven? Hvordan kan det være, at forholdsvis normalt begavede mennesker forveksler det image, som et dygtigt PR-arbejde har skabt, med paven som person? ... Er der virkelig så få, der har bemærket, at paven ikke sagde andet og mere af kristelig værdi, end hvad enhver dansk landsbypræst siger hver søndag?« skriver Poul Dam (KD 29/6).

Set i bakspejlet et halvt år efter har Morten Kvist uden tvivl helt ret,

da han sidst i juni skrev: »Det hele er snart så længe siden, at kommentarer, vurderinger, tilkendegivelser, fotografierne og alt det andet tilhører den glemsel, der så hurtigt indfinder sig overfor alt, hvad der har været i fjernsynet. Man må spørge, hvad der blev tilbage? Kom der noget ud af besøget, som kan formodes at have varig eller dybere betydning« (HskBl 371, jvf. universitetslektor Viggo Mortensen's kommentar hertil smst. 404ff.).

Den danske blæst fik pavens lille kalot ned i det våde, da han kysede den sjællandske jord. Det billede vil nok blive stående på manges nethinder, når alt andet er glemt.

Det økumeniske og mellemkirkelige arbejde i Danmark

I løbet af året nåede den mellemkirkelige debat en foreløbig afslutning, idet lovforslag L 131 (jvf. 1989, 252ff.) blev vedtaget af folketinget i maj måned, og sidst på året blev de mellemkirkelige stiftsudvalg valgt, men forinden havde der været en meget intens debat om lovforslaget.

Folketinget havde en helt udramatisk 1. behandling af lovforslaget (12/1). Næsten alle folketingets partier kunne gå ind for det. Socialdemokratiets ordfører ville have sikkerhed for, at forslaget ikke medførte nye udgifter for de betrængte kommuner. Både Venstres og De radikale Venstres ordførere gav udtryk for, at partierne havde fået mange bekymrede henvendelser om forslaget. Venstre vil lægge vægt på et grundigt udvalgsarbejde, og de Radikale mente, at man bør tage sig god tid til udvalgsarbejdet. Forslaget overgik til behandling i kirkeudvalget uden afstemning. Med denne holdning (læs manglende interesse) i folketinget, var de fleste vel klar over, at KM ville få gennemført sit lovforslag (jvf. KD 13/1, debatten refereret i DKt 27ff., jvf. MV nr. 2).

Efter 1. behandlingen strømmede det ind med tilkendegivelser til kirkeudvalget fra forskellig side både for og imod forslaget. Kirkelige organisationer af næsten enhver afskygning gav udtryk for en holdning. LafM sendte ikke nogen deputation. Formanden mødte dog op, men kun som gårdejer Henning Rasmussen, fordi han gerne ville anbefale det forslag, som han selv har været fødselshjælper for (KD 27/1). Nogle mente, at det var besynderligt, at han kunne møde op uden LafM's kasket (sp H. K. Jørgensen i KD 20/3). KFUM & K's fællesbestyrelse mente, at skeptikerne viser ubegrundet angst (KD 24/1). De tre kirkelige børne- og ungdomsorganisationer: FDF/FPF, KFUM-spejderne og KFUK-spejderne gik alle ind for forslaget (jvf. KD 25/1 og FDF/FPF's tidligere formand Knud Munksgaard i KD 16/3, formanden for KFUM-

spejderne, Lars Kolind i KD 14/3, medlem af KFUK-spejdernes kirstendoms-udvalg cand. pæd. Birthe Willumsen i KD 22/2). Både DMS og Santalmissionen bakkede forslaget op. (KD 27/1; 10/2). Lovforslaget er et absolut minimum af arbejdsgrundlag på det mellemkirkelige område, sagde DMS's formand, lektor Jens Kristian Krarup, på DMS's repræsentantskabsmøde (KD 18/1).

DMS's forhenværende generalsekretær, sp Knud Sørensen kritiserede voldsomt KM for ikke at have givet de kirkelige organisationer direkte plads i de mellemkirkelige stiftsudvalg, men kun henvist deres bestyrelsesmedlemmer og ansatte til at søge at blive valgt i de stifter, hvor de bor og altså er valgbare (KD 29/12-88). KM kunne melde hus forbi, idet han henviste til, at der i oplægget fra biskopperne og MKR ikke er forslag om at give de kirkelige organisationer en selvstændig repræsentation hverken i stiftsudvalgene eller MKR (KD 7/1).

De ovennævnte seks kirkelige organisationers Århus-afdelinger holdt et fællesmøde med 200 deltagere for at give udtryk for deres støtte til KM's forslag (KD 3/3; 17/3).

Endda Dansk Diakoniråd, der tæller 10 folkekirkelige organisationer, følte sig tilskyndet til at støtte forslaget. Udtalelsen er underskrevet af formanden, forstander, pastor Hans Jørgen Torkelund. (KD 30/3).

Voldsom modstand mod forslaget kom der fra en fløj i KS, anført af provst Finn Riber Jensen, der senere på året blev valgt til ny formand for KS (KD 9/10). Hans modkandidat var domprovst Holger Jepsen, der deltog i det kirkeministerielle udvalgsarbejde om MKR, hvor han gik ind for et mellemkirkeligt arbejde dog med en klar afvisning af, at det nye MKR skulle være medlem af DØF (jvf. 1988, 222f.). KD's leder kalder valget af Riber Jensen »beklageligt, fordi [det] cementerer en modstand mod det mellemkirkelige arbejde, der desværre kun tjener til at isolere folkekirken« (10/10).

På et møde i Herning sendte 68 præster og lægfolk en protest mod lovforslaget til kirkeudvalget (KD 11/1; DKt 20). Flere andre steder samledes folk fra grundtvigsk hold til protestmøder, der udmøntedes i underskrevne protester (Ryslinge 81 præster og lægfolk – KD 27/1, DKt 52f.; Rudkøbing 55 menighedsrådsmedlemmer – KD 31/1; Lise-lund [Slagelse] 319 præster og folkekirkemedlemmer – KD 3/3, DKt 68), men det var dog den jyske protest, der fik størst gennemslagskraft i pressen. Det skyldes uden tvivl to faktorer: 1) at provst Riber Jensen førte an, 2) at denne protest blev ledsaget af et bilag udarbejdet af pastor Jørgen Kristensen, hvori han konstaterede, at folkekirken er forblevet et statsligt kirkevæsen fra enevældens tid, og »da folkekirken

altså ikke er et kirkesamfund – ikke summen af dens medlemmer – lader den sig følgelig ikke repræsentere af nogen, hverken valgte eller ansatte.« Folkekirken er kun »et af samfundets »serviceorganer«« (gengivet i let redigeret skikkelse i DKt 36f.). »Jeg er enig i, at den danske folkekirke i sin samlede totalitet ikke er et kirkesamfund, men jeg er ikke enig i, at den derfor uden videre skal opfattes som et »serviceorgan« som skolevæsenet«, skriver universitetslektor Jørgen Stenbæk (PrfBl 923ff., jvf. til spørgsmålet i øvrigt hans meget grundige artikel).

Dr. theol. Johannes Aagaard hævder, at »Jørgen Kristensen's model er ca. 150 år forsinket, nej er dementeret gennem 150 år« (KD 4/2). Sp Bent Christensen mener, at Jørgen Kristensen's opfattelse er absurd. Folkekirken er mere end et væsen tømt for indhold. Som det vigtigste argument for, at folkekirken er et kirkesamfund, nævner han dåben. Ved den bliver man medlem af folkekirken. Hvad regner man egentlig dåben for med hans kirkesyn? spørger han (DKt 53f., KD 20/2, jvf. samme i DKt 100f.; således også pastor Paul Honoré – KD 18/1, Biskop Græsholt – KD 10/3 og KD's leder 21/2). Sp dr. theol. Anders Nørgaard skriver: »Jeg føler mig ikke voldsomt overbevist af [Kristensen's] argumentation, men er den rigtig, ja, så modsiger den alligevel sig selv! For dette »statslige kirkevæsen« havde nemlig et officielt organ, som i en lang årrække varetog de mellemkirkelige opgaver. Jeg tænker her på »Det kongelige danske Missionskollegium«, der blev oprettet af Kong Frederik IV i 1715 (KD 16/1, jvf. samme i DKt 75f.). En af de 68, sp Henning L. Thrane, skrev i en kronik (offentliggjort i flere dagblade 19/1, bl.a. BeT og JyPo), at vedtages forslaget på folketingets bord, vil det »betyde tvungen deltagelse i dogmatisk og politisk indsats worldwide, som store dele af den danske menighed opfatter som udvedkommende eller direkte forkert.« Hvis Thrane har ret, »ville jeg også synes, det var forfærdeligt. Men han har ikke ret«, skriver provst Erik Norman Svendsen. Tværtimod, det, han skriver, »ligner direkte vildledning« (BeT 29/1, jvf. pastor Inge Tranholm Mikkelsen smst.). Sp Peter Fischer-Møller mener, at de voldsomme ord, der bruges, er udtryk for »manglende proportionssans« (DKt 43f.). »Der er intet folkeligt ønske om denne struktur, men derimod nok [et ønske] om at være sammen med andre«, fastslår sp Lars Holm (DKt 19).

MKR's styrelses formand, Niels Jørgen Cappelørn, sagde som en kommentar til de 68's protest, at de gør sig unødige bekymringer, fordi det er helt klart, at MKR ikke får synodal karakter og får således ingen kompetence til at udtale sig hverken om kirkepolitiske eller dogmatiske spørgsmål (KD 12/1). »Det står der aldeles intet om. Der står

tværtimod, at »rådet fastsætter selv arten og omfanget af sin virksomhed!« Dets virksomhed er alene begrænset af penge«, replicerer Riber Jensen (KD 17/1). I lovforslagets *bemærkninger* siges det klart, at MKR ikke får synodal karakter, og Cappelørn er overbevist om, at Riber Jensen kender den betydning, bemærkninger til et lovforslag har. Og hvad enten man kan lide det eller ej, lovgives der meget gennem bemærkninger til et lovforslag. Afgørende i denne sammenhæng er det, at bemærkninger »er lige så bindende for et ministerium i dets administration af en lov som loven selv« (KD 19/1). For Riber Jensen er problemet stadigvæk, at »der er en indbyrdes modsætning mellem *lovtekst* [sådan skriver han virkelig, men han må mene: Udkast til bekendtgørelse om folkekirkens deltagelse i mellemkirkeligt arbejde; for i § 5, stk 1 står der: Rådet fastsætter selv ... arten og omfanget af sin virksomhed ...] og *bemærkninger*, og derfor er der i praksis ingen styr på, hvad rådet kan bruges til« (KD 24/1). Cappelørn vil ikke anerkende, at der skulle være en modsigelse mellem bemærkningerne og udkastet til bekendtgørelse. For den omtalte bestemmelse skal nemlig ses i sammenhæng med de kirkepolitiske rammer, der indeholdes i bemærkningerne (KD 3/2).

For at begrænse den frygt, som mange nærer for at blive taget til indtægt for meninger, der er dem imod, anbefaler Dr. techn. Karl Lerstrup, at de ovennævnte bemærkninger kommer ind i selve lovteksten (KD 31/1).

Redaktøren af LM's organ MV, Birger Reuss Schmidt er betænkelig ved oprettelsen af det officielle MKR. »I *praksis* vil man jo her komme til at udtale sig på hele folkekirkens vegne, ofte i ømtålelige spørgsmål« (MV nr. 2). Lignende betæneligheder har stud. theol. Henrik Brandt-Pedersen, der mener, »at mange af de personer, der står bag det mellemkirkelige og det økumeniske arbejde her i landet, ser dette arbejde, som det sted hvor kirken kan tage stilling til såvel politiske som teologiske sager«. »Og hvad får de mere moderate til at tro, at disse folk ikke vil bruge en, måske harmløs lov, som en murbrækker for langt mere omfattende ændringer?« (DKt 21ff.). »Hvis dette virkelig bliver til lov, har vi brudt med 450 års luthersk kirkeforståelse og gjort folkekirken fremmed for sig selv«, skriver sp Søren Krarup (Tideherv 41f.).

Formanden for KC, sp Sv. Aa. Kristoffersen tager afstand fra påstanden om, at »ingen som bekendt kan udtale sig på folkekirkens vegne«. »Hvem har vedtaget dette? Det synes at være blevet til et bekendelsesdogme i folkekirken, men det er kun en fraktion i folkekirken, der mener det på andres vegne. Det har de ingen adkomst til, hvis

de tænker sig om« (KC's blad s. 20, jvf. KD 8/2). Johs. Aagaard adværer meget imod, at man ved at vedtage dette lovforslag så at sige autoriserer det dogme, at ingen kan udtale sig på folkekirkenes vegne. Vedtager man dette, betyder det jo, at vi må have en eller anden instans i folkekirken, der har udtalt sig på folkekirkenes vegne i retning af, at ingen kan repræsentere [den], og at ingen kan tegne folkekirken«, mener Aagaard (KD 27/1).

Formanden for KS, domprovst Povl Kiilerich, appellerer til »arvefjenden« (WA 3/2) IM om, at »være fælles om at protestere mod denne politisering og det konfessionsblanderi, som dette forslag lægger op til« (KD 25/1). Det forstår professor dr. theol. Theodor Jørgensen ikke et muk af. »For hvis der var noget, som Grundtvig ikke var, var det konfessionalist.« Derimod kan de kredse i IM, som Kiilerich appellerer til, tænkes at have konfessionalistiske tendenser (kronik i KD 7/2, jvf. sp P. H. Bartholin-Jørgensen's replik: kronik i KD 9/3). IM bør sige nej til dette forsøg på omklamring, så det forstås af domprovsten i Ribe, skriver næstformanden for MKR, rektor Asger Sørensen (KD 28/1). IM's formand sp K. Lindhardt Jensen svarer, at IM hverken har eller vil tage stilling til dette foreslag som *organisation*. Men vi missionsfolk er »langt mere interesserede i, hvad der skal fyldes i de nye rammer for mellemkirkeligt arbejde end i selve rammerne« (KD 3/2).

Biskopperne Olav C. Lindegaard, Herluf Eriksen og Johannes Johansen kastede også grus i lovmaskineriet ved i en henvendelse til kirkeudvalget at slå fast, at folkekirkenes samarbejde med andre kirkesamfund her i landet ikke bør formaliseres, men kan som nu ske ud fra lokalt behov. Endelig foreslår de, at menighedsrådenes tilskud til stiftsudvalgenes arbejde skal gives af rådighedsbeløbet (KD 26/1). Pastor Johannes Langhoff fandt det især skuffende, at Lindegaard var medforslagsstiller, for han var med i seks-mandsudvalget (jvf. 1986, 264), og vi var alle enige om, at folkekirken gennem MKR måtte være medlem af DØF (KD 7/2). Universitetslektor dr. theol. Erik Kyndal beklager dybt, at Lindegaard er med i denne henvendelse. For Lindegaard tager fejl, når han mener, at man kan sondre mellem det mellemkirkelige og det økumeniske (jvf. Lindegaard i KD 23/6-88 og Kyndal i KD 6/7-88, jvf. 1989, 255). Det er en umulig ideologisk sondring, fastslår Kyndal (KD 7/2, jvf. 15/2). For Biskop Græsholt er det mellemkirkelige lig det økumeniske (KD 17/2). Sp C. C. Jessen skriver et åbent brev til sin biskop, Johannes Johansen og de to andre biskopper: »Det er en ynkelig skrivelse fra mænd, der løber fra en aftale. Det er ikke respektabelt først at forhandle sig frem til en kompromis ... og så i sidste

omgang alligevel svigte dette forhandlingsresultat« (KD 8/2). Theodor Jørgensen mener, at biskoppernes skrivelse er udtryk for kirkelig berøringsangst (kronik i KD 7/2).

Lindegaard gør opmærksom på, at det nævnte forhandlingsresultat ikke var udtryk for, »at biskopperne kunne anbefale forhandlingsudvalgets forslag. Meningerne var delte, og man lagde derfor sagen i ministerens hånd«. Resultatet blev som bekendt betænkning nr. 1119. »På grundlag af den debat, betænkningen rejste, og de hørings svar, jeg modtog fra stiftets præster og menighedsråd, fandt jeg anledning til at korrigere mine tidligere synspunkter« (KD 10/2).

Midt i alt hurlumhejet, nemlig den 21. marts, holdt DØF 50 års jubilæum (jvf. en kronik af DØF's generalsekretær, cand. theol. Peter Lodberg i KD 17/3; tillæg til KD jan.: Kirkelig Fører og Provst N. C. Lilleør i KD 12/1). I den anledning udgav DØF en stor bog: »På enhedens vej«, med undertitlen: »Bidrag til den økumeniske bevægelses historie i Danmark i det 20. århundrede«. Adskillige havde bidraget til belysning af emnet. I en anmeldelse af den, beklager professor dr. theol. Mogens Müller, at man ikke har »vovet at give plads til en kritisk røst i dette bind, selv om Thorkild Græsholt gør sit i denne retning (kronik i KD 21/3).

Kirkeudvalgets arbejde fortsatte vinteren igennem, og man ville udsende en betænkning sidst i maj, sagde formanden, Povl Brøndsted (KD 4/2). I marts måned fremkom provst Riber Jensen med en kraftig kritik af kirkeministerens rolle i udvalgsarbejdet (JyPo 20/3). Midt i april ville udvalgets formand ikke oplyse, hvilke ændringer af forslaget, der kunne komme på tale (KD 13/4). Da betænkningen var blevet skrevet, viste det sig, at et udvalgsflertal gik ind for forslaget uændret (KD 20/4). Men det blev understreget, at det bliver frivilligt for menighedsrådene, hvorvidt de vil yde bidrag til stiftsudvalgene (KD 22/4). På trods af, at der var kommet 78 personlige og skriftlige henvendelser til kirkeudvalget, blev der ikke ændret så meget som et komma i KM's forslag, viste det sig, da det blev vedtaget uden debat ved 3. behandlingen i folketinget (KD 10/5).

På LafM's årsmøde sagde formanden, Henning Rasmussen, at han håbede, »at alle parter – modstanderne, tilhængerne og dem midt imellem, vil lade sig vælge ind i de mellemkirkelige stiftsudvalg (KD 7/6).

Sidst på sommeren besluttede det 35 år gamle MKR at opløse sig selv, med virkning fra den dag det nye MKR konstituerer sig (KD 3/8, 1/9).

Studielektor Verner Bruhn opfordrede de grundtvigske til at få »arbejdshandskerne på«. Vi må præge arbejdet fra starten, dels fordi

stiftsudvalgene vælger det centrale råd, dels fordi både stiftsudvalg og det centrale råd selv skal fastsætte omfanget af arbejdet (DKt 247; KD 22/8). Sp Niels Henrik Arendt var enig med ham (DKt 303f.), mens andre var af modsat opfattelse (jvf. DKt 268). Der blev opstillet mange lister i de enkelte stifter. Præster og lægfolk fra alle lejre blev opstillet (jvf. KD 23/8; 4/11). Topscorer blev Roskilde og Helsingør med hver otte lister (KD 4/11), mens Ribe fik syv (KD 27/9). I Haderslev kom der kun én liste, dermed var valget dér afgjort på forhånd (KD 4/11). Overraskende var det, at de grundtvigske modstandere gik ind i kandidatopstillingen med fynd og klem. De to største overraskelser i kandidatopstillingen var provst Finn Riber Jensen's og fhv. minister Britta Schall Holberg's kandidatur (jvf. KD 23/9; 4/11).

Hvem, der vandt valget, er ikke så let at afgøre, men at de grundtvigske fik et godt valg på landsbasis, er vist hævet over enhver tvivl. I Ribe stift kom Riber Jensen ind, og han blev valgt til formand for stiftsudvalget, ligeledes kom Verner Bruhn ind og blev valgt som stiftets repræsentant til MKR. I Haderslev blev sp Hans Peter Jakobsen både formand og medlem af MKR. I Viborg blev domprovst Karsten Nissen valgt til medlem af MKR, mens biskop Geil blev formand for stiftsudvalget. I Aalborg stod de økumeniske som ventet stærkt, idet seminarielæktor Edith Aller blev valgt til formand for stiftsudvalget, mens styrelsesmedlem i det gamle MKR sp C. C. Jessen kom i det nye MKR. I Århus blev biskop Eriksen formand for stiftsudvalget, mens sp Agnethe Brinch fik sæde i MKR. På Fyn fik Britta Schall Holberg begge poster. I Roskilde blev sp Paul Kofoed Christiansen formand for stiftsudvalget, mens inspektøren på Liselund, Anna Holm, tager sig af MKR-arbejdet. I København blev sp Anders Gadegaard enstemmigt valgt som formand for stiftsudvalget, mens formanden for det gamle MKR's styrelse generalsekretær Niels Jørgen Cappelørn fik plads i MKR med kun fire stemmer, de resterende tre gik til Gadegaard. I Helsingør blev generalsekretær Birthe Willumsen formand, mens DMS's tidligere generalsekretær Knud Sørensen fik plads i MKR. På Lolland-Falster valgtes LafM's tidligere formand, Henning Rasmussen til MKR (KD 23/11; 16/12).

Selv om en del af de valgte er gengangere fra det gamle MKR, er der alligevel så mange nye, at de uden tvivl vil præge arbejdet både i stifterne og i MKR» Hvorvidt det er rigtigt, som KD skriver (23/11), at skeptikerne over for folkekirkens forbindelse med andre kirkesamfund kun vandt i få stifter, kan kun tiden vise.

KM sørgede for balance ved at vælge biskopperne Ole Bertelsen og Olav C. Lindegaard til MKR.

Da MKR holdt sit første møde, blev Britta Schall Holberg valgt til formand. Dette valg kan godt tyde på, at modstanderne mod loven fik mere vind i sejlene, end nogle brød sig om. Cappelørn blev næstformand, og kassererposten gik til Henning Rasmussen. Det nye råd tog sig god tid til arbejdet, idet dets næste møde, hvor arbejdet for alvor skal begynde, først holdes i marts (KD 24/1-90).

Det skal blive spændende at se, hvad året 1990 vil bringe på det mellemkirkelige og økumeniske område.

Samarbejde mellem menighedsråd

Samtidig med, at KM Torben Rechendorff fremsatte lovforslaget om MKR, fremsatte han også et forslag om samarbejde mellem menighedsråd – L 130. Begge lovforslag kom til 1. behandling samme dag. I det hele taget fik de to lovforslag næsten samme forløb. Der indkom også mange protester til KM og til folketingets kirkeudvalg mod dette lovforslag. Ingen kredse i folkekirken havde fremsat noget direkte ønske om denne lov, og ingen instans havde haft lovforslaget til høring, inden det blev fremsat, hvad adskillige kritiserede KM for (således Hans F. Beck i Tidehverv 125f.; sp H. P. Jakobsen KD 24/2 og 9/3).

Lovteknisk er det et forslag til ændring af menighedsrådsloven. Indholdsmæssigt består det af 2 små paragraffer: »To eller flere menighedsråd kan indgå aftale om samarbejde med henblik på løsning af folkekirkelige anliggender.« De nærmere samarbejdsbestemmelser skal nedfældes i en vedtægt, som KM skal godkende. I nødvendigt omfang kan bestemmelser i flere andre kirkelige love fraviges. Når vedtægten er godkendt, skal den bekendtgøres i Lovtidende. Aftaler kan ophæves, når alle parter er enige derom. Kan enighed ikke opnås, kan afbrydelse kun ske med KM's tilladelse. De samme rettigheder som samarbejdende sogne med fravigelser af de nødvendige kirkelige love kan KM give sogne med over 8000 beboere. For at undgå, at initiativer forsinkes unødvendigt, kan KM bruge op til 1 pct. af fællesfondens midler til at støtte et projekt i et år ad gangen.

I bemærkningerne skriver KM: »Der er fra mange sider igennem årene givet udtryk for ønsker om nye arbejdsformer i folkekirken.« Der har været utilfredshed med manglende reel kompetence til menighedsrådene. Men på grund af sognenes lidenhed og manglende administrative kapacitet er det nødvendigt, at provstiudvalget koordinerer budgetsarbejdet. Det betyder en vis stivhed i arbejdsgangen, og de enkelte sogne har kun ringe mulighed for »at realisere moderniseringer

og administrative forbedringer, F.eks. kan det i visse tilfælde være vanskeligt at gennemføre en sagligt tilfredsstillende forvaltning af personaleforbruget, af større byggesager og af lokaleforbruget (sognegårde).« Og gennem større enheder kan der blive kapacitet til løsning af hidtil uløste opgaver. De samme muligheder skal store enkeltsogne også have, mener KM. Han nævner endvidere, at lovforslaget må ses på baggrund af, at det i 1986 fremsatte lovforslag om frisogne ikke blev til noget (jvf. 1987, 265). For Henning Rasmussen er der stor forskel på forslaget om frisogne og dette forslag, siger han i sin formandsberetning på LafM's årsmøde (MrBl 297, jvf. hans debatoplæg til årsmødet i MrBl 199f.). Som eksempel på samarbejdspunkter nævner KM bl.a. målrettede sognemedhjælperforsøg (lovforslaget med bemærkninger er gengivet i MrBl 119f.).

Det, som KM foreslår, »er en folkekirkelig nyskabelse af rang«, fastslår provst Helge Quist Frandsen næstformand i LafM. Han mener, at forslaget må betegnes som ganske overflødigt, fordi der allerede er udmærkede og meget anvendte samarbejdsmuligheder mellem to eller flere menighedsråd. Det, som KM foreslår, er en ny folkekirke ad bagdøren (DKt 4, jvf. KD 7/1). »Lovforslaget lader sig ikke begrunde ud fra ønsket om ændrede arbejdsformer i kirken, men kun ud fra ønsket om ændret grundstruktur for kirken. Dette er to vidt forskellige ting«, fastslår provst Kurt Johansson. En realisering af lovforslaget vil betyde en underminering af sognestrukturen, mener han (KD 14/1, således også Hans F. Beck i Tidehverv 125f.). Ved 1. behandlingen afviste den konservative ordfører, Merete Aarup, at der skulle være tale om at liste en ny folkekirkelig struktur ind ad bagdøren. SF-eren Inger Harms mente, at forslaget lægger op til en bureaukratisering, da det er KM, der skal godkende vedtægten (KD 13/1). Således også biskopperne Herluf Eriksen, Olav C. Lindegaard, Helge Skov og Johannes Johansen. I øvrigt mener de, at såfremt den egentlige begrundelse for forslaget er at indføre sognemedhjælperne, må det kunne ske ved en forhøjelse af menighedsrådenes rådighedsbeløb (KD 26/1). I Prf's formands beretning til repræsentantmødet skriver sp Kjeld Holm: »Vi finder det også betænkeligt, at sognemedhjælperordningen sluses ind ad bagdøren. Vi skal ikke tage stilling til, om vi skal have sognemedhjælperne, men vi finder det rimeligt, at en sådan ordning fremsættes i et særligt lovforslag, som vi kan tage stilling til efter personlig overbevisning og teologi« PrfBl 315). Sp Laurids Korsgaard gør opmærksom på, at initiativer skal komme fra sognene og ikke fra KM, derfor bliver der ikke påtvunget nogen noget (KD 9/1, jvf. samme 26/1).

I en polemik med sp Hans Peter Jakobsen skriver KM, »at lovforslaget er et *tilbud* til menighedsrådene (KD 1/3 = DKt 108f., Hans Peter Jakobsen KD 24/2 = DKt 76f., jvf. samme i KD 9/3).

KC's landsstyrelse ønsker forslaget sendt til høring, men er bange for den centralisme, der ligger i forslaget, fordi det er KM, som suverænt skal godkende eller afvise samarbejdsvedtægter og dermed de initiativer, der tages (KD 8/2). Men da loven var blevet vedtaget gav formanden, sp Sv. Aa. Kristoffersen, udtryk for, at loven indeholder muligheder for nytænkning, og han understregede, at den skal bruges med fornuft (KD 9/10). Sp Jørgen Glenthøj er meget betænkelig ved forslaget, fordi det »gør [KM] til den afgørende instans ved forvaltningen af tilladelser.« Det gør ham især utryk, at den nuværende KM klart har demonstreret, »at den kirkelige frihedslinje i dansk kirkepolitik er ved at være til ende«, og at den nuværende »bispeinstitution i tiltagende grad er ude af kirkelig kontrol« (KD 2/2).

KM Torben Rechendorff afviser, at han med forslaget har skjulte intentioner om at ændre folkekirkens grundstruktur, hvis han havde ønsket det, havde han fremsat et lovforslag om det i folketinget, skriver han. Endvidere mener han ikke, at loven er overflødig. Hvis det – imod hans forventning – skulle vise sig, at intet »menighedsråd stiller forslag om samarbejdsaftaler eller forsøgsordninger, får loven ikke noget anvendelsesområde. Men der vil så være indvundet den erfaring, at menighedsrådene er tilfredse med den kompetence, de har efter nugældende lov.« I øvrigt mener han, at »der er brug for at få afprøvet sognemedhjælperordninger via denne lovgivning« (KD 26/1, MrBl 114f., jvf. KM's tale LafM's årsmøde i MrBl 290, KD 7/6). På LafM's årsmøde gav flere udtryk for, at loven er et skalkeskjul for rationalisering, og de frygter landsogdenes skæbne (BeT 8/6). Forslaget blev vedtaget uændret ved 3. behandlingen i folketinget. Men under udvalgsarbejdet i kirkeudvalget blev det understreget af såvel KM som udvalgsflertallet, at der ikke kan godkendes samarbejdsaftaler eller initiativer, som er i strid med den kirkelige lovgivnings grundlæggende forudsætninger (KD 10/5).

Menighedsrådene

LafM's årsmøde var i år omgivet af større interesse end sædvanligt, dels naturligt nok fordi der skulle vælges en ny bestyrelse efter menighedsrådsvalget i fjor, og 9 af den 20 mand store bestyrelse – deriblandt formanden, Henning Rasmussen – genopstillede ikke (KD 15/3), dels fordi der i forårets løb opstod en del debat om LafM's rolle i dansk

kirkeliv. Denne debat kom rigtigt i gang i forbindelse med bestyrelsesflertallets afslag om at sende en repræsentant til det økumeniske møde med paven i Moltkes Palæ med begrundelsen, »at landsforeningen ikke er noget i sig selv«, oplyser formanden (KD 15/3, jvf. medlem af bestyrelsen sp Poul Henning Fromsejer i KD 10/5, jvf. ovenfor s. 187). Ligeledes undlod bestyrelsen at sende en deputation til folketingets kirkeudvalg i anledning af behandlingen af L 130 og L 131. Men Henning Rasmussen mødte op – ikke som formand for LafM, men som folkekirkemedlem i Stokkemarke, fordi han gerne ville følge det forslag til dørs, som han selv som udvalgsmedlem havde været med til at forberede (KD 27/1). Dette manglende initiativ fra LafM's side kritiserer sp H. K. Jørgensen, idet han klart siger, at han ikke er enig med Henning Rasmussen i »at landsforeningen ikke er noget i sig selv« (KD 20/3); således også et bestyrelsesmedlem, Elisabeth Ege Olsen (KD 20/4 = MrBI 222).

På årsmødet var der »oprør i luften over en mager beretning«, der blev betegnet som tør og indholdsløs. Debatten drejede sig om, hvorvidt LafM kun skal være et serviceorgan med forlag og konsulenttjeneste eller en organisation, der skal blande sig i den kirkelige debat. Derimod fik formanden megen ros for sit debatoplæg om menighedslivet, hvor han tog det 1000 år gamle sognebegreb op til vurdering og pegede på den kirkelige nød i bysamfundene. Han nævner den nye lov om samarbejde mellem menighedsråd som en af de mulige veje frem (beretningen og oplægget er gengivet i MrBI 197ff., jvf. KD 13/5 og 8/6; formandens kommentarer til den aktuelle folkekirkelige situation og referat af debatten på årsmødet er gengivet i MrBI 294ff.).

Valget af den nye bestyrelse var en stor overraskelse. Den grundtvigske fløj blev reduceret til kun 5. De missionske besatte både formands- og næstformandsposten og de fleste pladser i forretningsudvalget, idet de grundtvigske kun fik den tidligere næstformand, provst Helge Quist Frandsen, ind. Formand blev generalsekretæren i Dansk Missionsråd, Flemming Kramp, og til næstformand valgtes sp Poul Henning Fromsejer. Valgresultatet blev betegnet som et kirkepolitisk magtskifte (således KD's leder 10/6) i LafM til fordel for en slagkraftig forening, der skal gøre sig gældende både politisk og kirkepolitisk (KD 9/6). På KS's årsmøde sagde formanden, domprovst Povl Kiilerich, at LafM fik en formand og næstformand fra IM »og en gruppe aktivister, som repræsenterer en lille, men højt talende del af folkekirken« (DKt 316, jvf. KD 7/10). Det nye flertal vil ikke magt, men indflydelse, sagde den nye formand. Han understregede, at LafM er en forening og ikke en synode. »Der skal altså ikke udstedes manifeste og udtalelser om,

hvad kirken bør og skal være. Ikke træffes beslutninger og forhandles til højre og venstre. Der skal ikke drives kirkepolitik!« Han lægger vægt på, at der er en del ting, som menighedsrådene skal, og så er der mange ting de kan, noget som bl.a. angår menighedernes liv og vækst (KD 10/6, jvf. sp Lars Holm i DKt 195). Flemming Kramp ser gerne, at LafM »bliver brugt som en platform, hvor vi i fællesskab kan drøfte alt muligt, der har med kirkens liv og vækst at gøre (DKt 269f.).

Sp Erik Balslev Clausen mener, at udviklingen omkring LafM's bestyrelse gør det nødvendigt at opfordre til besindelse på LafM's opbygning. Han mener, at flere indlæg på årsmødet tyder på, at de små sogne føler deres eksistens truet. Derfor er det ikke ligegyldigt, hvilket kirkesyn der vil lægge bag eventuelle tilkendegivelser fra LafM, om det er et sognekirkeligt eller foreningskirkeligt syn. (DKt 196ff., jvf. KD 27/6).

Kirkebyggeri

KM og biskop Georg S. Geil udtalte sig kritisk om det tiltagende prestigebyggeri af kirker, som nærmer sig det uanstændige. Det fik den nye formand for LafM til at sige, at der burde udstikkes nogle fælles regler for, hvor meget en ny kirke må koste. Han mener, at prisen bør ses i relation til sognets størrelse og den aktuelle kirkegang (KD 13/11). At have det som målestok for kirkens størrelse er »dog vist at sætte målet for lavt«, mener KD's leder (14/11).

Men Geil var i den situation, at han så at sige havde fingeren på pulsen, idet der i årets løb endnu ikke var kommet en løsning på problemet med vandrekirken i Voldhøj sogn i Struer (jvf. 1989, 277f.). Som et første skridt mod nedlæggelsen af sognet, nægtede det socialdemokratiske menighedsrådsflertal at opslå kirketjener- og organiststillingen, mens selve sagen om sognenedlæggelse blev udskudt til et senere møde (Dagbladet 11/1; KD 12/1). På et møde med biskop Geil og stiftamtmanden gav menighedsrådet dog tilsagn om at lade stillingerne besætte ved konstitution (KD 8/3). Selv om menighedsrådsflertallet fastholdt deres ønske om at nedlægge vandrekirken, gjorde Viborg stiftsøvrighed det klart, at det er uden for et menighedsråds mandat at nedlægge en kirke (KD 23/2; 25/2). Lidt senere forlød det, at man nu kun ventede på KM's accept til at nedlægge kirken og føre Voldhøj sogn tilbage til Struer sogn (KD 5/4). Kirkefondet gav udtryk for, at det absolut ikke er til sinds at afkorte lejemålet for vandrekirken (KD 27/4).

Uenigheden mellem det socialdemokratiske flertal og mindretallet fortsatte (jvf. bl.a. Dagbladet 10/5). Sidst på sommeren var KM til

møde med menighedsrådet, hvor han slog fast, at vandrekirken bliver liggende, indtil lejemålet udløber, og han bebudede, at han ville komme med et forslag til løsning af spørgsmålet (KD 28/7; 22/8; 24/4). Da hans udspil kom, viste det sig, at det både indeholdt et forslag om at bygge menighedslokaler ved Struer kirke og et reduceret kirkebyggeri i Voldhøj. De henlagte penge til kirkebyggeriet skulle så deles mellem de to sogne. Menighedsrådenes formænds reaktioner var, at forslaget er ubrugeligt. De holder stadig fast på det, som de gik til valg på, nemlig at få nedlagt Voldhøj sogn (KD 23/12). Flertallet af menighedsrådet i Voldhøj var af samme opfattelse (KD 3/2-90).

Folkekirken

»Så skete det endelig! Det, som pessimister har spået i årevis, og som pressen, ligeledes i årevis, med længsel har ventet på at kunne forkyn- de, gik omsider i opfyldelse: For første gang er [der] under 90 pct. medlemmer af folkekirken. Vi er helt nede på 89,7 pct.« Således be- gynder sp Jens Kvist en artikel: »Folkekirkens rutchetur« (DKt 281f.).

I det hele taget var dagspressen i årets løb meget optaget af den manglende tilslutning til folkekirken, JyPo lagde ud med næsten en helsides artikel med overskriften: »Danskerne bruger ikke folkekir- ken« (22/1). KD konstaterer, at de unge ikke betaler kirkeskat (28/1). »Præsterne får skyld for de tomme kirker« var en overskrift i BeT (14/2). Universitetslektor Hans Raun Iversen mener ikke, at det står helt galt til med pressens interesse for kirken, når man bliver vækket tidligt om morgenen af en telefonopringning fra Radioavisen for at give en kom- mentar til den gamle travet om de kun to pct. af danskerne, der går i kirke hver søndag (kronik i BeT 1/3). Sidst på foråret svømmede JyPo næsten over af interesse for folkekirken, idet den brugte 3 sider på emnet. På første side stillede bladet spørgsmålet: »Hvem ringer klok- kerne for?« og konstaterede: »ikke for ret mange«. Hvert af de fire gange det typiske folkekirkemedlem har brug for kirken, koster det ham ca. 17.500 kr. På næste side konstateredes det, at »kirkens økono- mi [er] i topform«, og at flertallet af vielser stadig foregår i kirken. På sidste side fortalte man om en fyldt kirke hver søndag syd for Køben- havn, hvor »menigheden vækkes med guitar spil« (7/5).

I 1988 kom medlemstallet for første gang under 90 pct. Med et fald i medlemsskaren i årets løb på 22.000 betyder det, at flere årtiers fald endnu ikke er bremset. »Folkekirken har mindre tag i befolkningen« var forsideoverskriften i KD. Det er en følge af forkyndelseskrise og stivnede arbejdsmetoder, sagde KM (KD 28/8). Kirken bruger for

mange kræfter på de vante kirkegængere, mener han (JyPo 30/8). »Den er gal med strukturen i folkekirken – og biskopper og præster forsømmer at satse mange kræfter på rytmisk musik, rock og sang for de unge, mener seminarierektor Knud Munksgaard (JyPo 30/8, jvf. sp Søren Krarup i JyPo 9/9). »Folkekirken tabte en generation efter ungdomsoprøret i 1968 og årene efter«, konstaterer KD's leder (29/8, jvf. provst N. C. Lilleør i KD 16/9). »Disse omstændigheder kan ikke lægges folkekirken til last, men derimod de politikere, som ikke vil indse sammenhængen mellem kristendomsundervisning og kirkeliv samt folkeligt og politisk virke ... Men skal udviklingen vendes, vil det kræve en kraftig indsats i modsætning til den ydre tilfredshed, som mange præster giver udtryk for« (JyPo's leder 31/8). »Folkekirken bliver hjemsted for meget udvandet vrøvl, som får medlemmer i yderkanten til at forsvinde langsomt«, mener sp Niels-Jørgen Kobbersmed-Nielsen. Det er grunden til folkekirkens krise (i »Året som svandt«, IM's nye årbog, jvf. KD 16/6).

Men ikke alle så pessimistisk på situationen. »Den danske folkekirke står stadigvæk stærkt i det danske folk: Kirken er der, og skal stadig være der«, siger provst Erik Sørensen i et interview (KD 27/5). »Jeg tror og håber, at kirken står stærkere i befolkningen, end medierne og visse kirkelige grædekoner ynder at påstå. Lad det være sagt ganske tydeligt: Folkekirken eksisterer ikke en dag længere, end befolkningsflertallet ønsker den«, skriver biskop Herluf Eriksen (Århus Stiftsbog 1989, s. 124; jvf. KD 19/12). Domprovst Poul Erik Andersen gør opmærksom på, at to pct. i kirken hver søndag »immervæk er ca. 100.000.« og det er ikke de samme mennesker hver søndag, hvilket betyder, at der er ca. 500.000 aktive brugere af kirken. Han har heller aldrig fattet, at den 1/2 million, der møder op til julegudstjenesterne ikke skal regnes med. Han fastholder, at mennesker, der samles ved bryllupper og begravelser, også er seriøse brugere af kirken. I 1987 var der henholdsvis ca. 16.000 og 51.000 kirkelige vielser og begravelser (bisættelser). Ca. 100.000 børn og forældre kommer hvert år i forbindelse med folkekirken gennem konfirmandundervisningen, og de senere år har der været en stigende interesse for dåb i forbindelse med konfirmation (JyPo 8/6). Dog mener han ikke, at alt i folkekirken er, som det kunne være. Der sker i disse år »en strukturmæssig skævvridning af [den]. Den skævvridning viser sig ved, at folkekirkens serviceprægede og administrative del er i stadig udvikling, mens dens forkynelsesmæssige element svækkes ... Men hvis kirken skal blive ved med at være folkets kirke, er det nødvendigt, at den først og fremmest varetager den opgave, den er sat til: evangeliets forkyndelse. Det er

dens eksistensberettigelse« (JyPo 23/10). Højskoleforstander Poul Engberg mener, at det er folkekirkens folkelighed, det er galt med. For dens folkelighed er »ikke blot et kvantitativt spørgsmål. Der må også – og især – gælde en *kvalitativ* målestok« (JyPo 8/9).

Alterbogsforslaget

De sidste års ret intense debat om gudstjenesteliturgien stilnede noget af. Man ville vel gemme krudtet til biskopperne fremkom med deres gennemreviderede udgave af det lilla forslag.

Provst Hans Thysen skrev en kronik i KD (22/2) med overskriften: »Er gudstjenesten god nok?« Svaret afhænger i høj grad af, hvem der bliver spurgt, skriver han. Præsternes positive indstilling til gudstjenesten er givet på forhånd, mener han. »Derfor kommer jeg så til den påstand, at det ikke er kirkens præster, der skal spørges, om gudstjenesten er god nok, men lægfolket« (jvf. hans lille pjece: »En ny gudstjeneste«, Herning 1989 og sp Erling Glad's anmeldelse af samme i KD 13/7). Sp Chr. Dickmeiss mener, at liturgikommissionens forslag lider af den katastrofale mangel, at lægfolket ikke bliver inddraget i liturgien (KD 23/6).

Sp Alfred Bisgaard Christiansen mener, at Thysen stiller spørgsmålet forkert. I stedet for at spørge om gudstjenesten er god nok, skal man spørge, »om vor gudstjeneste er en sand og ret måde at tilbede og dyrke Gud på.« Han mener, at det er noget vrøvl at påstå, at teologer skulle være diskvalificeret på forhånd til at svare på spørgsmålet. Har Thysen ret i det, må konsekvensen vel være, at vi afskaffer den teologiske uddannelse, skriver han (kronik i KD 2/5).

Sp Jakob Wolf stiller spørgsmålet: »Er gudstjenesten kedelig?« Målt på den herskende atmosfære er gudstjenesten kedelig. »Men ser man sagen fra et andet synspunkt, kan man også spørge, om ikke den herskende atmosfære er kedelig.« »Hvis gudstjenesten vil konkurrere med det usædvanlige og sensationerne, så har man tabt på forhånd. Det er man meget bedre til i medierne.« (kronik i KD 1/9).

Sp Jørgen Sejergaard kommenterede i et par artikler med titlen: »Status over kampen om fremtidens gudstjeneste«, det lilla forslag. Alle de ændringer, der er sket til forskel fra den sædvanlige gudstjenesteliturgi, er katastrofale. Han bemærker, at den traditionelle liturgi er bygget op omkring nådemidlerne »ordet og nadveren. Nådemidlerne kan ikke erstattes af noget som helst andet. Derfor kan denne gudstjenestestruktur ikke erstattes af noget som helst andet.« Det lilla forslag bygger ikke på ordet og nadveren, »men på en tredeling af Treenighe-

den, hvorfor gudstjenesten nu skal bestå af tre dele.« Forslaget er »et brud med bibelsk lære og gudstjeneste«, konstaterer han. (Bud 73ff., jvf. især 108ff.).

Lørdagsdåb

Med sit menighedsråds fulde støtte afviste sp Poul Erik Bechmann i Melby ved Liseleje at foretage en dåbshandling på en lørdag. Det afviste forældrepar klagede til KM. I sit svar anførte KM, at han anser det for at være i overensstemmelse med god kirkelig orden, at dåbshandlinger foretages under menighedens offentlige gudstjenester. Han fandt det naturligt, at præster i forbindelse med dåbssamtaler med forældre gjorde opmærksom på dette, men ønsker forældre alligevel at få deres barn døbt på en hverdag, skal ønsket efterkommes, fastholdt KM, idet han henviste til dåbsforordningen af 30. maj 1828 (KD 8/7; BeT 10/7).

Sp Bechmann fandt det uheldigt, at KM dermed tvinger præster og menighedsråd til lørdagsdåb, »som de ikke af hverken teologiske eller praktiske årsager ønsker indført uden absolut tvingende grunde.« »Har De virkelig grundlag og samvittighed til at være den [KM], under hvilken dette økonomiske og kirkelige skred blev tvunget igennem med verdslig magt?« (KD 18/7). KM afviser, at han »på det nærmeste er ved at lægge navn og rygte til en revolution i folkekirken.« Det, som KM har givet udtryk for, er gældende ret! »I den forbindelse er det naturligvis helt underordnet, om lovbestemmelsen er ny eller gammel ... Derefter kan man så spørge, om reglerne bør ændres. [Han er da enig i], at den folkekirkelige hverdag er anderledes, end da bestemmelsen så dagens lys i 1828«. Jeg ville være meget betænkelig ved at tage initiativ til en ændring. Hvad enten man nu bryder sig mere eller mindre om det, er folkekirken også sat til at yde sine medlemmer service. På et tidspunkt, hvor medlemstallet – for ikke at sige dåbstallet – er vigende, bryder jeg mig ikke om tanken om mere restriktive regler på dette område«, skriver Torben Rechendorff (KD 21/7). Sp Wladimir Kandel ser »hellere dåb på en hverdag, end en navngivelse på kirkekontoret!« (KD 26/7).

Stiftets biskop, Johannes Johansen, bakkede helt entydigt præst og menighedsråd op i deres aktion. Han anførte, at »dåben er en gudstjenestehandling, som afviger meget fra bryllup og begravelse« (KD 19/7). 19 præster på højrefløjen – anført af sp lic. theol. Jørgen Glenthøj – støttede også aktionen, idet de også anførte, at dåben ikke er en kirke-

lig handling. Samtidig gjorde de opmærksom på, at de kirkeretlige forudsætninger for bestemmelsen, nemlig et krav om dåb inden ottendedagen efter barnets fødsel, ikke længere er til stede. Da KM betegner det som »god kirkelige orden«, som forordningen fra 1828 prisgiver, må det være ministeriets opgave at ændre bestemmelsen, så der kan skabes respekt for en god kirkelig orden. »Vi opfordrer derfor biskopperne til at tage initiativ til en sådan ajourføring« (PrfBl 646f., jvf. KD 13/8, senere voksede flokken med 10 præster, jvf. PrfBl 798). Sp Johs. Lind mener, at de »tager fejl, når de betegner hverdagsdåb som misbrug af dåbens sakramente«. »Hvor og hvornår en dåb end foregår, så er det en gudstjeneste«. »Dåben er et sakramente; det er søndagsgudstjenesten ikke. Gudstjeneste kan være en funktion af dåb. Man kan derimod ikke uden at nedskrive dåbens betydning gøre denne til en funktion af gudstjenesten« (PrfBl 708f., jvf. Glenthøj's replik PrfBl 798). Sp Johannes Bundgaard er også meget forbavset over, »at man nu vil gøre dåben betinget af en bestemt ugedag« (PrfBl 798f.).

Ud over at det nordsjællandske forældrepar fik døbt deres barn på en lørdag, kom der ikke noget konkret ud af det. Det bunder vel i, at kun et fåtal af præster ser noget reelt problem i det rejste spørgsmål.

I fremstillingen bruges – især ved henvisninger – følgende forkortelser: BeT, Berlingske Tidende; Bud, Budskabet; DBI, Dansk Bibelinstitut; DKt, Dansk Kirketidende; DMS, Det danske Missionselskab; DVU, Direktoratet for de videregående uddannelser; DØF, Det økumeniske Fællesråd; HskBl, Højskolebladet; IM, Indre Mission; IMH, Indre Missions hovedbestyrelse; IMT, Indre Missions Tidende; JyPo, Jyllands-Posten; KM, kirkeminister(en) eller kirkeministeriet; KC, Kirkeligt Centrum; KD, Kristeligt Dagblad; KS, Kirkeligt Samfund; LafM, Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer; LM, Luthersk Mission; LVF, Det lutherske Verdensforbund; MKR, Det mellemkirkelige Råd; MrBl, Menighedsrådenes Blad; MF, Menighedsfakultetet; MV, Missionsvennen; Pol, Politiken; Prf, Præsteforeningen; PrfBl, Præsteforeningens Blad; sp, sognepræst; WA, Weekendavisen. Årstal angives kun, hvor der ikke er tale om 1989. Årstal i parentes med sideangivelse henviser til tidligere årsoversigter og går på udgivelsesåret.

Sognepræst Leo Kamstrup Olesen
Frankrigsgade 1
2300 København S

Register

- Aagaard, Johannes 189, 191
Aarup, Merete 195
Adaldag af Hamburg-Bremen 10,
11
Adalward af Verden 7
Adam af Bremen 7, 11, 17, 18, 21
Agapit II 10, 13
Agricola, Michael 81
Akkeleje, Gabriel 76
Albertsen, Tage 185, 186
Albinus, Erik 174
Alcuin 26
Aldorfer, Erhard 65, 70
Amalarius af Metz 26, 27, 28, 33,
34
Ambrosius 58
Andersen, Birte 176, 177
Andersen, C. C. 88
Andersen, Knud Tage 178
Andersen, Peter Kr. 81
Andersen, Poul Erik 200
Anno 11
Ansgar 9, 17
Arendt, Niels Henrik 193
Arendt, Rudolph 182
Arndt, Johann 134
Arnold, Theodor 158
Aron 70, 79
Asbjørn, Terkel 174
Asmussen, J. P. 163
Athanasios 58
Augustin 17, 18, 20, 34, 58
Aurelius, Marcus 158

Bach-Nielsen, Carsten 85
Bager, Andreas 96
Bagger, Ellinor 172
Bagger, K. 172
Balle, N. E. 145, 150, 152, 153,
159, 160, 164
Balling, J. L. 87
Bandmann, Günter 85

Bang, Erik 171
Barbould, Anne Letitia 158
Bartholin-Jørgensen, P. H. 191
Basilios 58
Bastholm, Christian 151
Beaumont, Marie le Prince de 157
Bech, Inge-Lise 182
Bechmann, Poul Erik 202
Beck, Hans F. 194, 195
Beckett, Francis 35
Behrens, Carl P. 171, 183
Belling, Dorte Lorentzen 37
Berg, Claus 52
Bernhard af Clairvaux 18, 44
Bernhard af Halberstadt 15
Bertelsen, Ole 174, 175, 176, 177,
185, 193
Beumann, H. 21
Billung, Hermann 8, 13, 14
Binck, Jacob 71
Birch, C. C. 160
Björkman, Ulf 36
Bock, Erik 182
Boesen, Gudmund 71, 85, 88
Boje, Jens Robert 173
Boleslav 8
Bollmann, Kaj 174, 182
Bolswert, Boetius 135, 137
Bording, Anders 127
Boso 17
Braad, Anne 182
Brandt, C. J. 84
Brandt, Frederik 140
Brandt-Pedersen, Henrik 190
Bräuner, Erik 178, 179
Bredal, Bjørn 182
Brinch, Agnethe 193
Brinck, Iver 128, 129, 130, 131
Brochmand, Hans Rasmussen 85
Brochmand, Jesper 67, 77, 78, 79,
81, 87, 127
Brooks, N. C. 37

- Brorson, H. A. 103, 128, 129, 130
 Bruhn, Ada 59
 Bruhn, Verner 192, 193
 Bruno af Köln 13
 Brutus, Junius 76
 Bruun, Frands 140
 Brøndsted, Povl 192
 Brøndum, L. 147
 Bugenhagen, J. 78
 Bugge, K. E. 163
 Bundgaard, Johannes 173, 203
 Bundgaard, Niels 168
 Burdach, Konrad 36
 Büttner, F. O. 86
- Cabaniss, Allen 36
 Cappelørn, Niels Jørgen 179, 189,
 190, 193, 194
 Caroline Amalie 165
 Christensen, Aksel E. 9, 20
 Christensen, Bent 189
 Christensen, H. C. 174, 175, 176,
 177
 Christensen, Jens 183, 184
 Christensen, Knud 175, 176
 Christensen, Kurt 171
 Christian den Anden 104
 Christian den Femte 74, 139
 Christian den Fjerde 61, 62, 64,
 65, 71, 74, 75, 76, 77, 84, 93, 94,
 107, 132, 140, 142
 Christian den Ottende 165
 Christian den Tredie 64, 65, 70,
 79, 155
 Christian, markgrev 8
 Christian, prins 127
 Christiansen, Alfred Bisgaard 201
 Christiansen, Henrik 183
 Christiansen, Paul Kofoed 193
 Christiansen, Tage E. 35
 Christina, dronning 81, 82
 Chrysostomos, Johannes 58
 Claude, D. 20
 Clausen, Erik Balslev 198
- Cramer, Daniel 137
- Dahl, Svend 85
 Dal, Erik 142
 Dam, Poul 183, 186
 Danstrup, John 86
 David 70, 72, 74, 74, 75, 76, 77,
 79, 81, 83, 84
 Dickmeiss, Chr. 201
 Dietrich, Veit 65, 72, 77
 Donatus 43
 Dümmler, E. 20, 21
- Eckehart, Mester 105
 Edgitha 7, 12
 Ellegaard, Lasse 180, 185
 Elling, Chr. 142
 Elze, R. 21
 Engberg, Poul 201
 Engers, Bodil 185
 Engmark, Jørgen 182
 Erik af Pommern 71
 Eriksen, Herluf 171, 191, 195, 200
 Eskil 44, 58
 Evans, Joan 33, 37
 Exner, Poul 176
- Fabricius, K. 76, 78, 86, 87, 93,
 97, 98
 Fabricius, Hans 180
 Feddersen, J. F. 146, 158
 Fischer, Erik 31, 32, 33, 37
 Fischer-Møller, Peter 189
 Florus af Lyon 28
 Fog, Olav 183
 Fonvig, Kirsten Strange 173
 Forbus, Arvid 92, 94
 Foss, Øjvind 182
 Fraas, H.-J. 163
 Frandsen, Helge Quist 195, 197
 Frans af Assisi 44
 Frederik den Anden 61, 64, 65,
 66, 71, 74, 79
 Frederik den Fjerde 189

- Frederik den Tredie 72, 75, 76,
 77, 93, 95
 Frederiksen, Hans Jørgen 35
 Frimand, Jens-Jørgen 142
 Fritzsck, Chr. 135
 Fromsejer, Poul Henning 183, 197
 Fuhrmann, Horst 10, 20

 Gad, Tue 141
 Gadegaard, Anders 193
 Galster, Georg 84
 Geil, Georg S. 193, 198
 Geismar, Oscar 149
 Gelasius I 20
 Gero 8, 9, 11, 13, 14
 Gewecke, Asger 172
 Ghislerius, Michael 140
 Giotto 52
 Glad, Erling 201
 Glahn, Henrik 142
 Glenthøj, Jørgen 196, 202
 Godtfredsen, Lise 25, 35, 36, 38
 Goebel, Martin 142
 Goltzius, Henrick 71
 Gorm, konge 7, 10
 Grane, Leif 182, 185, 186
 Gregor af Nazianz 58
 Gregor, den Store 18, 20, 58
 Gregor IV 9
 Greys, H. A. 85
 Grundtvig, N. F. S. 155, 162, 191
 Græsholt, Thorkild 173, 183, 189,
 191, 192
 Günther, greve 16

 Hadamar af Fulda 13
 Hallager, Morten 158, 159
 Hallenberg, Aug. 98
 Hammerich, Poul 182
 Hanssen, J. M. 36, 37
 Hansson, Karl F. 97
 Harald Blåtand 9, 10
 Haraldsø, Brynjar 163
 Hardison, O. B. 36, 37

 Harms, Inger 195
 Hatto af Mainz 15
 Hedegaard, J. C. 157
 Heeboe, Elisabeth Pedersdat-
 ter 128, 130
 Hegwaldr 48
 Heiberg, Steffen 84, 85, 86
 Heiche, Claus 105, 127, 139, 140
 Heiche, Hans 107
 Helena 29
 Helms, Jakob 31
 Henkel, Arthur 142
 Henrik I 7, 8, 10, 12
 Hermansen, C. 88
 Herodes 50
 Heyden, Jacob von der 105
 Hieronymus 58
 Hildibert af Mainz 19
 Hildward af Halberstadt 15
 Hindsholm, Lauritz Jacobsøn 75,
 77, 86, 87
 Hjelholt, Holger 142
 Hobbes, Thomas 79, 80
 Holberg, L. 146
 Holberg, Britta Schall 193, 194
 Holm, Anna 193
 Holm, Kjeld 172, 195
 Holm, Lars 172, 180, 185, 189,
 198
 Holm-Nielsen, Svend 178
 Holmqvist, Hjalmar 58
 Honoré, Anker 172
 Honoré, Paul 179, 182, 189
 Honorius af Autun 36
 Horsens, Karen 185
 Horskjær, Erik 141
 Hugo, Hermann 135, 136, 142

 Iversen, Hans Raun 199

 Jacobsen, Eric 142
 Jakobsen, Hans Peter 193, 194,
 196
 Jensen, Finn Riber 188, 193

- Jensen, Frede P. 86
 Jensen, K. Lindhardt 183, 191
 Jensen, F. Riber 190, 192
 Jeppesen, Knud 178
 Jepsen, Holger 188
 Jessen, C. C. 191, 193
 Johannes XII 12, 13, 14, 16, 18
 Johannes XIII 14, 15
 Johannsen, Hugo 84, 85
 Johansen, Johannes 191, 195, 202
 Johansson, Egil 148, 163
 Johansson, Kurt 195
 Jokumsen, Verner 182
 Josafat 75
 Josef af Arimathæa 27, 30, 31, 33
 Josias 70, 71, 73, 74, 75, 76, 78,
 79, 81, 84
 Junge, Joachim 146
 Jørgensen, Gunda 174
 Jørgensen, H. K. 187, 197
 Jørgensen, Lorenz 88
 Jørgensen, Theodor 184, 191, 192

 Kahl, Hans-Dietrich 21
 Kalkar, C. A. H. 162, 165, 166,
 167, 168
 Kandel, Wladimir 202
 Karl den Store 12, 26
 Karl den Tiende Gustav 91, 92,
 93, 94, 95
 Karling, Sten 35
 Karup, Svend Åge 163
 Keyser, Henrich 81
 Kieler, Elsebet 181, 182
 Küllerich, Povl 191, 197
 Kingo, Th. 104, 128, 129, 132, 140
 Kjeldgaard-Pedersen, Stef-
 fen 169, 170, 181, 186
 Kleve, Terkel 160
 Kling, Zacharias 94
 Kobbersmed-Nielsen, Niels-
 Jørgen 200
 Koch, Bodil 184
 Koch, Hal 86, 163

 Kofoed-Svendsen, Flemming 171
 Kolind, Lars 188
 Konstantin den Store 12, 29
 Kornerup, Bjørn 84, 86, 97, 163
 Korsgaard, Laurids 195
 Kramp, Flemming 197, 198
 Krarup, Jens Kristian 188
 Krarup, Søren 190, 200
 Kristensen, Jørgen 188, 189
 Kristoffersen, Sv. Aa. 190, 196
 Kruse-Blinkenberg, Lars 163
 Kvist, Jens 199
 Kvist, Morten 186
 Kyndal, Erik 191
 Köpke, R. 20, 21

 Lagerlöf, Erland 41, 42, 44, 46,
 50, 51, 58, 59
 Langagergaard, Poul 173, 178,
 179
 Langhoff, Johannes 191
 Larsen, Jens 141
 Larsen, Lennart 142
 Lauridsen, Hans 105, 106, 123,
 124, 127, 137, 138, 139, 140
 Laurikkala, S. 88
 Lemche, Niels Peter 169
 Leonora Christina 132, 133, 142
 Lerche, Cornelius 140
 Lerstrup, Karl 190
 Lessing, G. E. 158
 Lilleør, N. C. 181, 183, 192, 200
 Lind, Johs. 203
 Lind, Vincent 186
 Lindberg, Jacob Christian 155,
 162, 163
 Lindegaard, Olav C. 191, 192,
 193, 195
 Lindgren, Mereth 88
 Lindhardt, Jan 170
 Lindhardt, P. G. 64, 84
 Lodberg, Peter 192
 Longinus 27, 33
 Lotter, Melchior 65

- Ludvig den Fromme 9
 Lund, E. F. S. 88
 Lundberg, Erik 58
 Lundsteen, Hans 177
 Luther, Martin 61, 65, 147, 148,
 151, 155, 158, 150, 163, 175
 Lyscander, Claus Christoffer-
 søn 75, 87

 Mackeprang, Mogens 88, 141
 Madsen, Mette 173
 Magdalena Sibylla 127
 Malling, Ove 159
 Marinus, legat 16
 Markussen, Flemming 171
 Markussen, Ingrid 145
 Martensen, Hans 182, 186
 Marzan, Melchior 67
 Mauritius, St. 12
 Merrild, Hans Henrik 178
 Mieszko I 14, 15
 Mistivoj 9
 Mogensen, Gert Blak 177
 Moltke, Erik 23, 24, 25, 30, 35
 Mores, Jacob 65
 Mortensen, Viggo 170, 171, 187
 Moses 70, 79
 Munk, Kirsten 132, 133
 Munksgaard, Knud 187, 200
 Müller, Mogens 178, 192

 Nakon 9
 Narsai 26
 Naur, Elias 128
 Neiendam, Michael 145, 147,
 150, 152
 Neve 140
 Nicolaisen, Lisbet Juul 137, 142
 Nielsen, Eduard 142
 Nielsen, Harald 186
 Nielsen, Svend Aage 181
 Nissen, Karsten 193
 Noack, Bent 163
 Norn, Otto 25, 36, 142

 Nørgaard, Anders 189

 Okkels, Hans Olav 176
 Oldenburg, Claus 182
 Olsen, Elisabeth Ege 183, 197
 Otto den Store 7, 8, 9, 10, 11, 12,
 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20
 Otzen, Benedikt 162, 179
 Otzen, Povl 84, 85, 155, 163

 Parker, Elisabeth 30, 36
 Pas, Simon de 67, 68, 69, 71, 75,
 79, 81, 83, 84, 86
 Pedersen, Laurids 127, 128, 129,
 130, 131, 133
 Peil, Dietmar 142
 Petersen, Balthasar 163
 Pieper, Monica 141
 Platon 158
 Pleijel, Hilding 148, 163
 Pontoppidan, E. 145, 147, 149,
 150, 151, 152, 157, 159, 163, 164
 Praz, Mario 142
 Prenter, Regin 175, 176
 Pythagoras 158

 Rasmussen, Henning 187, 192,
 193, 194, 195, 196, 197
 Rasmussen, Leif 179, 183
 Rasmussen, Tage 172
 Rasmussen, Thomas 159
 Réau, Louis 25, 36
 Rechendorff, Torben 172, 184,
 194, 196, 202
 Refskou, Niels 20
 Reibold, E. Th. 142
 Resen, H. P. 61, 62, 63, 64, 65,
 67, 71, 79, 92, 147, 151, 155, 160
 Rimbart 21
 Ringnis, Jørgen 139
 Rochow, F. E. v. 159
 Rod, Jakob 163
 Romdahl, Axel E. 37
 Roosval, Johnny 41, 42, 44, 46,

- 48, 50, 52, 58, 59
 Rosendal, Jens 186
 Rosenkilde, Volmer 85, 88
 Roswall, Samuel 179
 Rothe, Eigil 36
 Rud, Mogens 59
 Rudolf af Burgund 12
 Rønne, Bone Falch 159
 Rørdam, H. F. 84, 85, 141
- Salomon 74, 75, 78
 Samuel 70, 71, 72, 74, 77, 79
 Sartor, Salomon 67
 Saul 76, 77, 79
 Schöne, Albrecht 142
 Schönheider, Jo. Chr. 157
 Scheffler, Johannes 142
 Schepelern, H. D. 85
 Schlesinger, Walter 13, 17, 20, 21
 Schmidt, Birger Reuss 190
 Schneider, A. F. H. 141
 Schnittger, Bror 59
 Schwencfeldt, Caspar 105
 Schytte, Andreas 146
 Scocozza, Benito 74, 84, 86
 Sejergaard, Jørgen 176, 201
 Sejr, Valdemar 24
 Seneca 158
 Severin, P. E. 172
 Silesius, Angelus 142
 Skov, Helge 172, 183, 195
 Skov, Peder 95, 96, 98, 99
 Sokrates 158
 Solis, Virgilio 65, 66
 Solon 158
 Sorgenfrey, Karen 37
 Spees, Friedrich 142
 Spener, P. J. 147
 Steenfeldt, Niels 141
 Stenbock, Otto 95, 96
 Stenbæk, Jørgen 87, 189
 Sthyr, Jørgen 67, 85
 Strange, John 78, 141, 170, 171
 Sudermann, Daniel 105, 106, 107,
 108, 113, 115, 117, 121, 123, 125,
 131, 133, 134, 135, 137, 141, 142,
 143
 Svane, Hans 61, 94
 Svendsen, Erik Norman 189
 Swartling, Ingrid 37
 Swerting, H. 58
 Sørensen, Asger 191
 Sørensen, Erik 200
 Sørensen, Knud 188, 193
- Taubert, G. 37
 Taubert, J. 37
 Tauler, Johannes 105
 Termansen, N. J. 141
 Terpager, Peter 31
 Thietmar 12, 17, 18, 21
 Thodberg, Chr. 175, 176
 Thomesen, Kirsten 78
 Thomsen, Niels 176, 177
 Thott, Tage 97
 Thrane, Henning L. 189
 Thrane, Mogens Chr. 137
 Thura, Laurids Pedersen 135, 142
 Thyssen, Hans 201
 Tidemand, Hans 87
 Tintoretto 52
 Tizian 52
 Torkelund, Hans Jørgen 188
 Trillmich, W. 21
 Tybjerg, Gudmund 163
- Ugelriis, Kresten 83
 Ulfeld, Corfiz 99
 Unni af Hamburg-Bremen 7
 Unwan 18
- Valdemar den Unge 24
 Valdemar, konge 24
 Vinstrup, Peder 75, 78, 86, 92, 93,
 94, 95, 96, 97, 98, 100
 Vinstrup, Peder Jensen 75, 92
 Vogel, Christoph 21, 67
 Vogel, Sigismund 81, 88

Vænius, Otho 135

Wandal, Hans 76, 77, 96

Westergård-Nielsen, Chr. 84

Wiberg, S. V. 98

Wiberg, Bertil 172, 181

Widukind 7, 17, 18, 19, 20, 21

Wigbert 16

Wigger 16

Wilhelm af Mainz 13, 14, 15

William af Malmesbury 36

Willumsen, Birthe 188, 193

Wolf, Jakob 201

Worm, Ole 61, 62, 88

Young, Karl 36, 37

Ægypticus, mester 44-46, 48

Æsop 158

Østrup, J. 103, 140